

to seventh-century Orthodox Christianity. We can assume that the Azāriqa incorporated many non-Greeks in the course of time, particularly Persians and Arabs. The successor of Nāfi' b. al-Azraq was an Arab, Qaṭarī b. al-Fujā'a. It seems that the influx of non-Christians led to doctrinal, but also ethnic (Arabs/*mawālī*), tensions within the corporation. After the death of Nāfi' the Azāriqa split into different sub-groups, each adhering to a specific syncretistic concept.

9) Emergence of religious opposition

The Azāriqa represented a specific wing of the Khārijites who appeared first in 657 in Şifīn. The Khārijites in their turn emerged from the *qurrā'* who had served as paramilitary troops in 'Alī's army in Şifīn.¹⁸⁴ As will be demonstrated,¹⁸⁵ the first *fitna* (civil war) in Islam, i.e. the battle in Şifīn in 657 and the exodus of the Khārijites, occurred immediately after a *σάνδαλον* (= *fitna*) in Byzantium, i.e. the trial of Maximus Confessor in 656 and the subsequent splitting of the imperial Church. Maximus was given the derogatory designation ἀποστάτης (= rebel/one who goes out), which exactly corresponds to the term Khārijī (= rebel/one who goes out). While parts of the imperial Church in Byzance formed a religious opposition, most probably supported by the Blues, parts of the *qurrā'* in Islam left the ranks of 'Alī's army and joined up to a radical religious movement opposed to both 'Alī and Mu'āwiya. Most of these Khārijites will have been "Blues", because it was also the Blues in Byzantium who adhered to Maximus' anti-imperial doctrine of Dyotheletism. But since it was a "Green" who murdered 'Alī in 661, taking revenge for his father's death in the massacre of Nahrawān, we must assume that there were also Greens among the Khārijites. This means that not only the term "Azāriqa", but also the related and specific term "Khārijī" has a counterpart in Byzantium.

10) Christian exegesis

Apart from his political and theological activities - he may be regarded as one of the first theoreticians in the field of Islamic disciplines¹⁸⁶ - Nāfi' b. al-Azraq showed interest in exegesis. Not only did his theological concept prove to be novel,¹⁸⁷ but also his exegetical method.¹⁸⁸ To assure a correct understanding of the *Qur'ān*, he relied upon Arabic

184 T. Nagel, Art. *Qurrā'*, EP, V, 499.

185 See below 453.

186 See also Wensinck, Art. Nāfi' b. al-Azraq, EP, VII, 877-8.

187 We can assume that his conception of Qadarism in the essential points came close to that one expounded in the *Risāla* of Ḥasan al-Baṣrī.

188 A. Neuwirth 'Koran,' GAP (Wiesbaden 1987) II, 124; F. Sezgin GAS I, 24.

poetry. In his *Kitāb al-Masā'il*, which belongs to the first exegetical works in Islam,¹⁸⁹ he asks the authority Ibn 'Abbās about the meaning of 200 different verses in the *Qur'ān* which the latter then explains on the basis of old-Arabic poetry.¹⁹⁰ The technique of drawing parallels between "classical language" - represented in Islam by old-Arabic poetry - and Holy Scripture is a characteristic feature of Christian exegesis¹⁹¹. Christian exegesis was largely influenced by Attizism.

- Cabir b. Hayyan (030058)

(b) Jābir b. Ḥayyān

Jābir b. Ḥayyān (d. 815?),¹⁹² known in Europe as "Geber", stands out from the group of early Muslim scientists. No other scholar in this time is said to have left such a large opus¹⁹³ and to have excelled in so many a disciplines. Nevertheless, his biography gave rise to much speculation, and some Muslims even denied his existence.¹⁹⁴ According to Ibn al-Nadīm, however, the tremendous number of works attributed to Jābir - and the homogeneous character of these works - do not allow us to regard him as fictional. Rather, there is much indication that Jābir b. Ḥayyān is identical with another outstanding scientist in this time: Leo the Mathematician (d. ca. 870). Although the study at hand does not claim to present the final proof, the following points permit the proposal of such a hypothesis:

1) Leading role in humanism

There are three particularly outstanding scholars in ninth-century Byzantium who represent what P. Lemerle¹⁹⁵ calls "*Le premier humanism Byzantin*": Leo the Mathematician, John the Grammarian and

189 Different versions of this work are still preserved (F. Sezgin GAS I, 27-8).

190 A. Neuwirth 'Die Masā'il Nāfi' b. al-Azraq - Element des « Portrait mythique d'Ibn 'Abbās » oder ein Stück realer Literatur? Rückschlüsse aus einer bisher unbeachteten Handschrift,' ZAL 25 (1993) 235.

191 C. Fabricius 'Der sprachliche Klassizismus der griechischen Kirchenväter: ein philologisches und geistesgeschichtliches Problem,' JAC 10 (1967) 197-8; see also J. Pelikan *Christianity and classical culture* 16.

192 This is the death date of Jābir usually given in secondary literature. But it ought to be taken rather as the date of his disappearance (see further below).

193 According to P. Kraus, Jābir composed at least 2982 works. In fact, however, it will have been somewhat more than 500 (S. Haq *Names, natures and things. The alchemist Jābir ibn Ḥayyān and his Kitāb al-Aḥjār (Book of Stones)* (Dordrecht 1994) 11).

194 Ibn al-Nadīm *Fihrist* (Dodge) 2/855.

195 Lemerle, P. *Le premier humanisme Byzantin* (Paris 1971)

İSAMDE YATIRIMLANDIKTAN SONRA GELİNDOKUMAN

22 Mayıs 2015

20 Eylül 2014

399 LORY, Pierre. "Tu es ce que tu comprends": Jābir
ibn Hayyān et la transmutation alchimique en Islam.
Quaderni di Studi Indo-Mediterranei, 5 (2012)
pp.151-162.

Cabir H. Hayyan
030058

226002

DECIMA SEDUTA

713-725

ACCADEMIA NAZIONALE DEI LINCEI

FONDAZIONE ALESSANDRO VOLTA
ISTITUITA DALLA SOCIETÀ EDISON DI MILANO

ATTI DEI CONVEGNI

13

CONVEGNO INTERNAZIONALE

9-15 APRILE 1969

**Tema: ORIENTE E OCCIDENTE NEL MEDIOEVO:
FILOSOFIA E SCIENZE**

26 Ağustos 2015

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	226002
Tas. No:	100 021.0

MADDE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

ROMA

ACCADEMIA NAZIONALE DEI LINCEI

1971

Calabi G. Hayyan
030058

ATTILIO FRAJESE

L'ALGEBRA DAGLI ARABI ALL'OCCIDENTE

Il titolo da me scelto per questa comunicazione è ispirato alla tradizione di Pietro Cossali, e accenna quindi ad una specie di *trasporto* dell'Algebra, appunto dalla cultura araba al mondo occidentale durante il Medioevo.

In verità, per quanto riguarda l'algebra, più che di un trasporto unidirezionale, si tratta di una serie di trasporti nei due sensi, se si estende la considerazione a tutto un periodo di quasi tre millenni.

Il problema delle relazioni tra *matematica occidentale* e *matematica orientale*, anche se limitato al Medioevo, è assai vasto e complesso.

Per poter restare nei limiti di una breve comunicazione, tratterò soltanto di algebra, e più precisamente di un capitolo di questa disciplina.

Tutti sanno che tre punti, tre momenti (ben lunghi momenti, spesso), segnano essenzialmente il procedere dello sviluppo dell'algebra, dall'antichità ai primi secoli dell'era moderna: l'algebra del periodo classico, che in linea generale si limita ai problemi di secondo grado; la risoluzione dell'equazione cubica con procedimenti generali; l'introduzione e lo sviluppo del simbolismo algebrico.

Ma la risoluzione generale algebrica dell'equazione di terzo grado si ha soltanto nel Cinquecento, con la scuola degli algebristi bolognesi; e il simbolismo algebrico ha inizio proprio nel Cinquecento, e impiega ancora quasi due secoli per giungere ad una più completa espressione: basti pensare che il grande Galileo, ad un terzo circa del secolo decimosettimo, rifugge ancora da ogni mezzo simbolico di espressione algebrica!

Sicché, in rapporto al tema generale del Convegno, si avrà in questa comunicazione una automatica limitazione ai problemi di secondo grado, cioè ai problemi del periodo classico, che nel Medioevo vengono ancora coltivati, e che costituiscono la più elevata prestazione dell'algebra di tutto il periodo.

Del resto, un autorevolissimo studioso, Juan Vernet Gines, svolgerà una comunicazione di carattere più generale sulla « tradizione e innovazione nella scienza medievale ». E dello stesso Vernet ci piace qui ricordare una dotta lezione svolta in una *Settimana di studio* del Centro italiano di studi sull'alto medioevo a Spoleto, nell'aprile 1964, dal titolo: « La scienza nell'Islam e in Occidente » (1). Ad essa rinviamo per una impostazione *più generale del problema*.

(1) Spoleto, presso la sede del Centro, 1965, tomo secondo degli Atti, pp. 537-572.

كتاب السبعين

تأليف

جابر بن حيان

(عاش في القرن الثاني للهجرة)

Cabir b. Hayyan
030058

مجلد تذكاري

بمناسبة مرور ثلاثين سنة منذ تأسيس

معهد تاريخ العلوم العربية والإسلامية

المقدمات الصادرة باللغة العربية

لمنشورات معهد تاريخ العلوم العربية والإسلامية

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	203353
Tuz. No:	509.297 سبب. ن

١٤٠٦ هـ / ١٩٨٦ م

معهد تاريخ العلوم العربية والإسلامية

في إطار جامعة فرانكفورت - جمهورية ألمانيا الاتحادية

٣٤٧

١٤٣٢ هـ - ٢٠١١ م

معهد تاريخ العلوم العربية والإسلامية

في إطار جامعة فرانكفورت - جمهورية ألمانيا الاتحادية

Cabir b. Hayyan

جابر بن حيان

030058

(.... - 200 هـ)

قيس آل قيس

مدير تحرير المجلة ومدير قسم الادب العربي

جابر بن حيان بن عبد الله، أبو موسى الصوفي، وُلِدَ بمدينة طوس، وقيل بخراسان ببلاد فارس (إيران)^(١)، عاش في مدينة الكوفة من أرض العراق ونسب إليها. كان كيميائياً، فيلسوفاً، مشاركاً في العلوم الطبيعية والفلك والآداب، ومفخرة من مفاخر الشرق، حيث حَظِيَ بِشُهْرَةٍ كَبِيرَةٍ عند الإفرنج بما تفلوه من كتبه في بدءِ يقظتهم العلميّة.

قال المستشرق M. Berthelot: لجابر بن حيان ما لأرسطو ليس قبله في المنطق، وهو أوّل من استخرج حامض الكبريتيك وسماه زيت الزّاج، وأوّل من اكتشف الصّودا الكاوية، وأوّل من استحضر ماء الذهب، وينسب إليه مركبات أخرى مثل كربونات البوتاسيوم وكربونات الصوديوم. كما درس خصائص مركبات الزئبق واستحضرها.

وقال المستشرق G. Le bon: تتألف من كتب جابر بن حيان موسوعة علمية تحتوي على خلاصة ما وصل إليه علم الكيمياء عند العرب في عصره، وقد اشتملت كتبه على بيان مركبات كيميائية كانت مجهولة قبله. وهو أوّل من وصف أعمال التقطير والتبلور والتذويب والتحويل... الخ.^(٢)

وقد رأيتُ في هامشِ الصفحة ٩١ من الجزء الثاني من كتاب الأعلام (الطبعة الثالثة) تعليقةً للاستاذ خير الدين الزركلي، مضمونها: «يظهر أن حياة جابر كانت غامضة في أوائل القرن الرابع للهجرة حتى انكر بعض الكتاب وجوده، وقال بعضهم: إن كانت له حقيقة فما صنف الاكتاب الرَّحْمَةُ. وردّ عليهم ابن التّديم بأنَّ الرَّجُلَ لَهُ حَقِيقَةٌ، وتصنيفاتُهُ أَعْظَمُ وَأَكْثَرُ. وقال: اختلف النَّاسُ في أمرِهِ، فقالت الشيعةُ، إِنَّهُ كَانَ صَاحِبَ (الإمام) جعفرِ

٥١٨ - ٤٨٧

آفاق الحضارة الاسلامية

تصدر عن معهد العلوم الانسانية والدراسات الثقافية - وزارة التعليم العالي

عددان في السنة (نصف سنوية)

العدد الواحد والعشرون، السنة الحادية عشرة، ربيع الأول ١٤٢٩ هـ. ق

١ فروردين / ١٣٨٧ هـ. ش / ٢٠ / ٣ / ٢٠٠٨ م

رقم المنشور القياسي الدولي ٦٨٢٢ - ١٥٦٢

□ المدير المسؤول: الدكتور مهدي گلشنی (رئيس معهد العلوم الإنسانية والدراسات الثقافية)

□ تحت اشراف هيئة استشارية

□ رئيس التحرير: الدكتور صادق آئينهوند

□ مدير التحرير: أ. قيس آل قيس

□ مدير النشر: رحمت الله رحمت پور

□ المطبوع: ١٠٠٠ نسخة

□ المشرف الفتي على الطباعة: سيد ابراهيم سيد علي

□ المطبعة: شركة طباعة فرشيوه (طهران - شارع ولي العصر - قبل شارع الجمهورية - زُقاق

فلاح زادگان - زُقاق نجاة - الرقم ٦٥ - رقم الهاتف ٦٦٩٥٨١٩٢)

□ الثمن: ٣٥٠٠ ريال

□ الاشتراك السنوي: ٧٠٠٠ ريال

□ العنوان: الجمهورية الاسلامية الايرانية

طهران، شارع كردستان، رقم ٦٤، الرقم البريدي ١٤٣٧٤

□ الهاتف: طهران: ٨٨٠٥٣٩٣٤ و ٨٨٠٤٦٨٩١-٣ - الفاكس: طهران: ٨٨٠٣٦٣١٧ - تليفاكس

Email afaq @ ihcs.ac.ir

٨٨٠٥٣٩٣٤

Email AL Kaiss @ ihcs.ac.ir

Email kaissalkaiss@yahoo.com

ADDE YAYIMLANDIKTAN

MIRA GELEN DOKÜMAN

203352

JUBILÄUMSBAND

ZUM DREISSIGJÄHRIGEN BESTEHEN DES INSTITUTES
FÜR GESCHICHTE DER ARABISCH-ISLAMISCHEN
WISSENSCHAFTEN

IN EUROPÄISCHEN SPRACHEN ERSCHIENENE VORWORTE
ZU PUBLIKATIONEN DES INSTITUTES AUS DEN JAHREN 1984 BIS 2011

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	203352
Tas. No:	509/257 SBZ.

2011

Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften
an der Johann Wolfgang Goethe-Universität
Frankfurt am Main

THE BOOK OF SEVENTY

Kitāb al-Sabʿīn

by

Jābir ibn Ḥayyān
(Eighth century A.D.)

*Jābir b. Ḥayyān
030058*

25 Ocak 2014

MADDE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

1986

Institute for the History of Arabic-Islamic Science
at the Johann Wolfgang Goethe University
Frankfurt am Main

Cabir b. Hayyan
030058

ALCHEMICAL MANUSCRIPTS:

THE SPECIFIC CASE OF *CORPUS JABIRIANUM*

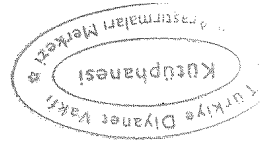
S. Nu'amanul Haq

© Al-Furqān Islamic Heritage Foundation, 2011
All rights reserved. No part of this book may be reproduced or
Translated in any form, by print, photoprint, microfilm, or any
Other means without written permission from the publisher

Al-Furqān Cataloguing in Publication Data:

THE EARTH AND ITS SCIENCES IN ISLAMIC MANUSCRIPTS
(5th; London: 1999)
Proceedings of the fifth conference of al-Furqān Islamic Heritage
Foundation: 24th -25th November, 1999. - London: al-Furqān Islamic
Heritage Foundation, 1432/2011.
352p; 23cm.- (al-Furqān Islamic Heritage Foundation; Publication no. 112).
Contents: pt. 1: Manuscripts on Geography; pt. 2: Manuscripts on
Mathematics; pt. 3: Manuscripts on Botany; pt. 4: Manuscripts on
Gemology. 1. Manuscripts, Islamic. 2. Science, Islamic - Manuscripts -
Earth. I. Al-Furqān Islamic Heritage Foundation (London, Great
Britain) -. II. Title. III. Series.
ISBN 1 905122-12-8 İSAM.DN-220146

Published by al-Furqān Islamic Heritage Foundation.
22A Old Court Place, London W8 4PL, UK

22 Şubat 2014
HAYDE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

It is well known among historians that scattered, all over the world, in numerous manuscript collections, is a very large body of tantalising medieval Arabic writings attributed to an enigmatic figure - Jābir ibn Ḥayyān. The standard scholarly view is that this corpus is virtually all apocryphal, that its alleged author may have never existed, and that it is alchemical in its fundamental drift. The identity of the author or authors of the corpus has been the main focus of several generations of contemporary researchers, but a major breakthrough came in the first half of the twentieth century with the formidable studies of Paul Kraus, whose monumental two-volume work, *Jābir ibn Ḥayyān: contribution à l'histoire des idées scientifiques dans l'Islam*, still remains unsurpassed in its astounding range and uncompromising rigour.¹ Kraus concluded that, with the possible exception of one treatise attributed to Jābir,² the grand *corpus Jabirianum* is the work not of a single individual, but of a fraternity of authors of Qarmaṭi-Isma'ili

¹Paul Kraus, *Jābir ibn Ḥayyān: contribution à l'histoire des idées scientifiques dans l'Islam* (Cairo, Imprimerie de l'institut français d'archéologie orientale, 1942, vol. II; 1943, vol. I).
²The *Kitāb al-Rahmah al-Kabir*.

221-232

DANZEHIR
CABIR b. HAYYAN

السموم ودفع مضارها لجابر بن حيان

يعمل الدكتور كمال توفيق السامرائي عضو المجمع العلمي العراقي في تحقيق «السموم ودفع مضارها» لجابر بن حيان. وقال في زيارة قام بها إلى المعهد إن الكتاب هو الوحيد في هذا الفن، وأشار إلى أنه يعتمد على نسخة وحيدة في دار الكتب المصرية. وما يُذكر أنه قد نُشر جزء من الكتاب باللغة الألمانية.

MADE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN OKUMAN

Cabir b. Hayyan
- Iḥwānīs-Safa

1396 MARQUET, Y. Quelles furent les relations entre "Jābir ibn Ḥayyān" et les Iḥwān as-Ṣafā? *Studia Islamica*, 64 (1986) pp.39-51

28 MAYIS 1993

CABIR b. HAYYAN
جابر بن حيان / بقلم زكي نجيب محمود - بيروت : المركز العربي للثقافة والعلوم ، [1985] - 271 ص : ايض : 20 سم . - (اعلام العرب : 3) . - يشتمل على ارجاعات ببليوجرافية . - 3.50 \$

21 EKIM 1993

MADE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN OKUMAN

Cabir b. Hayyan

el-Muslime-riyasat, 50, 77-108

28 MAYIS 1993

MADE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN OKUMAN

1311 SAID, Hakim M. Jābir ibn Ḥayyān. *Proceedings of the First International Symposium for the History of Arabic Science*, 1976. Volume II: *Papers in European Languages*. Aleppo: Institute for the History of Arabic Science, 1978. pp.138-144

21 TEMMUZ 1993

21 EKIM 1993
" جابر بن حيان " ٢٢٩٧ (دى ١٢٤٢) ص : ٢٢-٢٣

4590- Björnbo, A.A., "Gerhard von Cremonas Übersetzung von Alkharizmis Algebra und von Euklids Elementen", *Bibl. math.*, 1905, 6: 239-348.

10 SUBAT 1995

771. MARQUET, Yves. *La philosophie des alchimistes et l'alchimie des philosophes*. Paris, Maisonneuve et Larose, 1988, 135 p. (Islam d'hier et d'aujourd'hui, 31)
Poursuivant des recherches déjà partiellement publiées (v. *Abst. Jr.* XI, 812), l'A. s'engage ici dans une comparaison entre les épîtres des Iḥwān al-Ṣafā' et le corpus attribué à Jābir b. Ḥayyān. Comprenant d'intéressants passages sur les conceptions alchimiques des Iḥwān, sur le rôle des harmonies numériques et musicales dans les deux systèmes respectifs, l'ouvrage est beaucoup moins convaincant lorsqu'il cherche à démontrer l'existence de citations du corpus jābirien dans les *Risālat* des Iḥwān al-Ṣafā' (1re partie), ou lorsqu'il traite des conceptions religieuses de Jābir (4e partie). Fondamentalement, les deux grands corpus suivent deux démarches et proferent deux discours très divergents; il est fort délicat de

20 MART 1995
MADE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN OKUMAN

Iḥwān-Ṣafa
- Cabir b. Hayyan

1968 CABIR b. HAYYAN
تحليلي برزندگی و آثار داندشندان اسلامي . صبح آزادگان (١٦ فروردین ١٢٤١) : ص ٥ .
پیرامون زندگی جابر بن حیان (طوسی) . ٢٥ EKIM 1993
" بزرگان اسلام را بشناسیم " . جوانان امروز ، ٢٣ فروردین (١٢٤١) : ص ٤٧ .
در باره شرح احوال جابر بن حیان طبیعی دان مشهور قرن دوم هجری .
" تحلیلی برزندگی و آثار داندشندان اسلامي " . دانشگاه انقلاب ، ١٥ (فروردین ١٢٤١) : ص ٤٢-٥٣ .
زندگی نامه ابو عبد الله (ابوموسی) جابر بن حیان (طوسی) صاحب نخستین مکتب شیمی در اسلام .

10 SUBAT 1996

-Kimya
-Cabir b. Hayyan

Abdul-Rahman, Hikmat Najib,

" الكيمياء عند العرب ورائدنا الاول جابر بن حيان " اجات الندوة العالمية الاولى ، حلب ، ج ١ ، ١٩٧٧ ، ص ٢٠١ - ٢٤٤ .

Cabir b. Hayyan
4387- Luckey, P., "Zur islamischen Rechenkunst und Algebra des Mittelalters", *Forschungen and Fortschritte*, 1948, 24: 199-204.

Discusses different questions of Islamic arithmetic and algebra from the earliest Muslim works to Kāshī and other later figures, with special attention devoted to Karajī.

بحث در مسائل مختلف درباره حساب و جبر اسلامي از قديم ترين زمان تا غياث الدين جمشيد كاشاني و ديگر از رياضي دانان متاخر اسلامي با توجه خاص به كرجي .

13 ADALIK 1995

20 MAYIS 1992

MADE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN OKUMAN
Bestell-Nr.: 7 E 7986

Marquet, Yves: *La philosophie des alchimistes et l'alchimie des philosophes : Jābir ibn Ḥayyān et les "Préces de la Purcè" / Yves Marquet*. Paris : Ed. Maisonneuve et Larose, 1988. - 135 S. (Islam d'hier et d'aujourd'hui ; 31) ISBN 2-7068-0954-X NE: Islam d'hier et d'aujourd'hui

¹⁴ Jābir ibn Ḥayyān. *Dix traités d'alchimie: Les dix premiers traités du "Livres des Soixante-dix"*. Translated with commentary by Pierre Lory. (La Bibliothèque de l'Islam: Textes.) 318 pp., bibl. Paris: Editions Sinbad, 1983. Fr 150 (paper).

13 ADALIK 1995

MADE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN OKUMAN

MADDE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

25 EKİM 1993

المعهد العربي للدراسات والبحوث
Câbir b. Hayyân
14) *Tablâkâv*
فلسفة الطبيعة عند جابر بن حيان / إعداد الصاوي الصاوي
أحمد ، الصاوي الطاهر ، دار النشر للتوزيع والنشر ، 1998 ،
112 ص : 24 م .
بشکل علی ارجاعات بنیویجرالیه (ص 104 - 109)
تدمک
977-19-7813-6
146 19975-19974

21 EKİM 1993

جابر بن حیان : ابو الکیمیاء /
CÂBİR b. HAYYÂN
— ط 1 —
سليمان فياض .
القاهرة : مركز الاهرام للترجمة
والنشر ، 1986 . — 52 ص :
ايض ، خريطة : 20 سم . —
(علماء العرب : 4) .

مروحة جابر بن حيان
4444- Winter, H.J.J., "Some features of the mathematical sciences
in Islam", *Islamic review*, 1969, 57(9): 13-6.

Summarizes research on observatories, geometry, algebra and physics
with brief conclusions on main features of these disciplines among
Muslims.

خلاصه ای از تحقیقات مسلمین در زمینه های رصدخانه و جبر و فیزیک و ذکر
مخاض برجسته این علوم چنانکه به دست مسلمین توسعه یافت .

MADDE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN 3 ARALIK 1995

Câbir b. Hayyân SUBAT 1992

GABIR IBN HAYYAN. Das Buch der
Gifte des Gâbir Ibn Hayyân. Arabischer
Text in Faksimile (Hs. Taymûr (sic) Tibb
393, Kairo), übersetzt und erläutert von
Alfred Siggel. (Akademie der Wissen-
schaften und der Literatur [Mainz], Veröf-
fentlichungen der Orientalischen Kommissi-
on, Band XII.) x + 223 pp. German
text; 194 pp., Arabic text in facsimile.
Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH,
1958. DM 42.
Reviewed by M. Plessner in *Isis*, 1960, 51: 356-
359.

MADDE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN 21 EKİM 1993

تأليف جابر بن حيان " ايموسى جابر بن حيان " . جمهورية اسلامى (4 اذر 1365) : ص 8 .

5136 RUSKA, J. Das Giftbuch des
Gâbir ibn Hajjân. OLZ 31 (1928), col.
453-456

Câbir b. Hayyân

AGUSTOS 1991

27 AGUSTOS 1992

- Câbir b. Hayyân

* Kraus, P. *Jâbir ibn Hayyân; contribution à l'histoire des idées scientifiques dans l'Islam*. 2 vols.
Cairo 1942-43 (Mémoires de l'Institut d'Égypte, 44 and 45).

SEZGIN, FUAD. Das Problem des Gâbir Ibn
Hayyân im Lichte neu gefundener Hand-
schriften. *Z. dt. morgenländ. Ges.* 1964,
114:255-268.

Câbir b. Hayyân

19 SUBAT 1992

06 MAYIS 1996
CÂBIR b. HAYYÂN

el-Ma' al-Hâsîn
SO (13/1), 5-77-108

MADDE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

1404 PLESSNER, M. Gâbir ibn Hayyân
und die Zeit der Entstehung der
arabischen Gâbir-Schriften. *ZDMG* 115
(1965), pp. 23-35

Câbir b. Hayyân

8 AGUSTOS 1991

5931 RUSKA, J. Arabische Giftbücher.
i. Das Giftbuch des Inders Schânâq.
ii. Das Giftbuch des Gâbir ibn Hajjân.
iii. Die Gifte im Kanon des Avicenna.
Fortschritte der Medizin 50 (1932), pp.
524-525, 615-616, 794-795

Câbir b. Hayyân
Ibn Sina

19 AGUSTOS 1992

10 KASIM 1993
030058 CABIR b. HAYYAN
4487 SHUKRI, M.A.M., "Alchemy, Jabir Ibn Hayyan (703-765) and Chemistry". *Hamdard Medicus* (Karachi), 33:4, 1990, pp.69-77

17 ARALIK 1993
اصفيا يى محمد. " سيرتطور علوم در عصر امه ". اطلاعات (19 بهمن)
228
CABIR b. HAYYAN
1122-1123
ذکر نمونه های از تالیفات جابر بن حیان و علم نجوم از نظر احکام اسلام.
MADDE YATIRILARDIKTAN SONRA GELEN DOKÜMAN

02 SUBAT 1994
311 MARQUET, Y. Les "Quatre frères": note à propos du *Kitāb al-Manfa'a* de Ġābir. *Arabica*, 38 (1991) pp.130-136
CABIR b. HAYYAN (?)

030058 CABIR b. HAYYAN 5244. Kraus, Paul: Jābir Ibn Ḥayyān : contribution à l'histoire des idées scientifiques dans l'Islam / Paul Kraus. - Nachdr. - Hildesheim [u. a.] : Olms
Dem Nachdruck liegt d. Ex. d. Univ.-Bibl. Tübingen zu- grunde, Signatur: Fo XVII 50.4-44/45 ; das Format d. Nachdrucks ist kleiner als das der Vorlage 30 A 9730
1. Le corpus des écrits jâbiriens. - Nachdr. d. Ausg. Kairo 1943. - 1989. - LXV, 214 S.
Orig. ersch. als: Mémoires présentés à l'Institut d'Égypte ; 44
ISBN 3-487-09114-3 30 A 9730-1
2. Jābir et la science grecque. - Nachdr. d. Ausg. Kairo 1942. - 1989. - XV, 406 S.
Orig. ersch. als: Mémoires présentés à l'Institut d'Égypte ; 45
ISBN 3-487-09115-1 30 A 9730-2
MADDE YATIRILARDIKTAN SONRA GELEN DOKÜMAN
12 OCAK 1994

R1626 Names, natures and things: the alchemist Jābir ibn Ḥayyān and his Kitāb al-Aḥjār (Book of stones). By Nomanul Haq, Syed. Dordrecht, 1993.
CABIR b. HAYYAN
Kruk, R. *Harvard Middle Eastern and Islamic Review*, 1 ii (1994), pp.175-180 (E)
Langermann, Y.T. *Journal of the American Oriental Society*, 116 iv (1996), p.793 (E)

25 KASIM 1994
030058
تحليلی از آرای جابر بن حیان، زکی نجیب محمود، ترجمه حمید رضا شیخی. (مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۸). ۲۰۴ص. ۸۰۰ریال.
CABIR b. HAYYAN
MADDE YATIRILARDIKTAN SONRA GELEN DOKÜMAN

MADDE YATIRILARDIKTAN SONRA GELEN DOKÜMAN

030058 CABIR b. HAYYAN 705
25 KASIM 1994
KRAUS, Paul. Jābir ibn Ḥayyān : contribution à l'histoire des idées scientifiques dans l'Islam. Jābir et la science grecque. - Paris : Les Belles Lettres, 1986. - 1. Ciencia árabe. 2. Yābir b. Ḥayyān. - Afr. 15.663
MADDE YATIRILARDIKTAN SONRA GELEN DOKÜMAN

R400 Names, natures and things: the alchemist Jābir ibn Ḥayyān and his Kitāb al-Aḥjār (Book of stones). By Nomanul Haq, Syed. Dordrecht, 1993.
CABIR b. HAYYAN
Kruk, R. *Harvard Middle Eastern and Islamic Review*, 1 ii (1994), pp.175-180 (E)

29 ARALIK 1993
MADDE YATIRILARDIKTAN SONRA GELEN DOKÜMAN

788. [JĀBIR] ĠĀBIR Ibn HAYYĀN *Tadbīr al-Iksīr al-A'zam*, textes édités et présentés par Pierre Lory. Damas, Institut Français de Damas, 1988, 20-190 p. [L'élaboration de l'elixir suprême]
P. Lory réunit ici les éditions de quatorze traités d'alchimie arabe du Corpus jâbirien, qui concernent spécifiquement les phases de l'élaboration du Grand Oeuvre. Comme

812. MARQUET, Yves. "Quelles furent les relations entre Jābir ibn Ḥayyān et les Iḥwān aṣ-Ṣafā'?" *Studia Islamica* 44 (1986) pp. 40-51.
Partant du fait que les auteurs du Corpus Jābirien et les Iḥwān al-Ṣafā' ont sans doute vécu vers la même époque, et ont appartenu à des courants de pensée apparentés, Y. M. trace un tableau des points de rapprochement et de dissemblance entre les deux séries d'écrits dans les domaines de la cosmogonie, de l'alchimie et des doctrines religieuses enfin. Il propose des

5126 HOLMYARD, E. J. An essay on Jābir ibn Ḥayyān. *Festschrift Lippmann*, 1927, pp. 28-37
CABIR b. HAYYAN (RT)

l'annonce le *K. al-Hudā* (p. 66), on y trouve exposés les procédés de Séparation (*tafīr*), de Modification (*tathīr*) et de Commixion (*al-radd wa'l-ḡam*) des quatre Éléments de la Pierre. Le but de cette collation raisonnée est de regrouper les données opératoires de l'élaboration, volontairement dispersées par les auteurs successifs du Corpus, et de clarifier l'apport de l'alchimie jâbirienne à la littérature scientifique arabe, en tant que mode de pensée islamique concernant une philosophie de la matière et sa symbolique gnostique aux 8e-9e siècles. Dans ce cadre, l'auteur compte orienter ses recherches sur les fonctions de l'imamologie au sein de cette alchimie marquée par l'ultra-shī'isme, et s'intéresser en particulier à l'identification Imām = Elixir Suprême. A l'édition des dix premiers traités du Livre des Soixante-Dix, précédemment traduits, commentés et publiés (Paris, 1983), se trouvent adjoints quatre petits traités (le *K. Tadbīr al-Arkān wa'l-Uṣūl*, pp. 139-152; le *K. al-Manfa'a*, pp. 153-163; le *K. Haik al-Astār*, pp. 165-169, et le *K. aṣ-Ṣafā'*, pp. 171-174). L'apparat critique allégé, ainsi que l'index des expressions alchimiques, facilitent grandement la lecture de ce "premier travail indispensable aux études ultérieures". J. F.

pistes fécondes, audacieuses parfois (participation possible d'auteurs jâbiriens à certains traités des I. Ṣ., ressemblance entre doctrine jâbirienne et carmatisme) tout en gardant la prudence et la réserve nécessaires dans leur énonciation. Depuis, le volume *La philosophie des alchimistes et l'alchimie des philosophes* du même auteur, paru chez Maisonneuve et Larose en 1988 vient compléter les données de cet article avec des développements et analyses beaucoup plus amples et détaillés. P. L.

CABIR b. HAYYAN

MADDE YATIRILARDIKTAN SONRA GELEN DOKÜMAN
07 NISAN 1994

1123 JABIR IBN-HAYYAN. Dix traités d'alchimie: Les dix premiers traités du Livre des soixante-dix, présentés, traduits de l'arabe et commentés par Pierre Lory. 318 pp., notes. Paris: Sinbad, 1983.

Cabir b. Hayyan

عبد الله بن يحيى - عبد الرحمن بن حجاج

الطب الاسلامي : 190-191

TIB posetivole.

CĀBĪR B. HAYYĀN
 540.92
 MA.DJ Mahmud, Zaki Najib
 (Diabir b. Hayyan)
 جابر بن حيان / بقلم زكي نجيب محمود - بيروت، لبنان : المركز العربي للتحفة والمعلم ، [198-]
 272 p. : ill. ; 20 cm. --
 (أعلام المترجمين)
 Includes bibliographical references.
 \$3.50 (U.S.)
 Acquired only for LC.

540.92
 MA.DJ Mahmud, Zaki Najib
 (Diabir b. Hayyan)
 جابر بن حيان / تأليف زكي نجيب محمود - مصر : وزارة الثقافة و الإرشاد القومي : مكتبة مصر ، (1971)
 272 p. : ill. ; 18,5 cm. - (A'l'am al-'Arab, 3)
 1. Diabir b. Hayyan 2. Chemistry, Biography
 I. Author (Arabic) II. Title III. Title (Arabic) IV. (Series)

1362

17 AGU 2007

210 JABIR B.HAYYĀN. *Essai sur l'histoire des idées scientifiques dans l'Islam. Volume I. Textes choisis.* Ed. Kraus, Paul. Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2002. 559pp. [Arabic title-page: *Baḥṯ fī tārikh al-nazāriyāt al-'ilmiyya fī l-islām.* Reproduction of Paris 1935 ed.]

Cabir b. Hayyan

MADDE SAAYIBLANDIKTAN
 SONNE UNTERBOKÜMAN

5144 RUSKA, J. Über das Schriftenverzeichnis des Gābir ibn Ḥayyān und die Unechtheit einiger ihm zugeschriebenen Abhandlungen. *Arch. Gesch. Med.* 15 (1923), pp. 53-67

Cabir b. Hayyan

ZIRNIS, PETER. *The Kitāb Ustuquṣ al-Uss of Jabir ibn Hayyān. Diss. Abstr. Int.*, 1980, 40: 5963-A.
 Dissertation at New York Univ., 1979. Adviser: F.E. Peters. Univ. Microfilms order no. 80-10418. 140 pp.

ZIRNIS, PETER. *The Kitāb Ustuquṣ al-Uss of Jabir ibn Hayyān. Diss. Abstr. Int.*, 1980, 40: 5963-A.
 Dissertation at New York Univ., 1979. Adviser: F.E. Peters. Univ. Microfilms order no. 80-10418. 140 pp.

720. JĀBĪR IBN HAYYĀN, *Dix Traités d'alchimie.* Les dix premiers Traités du Livre des Soixante-dix. Trad. de l'arabe et présentés par Pierre Lory. Paris, Sinbad, 1983. 313 p.

CĀBĪR B. HAYYĀN

P. Lory traduit, analyse et commente les dix premiers traités de la collection connue sous le nom du «Livre des Soixante-dix [Traités]». Les dix traités traduits concernent pour l'essentiel la description du Grand Œuvre.

P.L. a tout d'abord le mérite d'aborder, dans l'Introduction, la place que détiend l'alchimie dans le contexte de la pensée moderne, tant au sein de l'école jungienne qu'à travers les écrits de G. Bachelard. Il nous débarrasse ainsi de la connotation rigide de l'alchimie en tant que pseudo-science, vouée exclusivement à la recherche du gain matériel et de l'Élixir «de longue vie». Il rappelle que la visée principale des alchimistes classiques était bien une démarche de transformation psychique. De ce point de vue, P.L. dégage les points d'ancrage de la doctrine à partir de laquelle «opèrent» les alchimistes: cosmologie unitaire; explication animiste des phénomènes naturels; la supposée mutation mentale qu'entraîne le Grand Œuvre pour amener l'homme à une perception des phénomènes dans leur universalité. P.L. aborde ensuite la question du langage alchimique et propose un décodage de ses différents niveaux. Les chapitres consacrés respectivement au rôle social des alchimistes au Moyen Âge et à la présentation de l'auteur et du texte ici traduit, ouvrent de leur côté de nouvelles pistes de recherche aux islamisants. P.L. termine l'Introduction par une analyse de «quelques aspects du travail matériel dans l'alchimie (...)», chapitre du plus grand intérêt.

La traduction des Dix Traités est suivie d'une «Analyse lexicale des Traités LXX,1-10» (pp.239-86) où la terminologie alchimique se trouve explicitée par rapport au contexte «opératoire» et doctrinal.

Si le texte même des Dix Traités apparaît, par définition, hermétique à la lecture, l'analyse et les commentaires de P. Lory sont des plus éclairants. Cet ouvrage est la dernière mise au point de la problématique du corpus jabiréen, par ailleurs, l'étude la plus précise que l'on possède actuellement sur le sujet de l'alchimie «arabe».

Ž. V.

5130 KRAUS, P. Studien zu Jābir ibn Hayyān. *Isis* 15 (1931), pp. 7-30

Cabir ibn Hayyan *Ustuhul al-Uss*

1405 SEZGIN, F. Das Problem des Gābir ibn Hayyān im Lichte neu gefundener Handschriften. *ZDMG* 114 (1964), pp. 255-268

Cabir b. Hayyan

Cabir b. Hayyan

118 OKT 1995

WÖPCKE, F. Note sur des notations algébriques employées par les arabes. Comptes rendus hebdomadaires des séances de l'Académie des sciences 39 (1854), 162-165.

MADE YATIRLANDIKTAN SONRA GELEN DOKÜMAN

16847 PLESSNER, MARTIN. "Gäbir ibn Hayyän und die Zeit der Entstehung der arabischen Gäbir-Schriften." ZDMG 115, hft. 1 (1965) 22-35.

SEZGIN, FUAD. Das Problem des Gäbir ibn Hayyän im Lichte neu gefundener Handschriften. Z. dt. morgenländ. Ges. 1964, 114:255-268.

NOMANUL HAQ, Syed. Names, natures, and things: the alchemist Jäbir ibn Hayyän and his Kitäb al-Ahjär (Book of Stones). Dordrecht: Kluwer, 1994 (Boston Studies in the Philosophy of Science, 158). 284pp. [Incl. edition of part of Arabic text & English translation.]

13 DALIK 1995

MADE YATIRLANDIKTAN SONRA GELEN DOKÜMAN

16212 SEZGIN, FUAD. "Das Problem des Gäbir ibn Hayyän im Lichte neu gefundener Handschriften." ZDMG 114, hft. 2 (1964) 255-68.

PLESSNER, MARTIN. Gäbir ibn Hayyän und die Zeit der Entstehung der arabischen Gäbir-Schriften. Z. dt. morgenländ. Ges. 1965, 115:23-35. A critical evaluation of Fuad Sezgin. "Das Problem des Gäbir ibn Hayyän im Lichte neu gefundener Handschriften." Z. dt. morgenländ. Ges. 1964, 114: 255-268.

الكيميائيون
فياض، محمد محمد
(٥٤٢)
جابر بن حيان وخلفاؤه:
الكيميائيون العرب / محمد محمد
فياض. ط 4. القاهرة: دار
المعارف، [1998].
124 ص؛ 16 سم. — (اقرأ) :

تمك X - 5648 - 02 - 977
ح ٥٧٤.٦ - ٥٧٤.٧ - ٤ ٩٢٥

(91)

Cabir b. Hayyan

MADE YATIRLANDIKTAN SONRA GELEN DOKÜMAN

GABIR IBN HAYYAN. Das Buch der Gifte des Gäbir Ibn Hayyän. Arabischer Text in Faksimile (Hs. Taymür (sic) Tibb 393, Kairo), übersetzt und erläutert von Alfred Siggel. (Akademie der Wissenschaften und der Literatur [Mainz], Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission, Band XII.) x + 223 pp. German text; 194 pp., Arabic text in facsimile. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1958. DM 42. Reviewed by M. Plessner in Isis, 1960, 51: 356-359.

6174. Haq, Syed Nomanul: Names, natures and things: the alchemist Jäbir ibn Hayyän and his Kitäb al-Ahjär (book of stones) / Syed Nomanul Haq. - Dordrecht [u. a.]: Kluwer, 1994. - XX, 284 S. - (Boston studies in the philosophy of science; 158) Zugl.: London, Univ., Diss. ISBN 0-7923-2587-7 35 A 18792

5146 RUSKA, J. Zahl und Null bei Gäbir Ibn Hajjän. Mit einem Exkurs über Astrologie im Sasanidenreiche. Arch. Gesch. Math. Naturwiss. Technik 11 (N.F. 2, 1928), pp. 256-264

Cabir b. Hayyan

127 AGUSTOS 1992

5121 CORBIN, H. Le livre du glorieux de Jäbir ibn Hayyän. (Alchimie et archétype.) Eranos-Jhb. 18 (1950), pp. 47-114

Cabir b. Hayyan

6 AGUSTOS 1992

5135 RUSKA, J. Gäbir ibn Hajjän und seine Beziehungen zum Imäm Ga'far as-Sädiq. Islam 16 (1927), pp. 264-266

Cabir b. Hayyan

5135 AGUSTOS 1992

030058 CABIR B. HAYYAN 812 73

MAHMUD (Zakī Naǧīb). محمود (زكي نجيب).
- جابر بن حيان بقلم زكي نجيب محمود.
- Le Caire, Maktabat Miqr [1961]. - 20cm., 271p.
[Acq. 74-10266] [16° 0' s. 746(5)]
(Gābir ibn Ḥayyān. - Wizārat al-taǧāfa wa al-ir-
sād al-qawmī. Al-Mu'assasa al-miṣriya al-'amma
li al-ta'līf wa al-tarǧama wa al-ṭibā'a wa al-
naṣr. A'lām al-'Arab. 3.) Gābir ibn Ḥayyān.

- تدبير الإكسير الأعظم (أربع عشرة رسالة في صناعة الكيمياء) -
جابر بن حيان - تحقيق بيزلوري المعهد العلمي الفرنسي للدراسات
الشرقية دمشق ١٩٨٨ .

23 EKIM 1991

Kraus, Paul. Jābir ibn Ḥayyān: contribution à l'histoire des idées scienti-
fiques dans l'Islam; Jābir et la science grecque (1986)
REJ 147 (1988), 237-238. G. Freudenthal (F)

54 MAHMUD (Zakī Naǧīb)
جابر بن حيان بقلم الدكتور زكي نجيب محمود
القاهرة . مكتبة مصر . ٢٧١ p., in-8°. S. d.
(اعلام العرب - ٣)
"Gābir ibn Ḥayyān", étude sur le célèbre alchimiste ara-
be. (Collection : "A'lām al-'Arab", n° 3). En arabe

7861 SOJISEV 72

54 MAHMUD (Zakī Naǧīb) محمد (زكي نجيب)
جابر بن حيان . د. زكي نجيب محمود
- Le Caire, al-Hay'a al-Miṣriya al-'amma li al-
Kitāb, 1975. - In-8°, 299p. [AAH 1815]
(Gābir bin Ḥayyān.)
(al-'A'lām. 3.) + Gābir ibn Ḥayyān
54
A. 45217

24 EKIM 1991

P. Kraus, Jābir ibn Ḥayyān, Contribution à l'histoire des idées scientifiques dans
l'Islam, Mém. Inst. Egypte, XLIV, XLV (1942-43)

CABIR B. HAYYAN

Cabir b. Hayyan 14586. f. 8.
KRAUS (Paul).
Jābir ibn Ḥayyān. Contribution à l'Histoire
des Idées scientifiques dans l'Islam. 2 vols.
Cairo, 1942-43.
Mémoires présentés à l'Institut d'Égypte, tomes
44-5.

17 NISAN 1995

icimel r. CABIR B. HAYYAN (CIDA)
5129 HOLMYARD, E. J. Jābir ibn
Ḥayyān. Chemistry and Industry 3
(1925) = J. Soc. Chem. Industry 44 (1925),
p. 1111

Cabir b. Hayyan

SONRA GÖLEN DOKÜMAN

İncele
C. Cabir b. Hayyan

226 GANNAGÉ, Emma. Matière et éléments dans le
commentaire d'Alexandre d'Aphrodise In De
Generazione et Corruptione. Aristotele e Alessandro
di Afrodisia nella tradizione araba: Atti del colloquio
La ricezione araba ed ebraica della filosofia e della
scienza greche, Padova, 14-15 maggio 1999. A cura di
Cristina D'Ancona e Giuseppe Serra. Padova: Il
Poligrafo, 2002, (Subsidia Mediaevalia Patavina, 3),
pp. 133-149. (La mise au jour d'importants extraits
du commentaire perdu d'Alexandre d'Aphrodise In De
Gen. corr. dans un traité inédit d'alchimie arabe, le K.
al-Taṣrif de Gābir b. Ḥayyān, nous a permis de jeter un
éclairage nouveau sur la cosmologie d'Alexandre.)

SONRA GÖLEN DOKÜMAN

Cabir b. Hayyan (127)
- Cabir (127)

PLESSNER, M.
Geber and Jābir ibn Ḥayyān: an
authentic sixteenth-century quotation
from Jābir.
Ambix 16 (1969), pp. 113-118.

Cabir ve Cabir b. Hayyan

23 EKIM 1991

CABIR B. HAYYAN

M. Plessner, Gābir ibn Ḥayyān und die Zeit der Entstehung der arabischen
Gābir-Schriften, ZDMG 115 (1965), 23-35

21 MAYIS 1992

CĀBĪR ḤAYYĀN F. Sezgin, Das Problem des Ġābir ibn Ḥayyān im Lichte neu gefundener Handschriften, ZDMG 114 (1964), 255—68

KAYIPE YAYINLANIKLAR
SINIRI BELIR DOKUMAN

5 ŞUBAT 1993

CĀBĪR ḤAYYĀN

89-964103

Jābir ibn Ḥayyān.

[Works. Selections]

(Tadbīr al-ikṣīr al-a'ẓam)

تدبير الاكسير الاعظم : اربع عشرة
رسالة في صنعة الصيغ / لجابر بن
حيان ؛ حققها و قدم لها بيير توري. --
الطبعة 1. -- دمشق : المعهد العلمي
الفرنسي للدراسات العربية بدمشق، 1988.
8, 190 p. ; 20 cm.

Introd. in French.

Title page partially vocalized.

Title on added t.p.:

L'élaboration de l'élizir suprême.

Includes indexes.

Bibliography: p. [19]-20 (3rd
group)

\$16.00 (U.S.)

L&S-Islamic Hist. & Lang.

الكيمياء في الحضارة الإسلامية

Türkiye Diyanet İşleri İslâm Ansiklopedisi Kütüphanesi	
Kayıt No. :	11133
Tasnif No. :	509 ŞEK.K

مَشَوْرَات مَكْتَبَةِ الْجَيْلِ الْجَدِيدِ - صَمْتَاه - الْيَمَن

التجارب والحاحه على أن المعرفة لا تتحصل إلا بها^(٣).

ويحق يعتبر جابر بن حيان مؤسس علم الكيمياء في العصور الاسلامية بلا منازع. ولندلل على ذلك، نورد شهادات بعض المستشرقين. قال عنه برتيلو في كتابه «تاريخ الكيمياء في العصور الوسطى»: ان لجابر بن حيان في الكيمياء ما لارسطو في المنطق، وان كل الباحثين في هذا العلم، والذين جاءوا من بعد عالة عليه نقلا وتعليقاً. وقال عنه سنجر في كتابه «المختصر في تاريخ الفكر العلمي»: لقد نال جابر بن حيان من الشهرة المرموقة بين معاصريه، بأنه أبو الكيمياء العربية (الاسلامية) على السواء دون منازع. أما هولبارد فقال عنه في كتابه «الكيمياء حتى عصر دالتون»: ان جابر هو أول من يستحق لقب كيميائي من المسلمين. وقال سارتون في «المدخل إلى تاريخ العلوم» ان جابر بن حيان نال الشهرة العظيمة بسبب انتاجه المرموق في حقل الكيمياء، في العالم أجمع حتى أواخر القرن الحادي عشر الهجري (السابع عشر الميلادي) أما ف. مور فيمتدح جابر في كتابه «تاريخ الكيمياء»: قائلًا: من الصعب جداً بل من المستحيل تقديم تاريخ متكامل لعلم الكيمياء دون دراسة انتاج جابر بن حيان دراسة وافية.

يقول م. م. بانيسون ميرفي في كتابه «قصة السيمياء وبداية الكيمياء»: مما لا يقبل الشك ان العالم المسلم الذي عاش في القرن الثامن الميلادي جابر بن حيان كان مسيطراً على علم السيمياء ومن ثم أسس علم الكيمياء. لقد أنجب هذا العالم الفذ تلاميذ أذكىاء، تتلمذوا على مؤلفاته، مثل الرازي وابن سينا والمجريطي والفارابي وغيرهم. . . . أما ابن خلدون فيقول عنه في (المقدمة): ان جابر بن حيان تفوق في علم الكيمياء، حتى صار الكثير من العلماء الذين لهم دور في هذا المجال، يسمونها علم جابر بن حيان.

لقد ترددت بعض الاقوال عن حقيقة جابر بن حيان. واختلفت الآراء في أمر وجوده وقد تمسك بعض المستشرقين غير المنصفين للحضارة الاسلامية بإنكار وجوده خاصة برتيلو. لقد استكشروا على الحضارة الاسلامية أن تنجب علماً من أعلام

(٣) د. محمد عبد الرحمن مرجيا: المرجز في تاريخ العلوم عند العرب، دار الكتاب اللبناني، بيروت، طبعة ١٩٨١، ص ١٠٧-١٠٩.

جابر بن حيان الأزدي

هو أبو عبد الله جابر بن حيان بن عبد الله الأزدي، ويكنى أيضاً بأبي موسى، عاش في الفترة ١٠١ - ١٩٧ هـ، (٧٢٠ - ٨١٣ م)، وقد أجمع كل من قرأت لهم في سيرته، أنه ولد في طوس في خراسان، ولعله ينتهي إلى قبيلة الأزدي في اليمن. كان والده يشتغل «عطاراً» أو صيدلياً في الكوفة، وكان من شيعة بني العباس، في مطالبتهم بالخلافة من بني أمية، وقد أرسله بنو العباس الى طوس، لنشر مبادئهم، وهناك ولد جابر، وعندما أدرك بنو أمية الدور الذي يقوم به حيان، في بلاد فارس، قبض عليه، وأعدم، ورجعت عائلته الى قبيلتها (أزد)، حيث ترعرع جابر فاتقن العربية وتعلم القرآن والحساب وعلوم أخرى على يد رجل عرف باسم (حربي الحميري). ورجع جابر إلى الكوفة، بعد استيلاء العباسيين على الخلافة، وانخرط في حلقات التعليم التي يعقدها الامام جعفر الصادق، ثم اتصل به ولازمه، ودرس على يده بعض علوم الفقه والدين. ولعل صلة جابر بالامام الصادق، كانت سبباً في تقديمه في البلاط العباسي، نظراً لمكانة الامام^(١)، حيث استقبل جابر بحفاوة بالغة، وكانت صلته بالبرامكة قوية أيضاً. وذكر الجلودكي^(٢)، أن جابرا اتصل بالخليفة هارون الرشيد نفسه، بواسطة جعفر البرمكي، وقد ألف له كتاباً يدعى الترجمة. ويروي أيضاً أن جابر فر من العاصمة العباسية، بعد نكبة البرامكة، إلى الكوفة، وبقي فيها فيما يظهر إلى أن مات.

لقد وضع جابر الاساس العلمي للكيمياء الحديثة. فقد أضاف إلى المعرفة الانسانية عصراً جديداً افتقر اليه اليونان وذلك لاعتماده على التجربة، والبرهان الحسي، وعدم الاكتفاء بالفروض والتحليلات الفكرية الغامضة، التي كانت محور المعرفة عند اليونان. وأن من يعمن النظر في كتبه، من وصف واضح شامل للتحضيرات الكيمياوية، لا يسهه الا الاعجاب به. فهو يبدى من الاهتمام بالتجربة والملاحظة ما لا نجده إلا في العصر الحديث. فقد كان دستور العمل الدائم والعمل واجراء

(١) د. الهاشمي: الامام الصادق ملهم الكيمياء، ص ٣٠.

(٢) د. الهاشمي: الامام الصادق ملهم الكيمياء، ص ٣١.

أدب العرب

يَخْتَصِرُ سَائِحَ نَشَاتِهِ وَتَطَوَّرَهُ وَسَيَزِمُ سَائِحَ هَيْدَرِجَاتِهِ
وَيَخْطُوطِ أُولَى مِنْ صُورِهِمْ

بقلم
مدرس عبود

Cabir b. Hayyain (226-227)

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Kütüphane	
Kayıt No :	1600
Tasnif No. :	892-9 ABA-E

دارالكتاب
بيروت

١٩٦٠

قيمه : الرأي الشائع ان كل المشتغلين في الكيمياء منذ القدم الى اليوم
بمخرفون وبشعورون .

اما علماء عصرنا فرأوا بعد الاختبارات أن مبادئ القدماء لم تكن كلها
فاسدة ، وان كانت اعمالهم قريبة من الحال . فترى مثلاً تحويل المعادن
الذي ذكره جابر منذ اكثر من الف سنة يشتغل به كجوابير القرون
العشرين ، وقد توصل بعضهم الى شيء منه . ويعتقد ان اصل المعادن
الاورجانوس ، وانه بفضل ما توصل اليه من العلوم الكهربائية عن الذرات
الدقيقة التي تتركب منها المعادن ، وكيفية تعاملها ببعضها ، قد يكون
لآراء جابر قيمة تذكر .

فالاختبارات التي اجراها هذا العالم بخصوص المغناطيس وقيمه ،
والتعنط به ، وفقدان القوة المغناطيسية ، مما كالت بعد جديداً في ذلك
الزمان ، فهو محدد المغناطيس . (حجر يجذب الحديد بقوة روحية لا تلس
ولا ترى . وقد يعرض لهذا الحجر ما يفقده تلك القوة دون ان ينقصه
شيء من وزنه) .

ونسب اليه علماء الغرب اكتشاف الماء الملوكي ، وهو مزيج من حامض
الكلور والحامض النتروني .

ونسبوا اليه الحامض الكبريتي والنتروني ونواتر الفضة . وعلى كل ،
فقد فتح جابر باباً واسعاً لكجابري العرب وغيرهم من بعده .

جابر بن حيان

عاش في الكوفة صائباً . اما الكتب المنسوبة اليه عند الغربيين في
القرون الوسطى فاكتر من ٢٠٠ كتاب ، المعروف منها ٢١ في مكاتب
اوربا . اكثرها قد ترجم الى اللاتينية والالمانية وطبع في مدن عديدة .
نشر منها برتلو الكيماوي المشهور ، خمسة كتب مع ترجمتها للافرنسية .

آراؤه : الجادات كالحيوانات ، تولد ثم تنمو وتكبر وتموت . في الاجسام
مواد خفيفة وثقيلة طيارة ، الاولى مائية والثانية حية ، وكل هذه
الصفات نسبية .

فالكبريت والزرنينج حيان بالنسبة للطنق ، ميثان بالنسبة للزئبق .
وفي كل التنحام كجادي جسم ودوح .

غاية الكيماوي ان يجد روحاً حياً ، واكسيرا قادراً على تحويل الاجسام ،
وهذا الاكسيرا هو حجر الفلاسفة ، وهذا الحجر ينتج عن كائن حي . وهنا
يختلف الكيماويون في حقيقته ، فالبعض يقولون دم او شعر او بيض او
مفرزات . فاذا وجد هذا الحجر وسحق وجبل بالماء مع بعض العقاقير
يتحول الى اكسيرا .

الاجسام الأولية سبعة : الزئبق ، الذهب ، الفضة ، النحاس ، الحديد ،
الرصاص ، الطلق .

وهي تختلف كالأل ، فالذهب اكملها . فعلى الكيماوي ان يربي الباقية ،
ويقردها الى الكمال شيئاً فشيئاً .

اختلف العرب في امكان الوصول الى هذه النتيجة ، فالرازي يعتقد
بصحتها ، والكندي وابن سينا ينكرون .

İstanbul

Yüksek İslâm Enstitüsü
Dergisi

Revue de l'Institut des Hautes Etudes Islamiques

YIL I

SAYI I

OSMAN YALÇIN MATBAASI
Divanyolu Caddesi Ersoy Han, İstanbul, 1963

4

Celâl Saraç

Müsbet ilimler hemen hiçbir zaman tek bir şahsın ve aynı devrin emek ve gayreti mahsulü değildirler. Ne kadar zekâlar, ne kadar çok çalışmış ve ne kadar uzun devirlerin çalışmalarından sonra mevcut imkânlarla ulaşılabilmişlerdir?.. Bunu bilmekte fayda yok mudur?..

Bundan başka, acaba müsbet ilim yapıcıları kendi devirleri ve devirlerinin fikriyatı, hattâ kendilerinden sonra gelen devirler üzerinde ne derecelere kadar müessir olabilmişlerdir; veya, biz-zat kendileri devirlerinden nasıl ve ne dereceye kadar müteessir olmuşlardır?.. Bunu tesbit etmek gerekmez mi?

b. İşte biz de, İslâm Medeniyeti tarihinin bilhassa müsbet ilimlerle ilgili bölümü üzerinde araştırmalara koyulurken, bu düşünceleri kendimize rehber edinmekteyiz.

Medeniyet tarihinin, müsbet ilimler bakımından, biraz da itibarı olarak: 1) *Antikite*; 2) *Orta Çağ*; 3) *Renaissance—Yeni Zamanlar* ve 4) *XX. asır diye dört devre* hâlinde mutalâa edilmesi âdet olmuştur. Bu küçük makalede bizi asıl ilgilendiren konu Orta Çağ devrine ait olduğu için, önce bu devir hakkındaki hükümleri kısaca sıralamamız faydasız olmayacaktır.

Orta Çağ ilim tarihi, umumiyetle, İslâmî medeniyetin inkişaf tarihinden itibaren başlatılır ve iki devreye ayrılır: 1) *Sırf İslâmî olan devre*, VIII. asır ortalarından XIII. asır ortasına kadar olan bu 500 senelik ilk devirde Batı'nın hiç bir rolü yoktur. Arap dilinde neşriyat yapan Doğu—bilhassa Yakın Doğu—İslâm âlemi bu devirde hemen tek başına cihan ilim ve medeniyetinin müessesili ve âlemdarı durumundadır. 2) XIII. asır başlarından itibaren de Avrupa Hıristiyanlık âleminin—bilhassa fiziki ilimler sahasında—tedricen, bir nevi ilmi renaissance—yeni doğuş devresine girmeğe başladığına şahid oluyoruz. Orta Çağın, umumiyetle XVI. asra kadar devam ettirilen bu ikinci devresi, Batı'da Üniversitelerinin kuruluş tarihlerini içine alır.

İşte bu yedibuçuk, sekiz asırlık zaman fâsâsını işgal eden Orta Çağ ilminin bizi, şimdilik, bilhassa ilgilendiren ilk devir başlarında kendilerini Tabiat ve Madde ilmi tedkiklerine verenler, önce, daha ziyade, bu konularda kendilerinden evvel gelenlerin Antikite'nin mirâsını bulup tesbitle işe başladılar; *Eski*'lerin bıraktıklarını tekrarlayarak nakle dikkat ettiler; yani tabiati doğ-

Câbir İbn-i Hayyân Üzerine

5

rudan doğruya tedkik etme yolunda yürümediler. Nisbeten kısa süren bu devir sonlarında her sahada orijinal eserler vücuda getirdiler. İşte bu devir sonunun mühim simalarından biri ve belki birincisi—bu makalede kısmen tedkikine girişmek istediğimiz—*Câbir ibn-i Hayyân*'dir.

2) İslâm ilim âleminde yaygın an'aneyle göre, Câbir ibn-i Hayyân, Milâdî VIII. asır sonlarında (veya IX. asır başında *)—yani Hicret'in ikinci yüzyılında—yetmiş ve *El-Kimga*¹ الكيمياء yani Hicret'in ikinci yüzyılında—yetmiş ve *El-Kimga*¹ الكيمياء Künyesiyle birlikte mütevatır olan adı: *Elû Mûsa Câbir ibn-i Hayyân el-Sufî ve'l-Ezdî*² أبو موسى جابر ابن حيان الصوفي والازدي dir. Garb ilim âleminde, Câbir hakkında ilk mühim neşriyat, maruf Fransız kimyacı *Marcelin Berthelot*'nun 1892 de yayımlanan *«La Chimie au Moyen Âge»* adlı eserinin üçüncü cildi ile başlamıştır. Bu eser, müsteşrik *O. Houdas*'n Câbir'e âit bazı arapça metinlerden yaptığı tercümelere de ihtiva etmektedir. Berthelot, bu tercümelere, Paris Millî Kütüphanesinde mevcut olan ve Câbir'e (yani orta Çağ lâtince tercümelere) müellif adı ile *Géber*'e atfedilen eserlerin lâtince tercümelere mukayese ettiğini ve arada hemen hiç benzerlik bulamadığını söylemekte; lâtince tercümeleredeki bilgilerin—VIII. asırda yaşamış bir Müslüman-Arap müellifine mal edilemeyeceği neticesine varmaktadır. Berthelot'ya göre, Géber adına lâtince metinlerin görülmeğe başladığı devrin lâtîn yazarları, eserlerine kıymet atf ettirmek için, Câbir'in adını paravan yapmak işteşlerdir. Bu hususta, ünlü Fransız ilim adamının ifadesi şudur: *«Müellifi Géber olarak gösterilen eserler veya eserlerin Araplar'a atfı, bunlara (yani Müslüman âlimlerine) hiçbir zaman (!) sahip olmadıkları müsbet bilgileri izafe etmek demektir. Bu suretle ilim tarihi temayüle yanlış bir istikamete sürüklenmiş ve aldatılmıştır (!)»*³

Bu kesin hükümler karşısında, önce *E. O. Lippmann* (1919), sonra da *Eric John Holmgard* (1924) Berthelot'yu şiddetle tenkid etmiş, bu açık haksızlık ve tarafgirliği yermişlerdir.⁴

* Ahmed ATEŞ, *(Mâhiyat Fak. Derg. IV. 1952)* de (S: 47): II/VII asırda, Kûfe'de yetmiş ve .. diyor ki, tarih bakımından bunda kısmî bir zühul vardır.

هزي كوربان

بالتعاون مع السيد حسين نصر وعثمان يحيى

تاريخ

الفلسفة الإسلامية

منذ النيايح حتى وفاة ابن رشد (١١٩٨)

ترجمة
نصير مروة
جسن قبسيراجعه وقدم له
الإمام موسى الصدر
الأمير عارف تاسر

6783

181.209

CART

مفهرات عويصات

شهرت. جابر

1983

'99 EYLÖL 1991

Câbir b. Hayyân, 202-209

العُرف السائد : فهو يؤكد ان جابراً عاش في حدود القرن الثامن الميلادي (الثاني للهجرة) وانه كان تلميذاً للامام جعفر الصادق ، الامام السادس ، وهو فعلاً صاحب المجموعة الضخمة التي تنسب اليه والتي يناهز عددها نحواً من ثلاثة آلاف رسالة (وليس هذا الامر ببعيد التصديق اذا ما قارناه بمؤلفات ابن عربي او المجلسي مثلاً) . حاول المستشرق « رسكا » ان يجد سبباً وسطاً بنفيه التأثير المباشر للامام جعفر (وهذا النفي يتجاهل وجود تراث شيعي ثابت ولكنه يُقرّ بوجود تراث له مراكزه في ايران) . اما « بول كراوس » فقد خلص من أبحاثه وانتقاداته المتحفظة الى إثبات عدة مؤلفين : وتكون هكذا قد نشأت مجموعات عدة من المؤلفات حول نواة أصلية ؛ وذلك وفق ترتيب نكاد على وجه التقريب تتوصل الى إقامته من جديد ؛ ويجعل « كراوس » تاريخ نشأة هذه المجموعات في حدود القرنين التاسع والعاشر للميلاد لا في حدود القرن الثامن .

ونحب ان نشير الى انه بالرغم من التناقض القائم بين المجموعات والتقنية ، والمجموعات الاخرى هناك صلة عضوية بينها جميعاً ومصدر إلهامي ثابت . واذا كان صحيحاً ان واحدة من هذه المجموعات تُسند الى كتاب « سر الخليقة » المنسوب لأبولونيوس الطواني (راجع اعلاه الفصل الرابع ، ١) في القرن التاسع للميلاد (الثالث للهجرة) فلسنا على شيء من اليقين من أن صاحب هذه المجموعة قد أوجد هو بنفسه تعابيره الخاصة ومواضيعه الخاصة وانه لم يستقيها هو الآخر من مفكر غيره . ان شهادة الفيلسوف سليمان المنطقي السجستاني التي يوردها ضد جابر بن حيان لتناقض مع ذاتها . واذا شئنا ان نتكلم صراحة فالتناقد ، في مثل هذا الميدان (حيث ضاع قسم كبير من مؤلفات ذلك العصر) ان الرغبة في إظهار ما يفسر التقليد والعرف ، وما يدل عليه هذا التقليد ، هي أشد خصباً وقائدة من الانتقاد التاريخي المتطرف الذي يطأ ارضاً غير ثابتة لا تلبث في كل لحظة ان تنخسف وتقرر .

الخاص الذي يقوده في طريق الحكمة . وهي بالاجمال اسم آخر لـ « دانا » *Daēnā* ، هي « توأم سماوي » وصورة نورانية على شاكلة النفس التي تظهر للصفى في الفلسفة الزرادشتية والمناوية في وقت ظهوره (*Exitus*) . لقد شرح « السهروردي » رؤية هرمس لطبيعته التامة كما شرحها بعده المدرسة الإشراقية ، حتى « الملا صدرا » وتلاميذ تلاميذه . وسوف نرى كيف سيستخلص « ابو البركات البغدادي » من مبدأ الطبيعة التامة ، وبطريقة جد شخصية ، ما ينطوي عليه هذا المبدأ من الامور التي قال بها ابن سينا فيما بعد حول العقل الفعال . ويمكننا ان نتتبع مبدأ الطبيعة التامة تحت أسماء اخرى : « فالطار » في ملحمة الصوفية التي كتبها بالفارسية انما ينشد من ورائها هذا المبدأ نفسه . كما اننا نجد في مدرسة « نجم الدين كبرى » تحت اسم « شاهد في السماء » و « المرشد الخفي » . وهو ايضاً « الشيطان السقراطي والشيطان الأفلاطوني » . وتدبر هذه المجموعة من الحكماء الاسلاميين بالفضل الى الهرمسية بوعيا لهذا « الأنا السابوي » لهذه « الأنا المخاطبة » التي هي هدف تويتهم الداخلية اي تحقيق ذاتهم .

٢ - جابر بن حيان والكيمياء

١ - ان المجموعة الضخمة من المؤلفات التي تحمل اسم جابر بن حيان هي بدورها ايضاً « هرمسية » في عدد من مصادرها . ولا يسعنا الا ان نُحيل القارئ الى العمل الضخم الذي كرسه لها المستشرق « بول كراوس » والذي بقي رديحاً من الزمن المرشد الأمين في الدراسات الجابرية . ان إعطاء الحكم الفصل على هوية مؤلف هذه المجموعة هو موضوع خطير . بيد ان المستشرق « برتلو » الذي انصرف بشكل خاص الى دراسة مؤلفات جابر اللاتينية انتهى به البحث الى إنكار كلي وغير مدعوم برهانياً ، لكون الوثائق صعبة المبال . مقابل ذلك قام المستشرق « هوليار » بجمع عدد من الوثائق الملائمة التي تدعم

THE ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM

NEW EDITION

PREPARED BY A NUMBER OF
LEADING ORIENTALISTS

EDITED BY

B. LEWIS, CH. PELLAT AND J. SCHACHT

ASSISTED BY J. BURTON-PAGE, C. DUMONT AND V. L. MÉNAGE AS
EDITORIAL SECRETARIES

UNDER THE PATRONAGE OF
THE INTERNATIONAL UNION OF ACADEMIES

VOLUME II

C—G

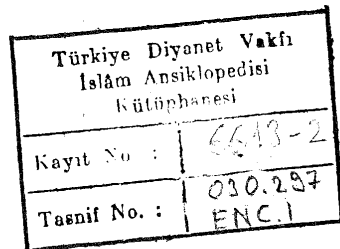
PHOTOMECHANICAL REPRINT

LEIDEN
E. J. BRILL

1965

LONDON
LUZAC & CO.

et passim; A. von Kremer, *Aegypten*, Leipzig 1863, ii, 325-6; idem, *Beiträge zur Arabischen Lexikographie*, Vienna 1883-4; *Merveilles biographiques et historiques*, Cairo 1888, i, Introd.; Cl. Huart, *Littérature arabe*, Paris 1902, 415-6; J. Heyworth-Dunne, *Introduction to the history of education in modern Egypt*, 1938; idem, *Arabic literature in Egypt in the nineteenth century*, in *BSOS*, ix, 1938, 675-89; Gibb-Bowen, i, Parts I and II; Nicolas Turc, *Chronique d'Égypte 1798-1804*, ed. and tr. G. Wiet, Cairo 1950 (especially the glossary, 289-314, and the annotations to the Fr. trans., where al-Djabarti's chronicle is frequently used); Gamāl al-Dīn al-Ṣayyāl, *Al-Yabarti y su escuela*, in *Revista del instituto de estudios islámicos en Madrid*, vi, (1958), 91-101; D. Ayalon, *The historian al-Jabarti and his background*, in *BSOAS*, xxiii/2, 1960, 217-49. (D. AYALON)

✕ DJABARŪT [see 'ĀLAM].

⊖ AL-DJABBĀR [see NUḤŪM].

⊕ DJABBUL, a town in Central Babylonia, on the east bank of the Tigris, a few hours' journey above Kūt al-'Amāra, and five parasangs (about twenty miles) south-east of Nu'māniya (the modern Tell Na'mān). It is described as a flourishing place by the older Arab geographers; but, by Yāqūt's time (beginning of the 7th/13th century) it had considerably declined. In course of time—we have no details of its decay—it fell utterly into ruins. This town must date from a very remote period; for the name of the Gambūlu, one of the most important Aramaic nomadic tribes, frequently mentioned in the first thousand years B.C., must have survived in Djabbul; they have left traces of their influence in modern topography in several other places. The ruins of Djabbul, which were known by the name Djumbul, Dianbal, or Djenbil as late as the first half of the 19th century according to the travellers Rich, Chesney and Jones, have now utterly disappeared owing to earthquakes. On the site where Chesney in 1833 had seen the ruins of a large town, no trace of them was to be seen in 1848 when Jones passed it; the Tigris had in the interval entirely engulfed the remains of the town.

Bibliography: BGA, *passim*; Yāqūt, ii, 23; Le Strange, in *JRAS*, 1895, 43; Le Strange, 38; M. Streck, *Babyloniens nach den arab. Geograph.*, ii, 1901, 307-9; idem, in *Mittel. d. Vorderas. Gesellsch.*, xi, 1906, 222; Ritter, *Erdkunde*, x, 232; xi, 934; H. Kiepert, in *GERÄ. Birl.*, 1883, 16. (M. STRECK)

⊕ AL-DJABBŪL, the ancient Gabbula, a place east-south-east of Ḥalab, watered by the Nahr al-Dhahab. The salt-mines there lent Djabbūl a certain economic importance in the middle ages as they still do, to which it probably also owed its position as an administrative centre in the political division of the Mamlūk kingdom.

Bibliography: M. Streck, *Keilinschriftl. Beiträge zur Geogr. Vorderasiens*, 20; Schiffer, *Die Aramäer*, 131 ff.; Yāqūt, ii, 29; Kaḷkaḷhandi, *Daw' al-ṣubbh*, Cairo 1324, 295; von Kremer, *Beiträge z. Geogr. des nördl. Syrien*, 18; Le Strange, *Palestine*, 460; Ritter, *Erdkunde*, xvii, 1694 ff. (R. HARTMANN)

✕ DJÄBIR B. AFLAḤ, ABŪ MUḤAMMAD, the astronomer Geber of the middle ages; he was often confused with the alchemist Geber, whose full name was Abū 'Abd Allāh Djäbir b. Ḥayyān al-Ṣūfi. He belonged to Seville; the period in which he flourished cannot certainly be determined, but from the fact that his son was personally acquainted with Maimo-

nides (d. 1204), it may be concluded that he died towards the middle of the 12th century. He wrote an astronomical work which still survives under two different titles; in the Escorial Ms. it is called *Kitāb al-Ḥay'a* (the Book of Astronomy), in the Berlin copy it is entitled *Iṣlāḥ al-Madīṣiṣi* (criticization of the Almagesi). In it he sharply criticizes certain views held by Ptolemy; particularly rightly when he asserts that the lower planets, Mercury and Venus, have no visible parallaxes, although he himself gives the sun a parallax of about 3', and that these planets are nearer the earth than the sun. The book is otherwise noteworthy for prefacing the astronomical part with a special chapter on trigonometry [see ABU 'L-WAFĀ']. In his spherical trigonometry, he takes the "rule of the four magnitudes" as the foundation for the derivation of his formulae, and gives for the first time the fifth main formula for the right-angled triangle ($\cos A = \cos a \cdot \sin B$). In plane trigonometry he solves his problems with the aid of the whole chord instead of using the trigonometrical functions sine and cosine. The work was translated into Latin by Gerhard of Cremona and this translation was published by Petrus Apianus in Nuremberg in 1534.

Bibliography: Ibn al-Kūfī (ed. Lippert), 319, 393; Ḥādījī Khalīfa, vi, 506; M. Steinschneider, *Zur pseudographischen Literatur*, Berlin 1862, 14 ff., 70 ff.; von Braunmühl, *Vorlesungen über Gesch. der Trigonom.*, Leipzig 1900, i, 81 ff.; H. Suter, *Abhandlungen zur Gesch. der mathem. Wissensch.*, x, 119, xiv, 176; Duhem, *Système du monde*, ii, 172-9; Sarton, *Introduction*, ii, 206, 1005, iii, 1521. (H. SUTER*)

✕ DJÄBIR B. HAYYÂN B. 'ABD ALLĀH AL-KŪFĪ AL-ṢŪFĪ, one of the principal representatives of earlier Arabic alchemy. The genealogy quoted above is taken from the *Fihrist*, where on p. 354 the oldest biography of Djäbir is preserved. His *ḥunya* given there is not Abū Mūsā, as usual, but Abū 'Abd Allāh, although Ibn al-Nadīm himself states that al-Rāzi (d. 313/925 or 323/935) used to quote: "Our master Abū Mūsā Djäbir b. Ḥayyān says . . .". The biography shows not only complete uncertainty regarding facts, but also legendary elements; on the other hand, Ibn al-Nadīm contests the opinion that Djäbir had never existed. The references to the Imām Dja'far al-Ṣādiq (d. 148/765) as Djäbir's master to be found in the writings attributed to Djäbir, and further references to the Barmakids (see below) have supported the tradition given by al-Djildaki (d. 743/1342) according to which Djäbir was a contemporary of the first 'Abbāsids. As for Djäbir's historic personality, Holmyard has suggested that his father was "a certain Azdī called Ḥayyān, a druggist of Kūfa . . . mentioned . . . in connexion with the political machinations that, in the eighth century, finally resulted in the overthrow of the Umayyad dynasty". This would explain why Djäbir has in some later sources the *nisba* Azdī.

It can no longer be denied that the list of Djäbir's writings given in the *Fihrist* with reference to Djäbir's own lists of his writings is on the whole correct. Many quotations from the books only known by name have recently been found in the writings preserved. They enabled P. Kraus to prepare a critical biography of the books belonging to the corpus, to arrive at a relative chronology of them, and to amend the list in the *Fihrist* (to his bibliography add *Ḥall al-rumās wa maḥāṣin al-ḥunūs*, quoted in the *Shawḥ al-mustahām*, ed. J. v. Hammer, *Ancient alphabets*, 1810, 80).

المجمع العلمي العراقي
الطبعة الاولى

الجزء الرابع - المجلد الثامن والثلاثون

بفلسفة

ربيع الثاني ١٤٠٨ هـ - كانون الاول ١٩٨٧ م

Casir b. Hayyan

كتاب السموم

المؤلف جابر بن حيان

الدكتور جابر الشكري

عضو المجمع العلمي

تمهيد :

جابر بن حيان علم من أعلام العباقرة في التاريخ العلمي العربي ، وغير العربي . فهو الفيلسوف والعالم والرائد الأول لعلم الكيمياء .

ولد (أبو موسى) جابر بن حيان بن عبدالله الكوفي الأزدي في طوس ، في حدود سنة ١٠٠ هـ - ٧٢٠ م . وقد اختلف المؤرخون في سنة وفاته ومكانها . ومما قيل في ذلك انه توفي في الكوفة او في غيرها من المدن الاسلامية سنة ٢٠٠ هـ - ٨١٥ م (١) ، او سنة ١٩٥ هـ - ٨١٠ م (٢) ، او سنة ١٦٠ هـ (٣) . كان جابر بن حيان من أغزر العلماء العرب في الكتابة والتأليف . فقد ذكر ابن النديم (٤) نحو ثلاثين ومثتين كتابا او رسالة ، ويقال ان هذه القائمة ناقصة ، حيث فقدت اكثر كتبه .

وتبلغ أشهر الكتب المعروفة لجابر بن حيان نحو تسعين كتابا مقسمة على النحو الآتي :-

١ - الكتب التي توجد منها طبعات معروفة او مخطوطات محفوظة . (وعددها بحدود ٣٢ كتاباً) .

٢ - الكتب التي عرفت في اوربا ، ولم تعرف في العالم العربي الحديث . (وعددها ١٢ كتاباً) .

المعجم الذي نريده

٧ - وضع معجم للدلالة الاجتماعية والتاريخية .
فيقال في بعض الأقطار العربية (عيش) وفي العراق (تمن) وفي مصر (رز) .
ويقال في بعض الأقطار العربية (سم) ويعنون سمعاً وطاعة لهذا يدهش السامع عندما يتحدث معك هذا العربي الأصيل ولما يريد إعادة الكلمة يقول لك سم . وفي العراق نقول (تالة) وهي الفسيلة وغيرها من الدلالة الحضارية والتاريخية للكلمة .

Makalat ve Berresiha, sayı: 51-52

(1370-1371/1412/1991-92) Tahran, s. 93-119.

دکتر احمد بهشتی

اندیشه های فلسفی جابر بن حیان

ابوعبدالله، جابر بن حیان کوفی معروف به صوفی، یکی از شخصیت‌های بزرگ علمی و فلسفی جهان اسلام است. درباره اش بسیار اختلاف کرده اند. شیعیان او را از شاگردان حضرت امام جعفر صادق علیه السلام و از بزرگان مذهب خود و یکی از ابواب می‌شمارند. گروهی از فلاسفه او را از خود می‌دانند زیرا در منطق و فلسفه، مصنفاًتی دارد. زرگران او را از رؤساء خود می‌شمارند. او کار خود را کتمان می‌کرد و از خوف سلطان، همواره شهر به شهر می‌گشت. برخی او را از برامکه و از وابستگان جعفر بن یحیی دانسته اند. از نظر اینان هنگامی که او از جعفر، به عنوان سید و سرور خود یاد می‌کند، منظورش جعفر برمکی است. اما شیعیان می‌گویند: مقصودش امام صادق (ع) است.^۱

دکتر زکی نجیب محمود می‌گوید: «اما جعفر که در نوشته‌های جابر بسیار آمده و همواره با کلمه «سیدی» همراه است، به گمان بعضی

۱- ابن‌الندیم، الفهرست، مکتبه خیاط، شارع بس، بیروت، لبنان صفحه ۳۵۴.

- ۱۸- بیومی مدکور، ابراهیم، درباره فلسفه اسلامی روش و تطبیق آن، عبدالمحمدآیتی، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۰.
- ۱۹- البستانی، فؤاد افرام، دائرة المعارف، بیروت ۱۹۶۰، ج ۳.
- ۲۰- سعد، فاروق، حی بن یقطان، بیروت ۱۴۰۰ هـ / ۱۹۸۰.
- ۲۱- الزرکلی، خیرالدین، الاعلام، بیروت، ج ۶.
- ۲۲- صالح، مدنی، ابن طفیل قضا و مواقف، بغداد، ۹۸۰.
- ۲۳- امین، احمد، حی بن یقطان لابن سینا وابن طفیل و السهروردی، قاهره، ۱۹۵۹ م.
- ۲۴- شریف، م، تاریخ فلسفه در اسلام، نشر دانشگاهی تهران، ۱۳۶۲.
- ۲۵- شیخ، سعید، مطالعات تطبیقی در فلسفه اسلامی، مصطفی محقق داماد، خوارزمی، تهران، ۱۳۶۹.

14 AGUSTOS 1996

Makalat ve Berresiha, sayı: 53-54

(1371-1372/1413/1992-1993) Tahran

S. 101-121.

دکتر احمد بهشتی

اندیشه های فلسفی جابر بن حیان

ک

مسئله زمان

در بحث گذشته درباره تعدادی از قواعدی که جابر بن حیان، آنها را در فلسفه، لازم و ضروری می‌داند، بحث کردیم. نهمین قاعده‌ای که او مطرح کرد، این بود: «وایضا فان المسافة التي لانهاية لها لايمكن ان يقطع في زمان ذي نهاية البته» ما در توضیح این قاعده، شرح و بسطی ندادیم و فقط به این اندازه اکتفاء کردیم که: قاعده‌ای غیر فلسفی و خود از بدیهیات است. زیرا انطباق نامتناهی بر ممتناهی محال است.

اکنون ضمن تأکید بر اینکه قاعده فوق فلسفی نیست، خاطر نشان می‌کنیم که در این قاعده، مسئله زمان مطرح است. مسئله‌ای که اگر نه قدمتش به قدمت خود زمان است، اما تا آنجا که ما اطلاع داریم، از قدیمی‌ترین مسائلی است که ذهن فلاسفه را به خود مشغول کرده و درباره وجود و ماهیت آن، نظرات متعددی، اظهار شده است. عبدالرحمن بدوی در شرح حال ابوسلیمان منطقی سجستانی می‌گوید: «او برای زمان دو تعریف ذکر کرده: یکی اینکه «زمان، مقدار حرکت فلک مترقی است به تقدیم و تاخیر» و این همان تعریف مشهور ارسطوست که: «زمان مقدار حرکت است

۱- ابن‌خلکان در کتاب وفيات الاعیان تولد او را در سال ۳۲۷ و وفات او را سال ۴۰۵ هجری

می‌داند ج ۲ ص ۳۶۴ طبع قاهره.

النجفی، قم ۱۴۰۴ ه.ق.

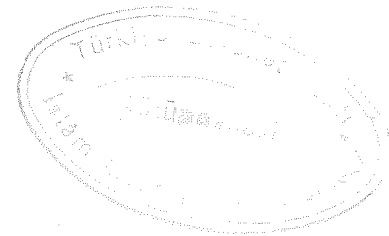
۵۰- وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة للشیخ محمد بن الحسن الحر العاملی المتوفی

۱۱۰۴ ه، دار احیاء التراث العربی، بیروت.

۵۱- الهدایة (شرح بدایة المبتدی) کلاهما تألیف ابی الحسن علی بن ابی بکر بن عبد الجلیل

الرشدانی المرغینانی المتوفی ۵۹۳ ه، فی الفقه علی منهج ابی حنیفة، مطبعة البابی

الحلبی، مصر ۱۳۵۵ ه.

14 AGUSTOS 1996

١-٧

كتاب السبعين
أ. حيان

كتاب السبعين

تأليف

جابر بن حيان

(عاش في القرن الثاني للهجرة)

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Kütüphane	
Kayıt No.	3450
Tasnif No. :	297.4 CAB.K

١٩٨٦/٥١٤٠٦ م

معهد تاريخ العلوم العربية والإسلامية
في إطار جامعة فرانكفورت - جمهورية ألمانيا الاتحادية

منشورات معهد تاريخ العلوم العربية والإسلامية

يصدرها
فؤاد سزكين

سلسلة ج
عيون التراث
المجلد ٣٢

~~Cabir b. Hayyan~~

27 EYLÜL 1995

MADDE YA YIMLANDIKTAN
İSCHRİ ÇELEN DOKÜMAN

كتاب السبعين

طبع بالتصوير عن مخطوطة حسين جلبي ٧٤٣
مكتبة بورس في تركيا

Publications of the
Institute for the History of
Arabic-Islamic Science

Edited by
Fuat Sezgin

NATURAL SCIENCES
IN ISLAM

Volume 66

Jābir ibn Ḥayyān
Essai sur l'histoire des
idées scientifiques
dans l'Islam

Volume I
Textes choisis
édités
par
Paul Kraus

2002

Institute for the History of Arabic-Islamic Science
at the Johann Wolfgang Goethe University
Frankfurt am Main

JĀBIR IBN ḤAYYĀN

ESSAI SUR L'HISTOIRE
DES IDÉES SCIENTIFIQUES DANS L'ISLAM

VOLUME I
TEXTES CHOISIS

édités par
PAUL KRAUS

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	85503
Tas. No:	509-297 HAT-5

1935

Paris
Librairie Orientale et Américaine
G. P. MAISONNEUVE, Éditeur
32, r. de Grenelle - 33, r. St-Guillaume

Le Caire
Librairie EL - KHANDGI
Imprimeur-Éditeur
Rue Abdel-Aziz

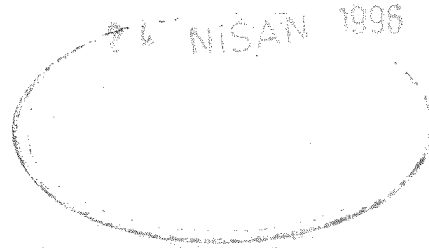
MADE İZMİR İZMİR İZMİR
SONRA GELEN İZMİR
23 MAYIS 2005

- * İlme tâlip olan kimseye Cennet tâlip olur.
- * Âlim kimseyle düşüp kalkmak, oturup durmak ibâdetdir.
- * Âlim ile âbid arasında yetmiş derecé vardır.
- * Hayırsızların en hayırsızı ilim adamlarının hayırsızı, hayırlıların en hayırlısı da ilim adamlarının hayırlısıdır.
- * Âlim kimsenin yüzüne bakmak ibâdetdir.
- * İlmi yazın ki kaybolmasın.
- * ALLAH'ım ! Fayda vermeyen ilimden Sana sığınırım.
- * ALLAH'ım ! Beni ilimle zengin et; akılla ve yumuşaklıkla beze: kötülükten çekinmekle yücelt; kötü işlerde bulunmamakla güzelleştir.

İslâm'da ilmin ve ilim sâhibinin bu kadar yüceltilmesinin hikmeti ALLAH'a izâfe edilen sıfatlardan birinin de ilim sıfatı olması ve ilim sâhibi bir kimsede, bu sebepten ötürü, Cenâb-ı HAK'kın bu sıfatının nûrunun tecellî etmesidir.

İslâm'da ilmin kökeni ve ilmin asıl sâhibi, ilmi ezeli ve ebedî olup her şeyi kuşatan ve Zât'ına da ilim sıfatını lâyük görmüş olan ALLAH'dır. Kur'ân'da Bakara sûresinin 255. âyetinde, meâlen: "(İnsanlar) O'nun ilminden ancak (gene) O'nun izin verdiği kadarını kuşatabilirler"denilmektedir.

İşte bütün bunlardan dolayı İslâm'da doktrin açısından din ile ilim arasında asla bir çelişki mevcûd olmamıştır. Müslümanlar da ilim ile ilgili âyetlere ve hadislere uydukları zaman parlak medeniyetler kurmuşlardır. Bunlardan yüz çevirdikleri zaman da hep gerilemişlerdir. Bugün Batı âlemi, müslüman olmamasına rağmen, bu kabil âyet ve hadislerin rûhuna uygun hareket ettiği içindir ki ilimde ve teknolojiye üstünlüğü ele geçirmiştir. Ve Batı Âlemi, farkında olarak ya da olmayarak, bu âyet ve hadislerin içeriğine riâyet ettiği sürece de bu üstünlüğü elinden bırakmayacaktır.

FELSEFE DÜNYASI, SAYI:17 GÜZ 1995

DÜŞÜNÜR OLARAK CÂBİR BİN HAYYAN

Süleyman Hayri BOLAY*

Değerli bilim tarihçisi Prof. Dr. Esin Kâhya'nın hazırladığı bu kitapta Câbir İbn Hayyan'ın bilimsel cephesini, bilime katkılarını geniş bir şekilde öğrenme fırsatı bulacağız. Bu kitabı okuyanlar onun ne büyük bir bilgin olduğunu daha kolay anlayacaklar.

Fakat Câbir'i daha da büyük kılan ve ilmi hayatını tamamlayan onun tefekkürü yahut düşünce hayatıdır. Câbir'in bilimi ve bilim örneği olarak da Kimya'yı temel alıp ortaya koyduğu düşünce sistemi, bilim hayatı gibi değerli ve orijinal çizgiler taşır. Bunun için batılı bir kısım araştırmacılar, Câbir'e özel bir önem vermişler ve ömürleri boyunca, adeta onun üzerine araştırma yapmışlardır. Paul Kraus bunlardan biridir. Kendisi hem Câbir'in eserlerini doğru olarak yayımlamaya çalışmış; hem de eserleri ve fikirleri üzerinde yorumlar yapmış, bunları da kitap halinde neşretmiştir.

Ama Câbir'in esas tefekkür cephesini yakınlarda işleyenlerden birisi Pierre Lory'dir. Fakat gerek Paul Kraus, gerek Lory, gerekse H. Corbin ve diğerleri, hepsi Hıristiyanlık inancının dar penceresinden bakmışlar ve onun fikirlerini kendi istikametlerinde yorumlamak için zorlamışlardır. Bu hususta rahmetli hocam Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken hassasiyet göstermiştir. Aslında Türkiye'de Câbir'in tefekkürü hakkında, bildiğim kadarı ile, ilk ciddi araştırmayı yapan da odur.

Biz Câbir'in eserleri üzerinde bir araştırma yapma, daha doğrusu bu eserlerden doğrudan faydalanma fırsatı bulamadığımız için Câbir'in tefekkür cephesini, başta H. Z. Ülken olmak üzere, adı geçen araştırmacıların eserlerine dayanarak anlatmaya çalışacağız.

Câbir İbn Hayyan'ın İslâm fikir ve ilim tarihinde efsanevi bir şahsiyeti ve şöhreti vardır. O, İslâm dünyasında Kimya'nın babası sayılan bir bilim adamı ve bir feylezof-tur. Müslüman yazarlar onun kimyagerliğinin yanında sûfi olduğunu da beyan ediyorlar. Öyle görünüyor ki Câbir tasavvufi bir hayatı da fiilen yaşamıştır.

* Hacettepe Üniversitesi Felsefe Profesörü

FELSEFE DÜNYASI, SAYI:17 GÜZ 1995

s.19-29. (Ankara)

8550

Publications of the
Institute for the History of
Arabic-Islamic Science

Edited by
Fuat Sezgin

NATURAL SCIENCES
IN ISLAM

Volume 67

Paul Kraus
Jābir ibn Ḥayyān
Contribution à l'histoire des
idées scientifiques
dans l'Islam

Volume I
Le corpus des écrits
jābiriens

2002

Institute for the History of Arabic-Islamic Science
at the Johann Wolfgang Goethe University
Frankfurt am Main

PAUL KRAUS

JĀBIR IBN ḤAYYĀN

CONTRIBUTION

À L'HISTOIRE DES IDÉES SCIENTIFIQUES DANS L'ISLAM

VOLUME I

LE CORPUS DES ÉCRITS JĀBIRIENS

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	85504
Tas. No:	509.297 NAT.5

23 MAYIS 2003

MADDE YATIRILMADIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

Publications of the
Institute for the History of
Arabic-Islamic Science

Edited by
Fuat Sezgin

NATURAL SCIENCES
IN ISLAM

Volume 68

Paul Kraus
Jābir ibn Ḥayyān
Contribution à l'histoire des
idées scientifiques
dans l'Islam

Volume II
Jābir et la science
grecque

2002

Institute for the History of Arabic-Islamic Science
at the Johann Wolfgang Goethe University
Frankfurt am Main

PAUL KRAUS

JĀBİR IBN ḤAYYĀN

CONTRIBUTION

À L'HISTOIRE DES IDÉES SCIENTIFIQUES DANS L'ISLAM

VOLUME II

JĀBİR ET LA SCIENCE GRECQUE

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	85505
Tas. No:	509.257 NAT-S

MADDE BAŞBAĞI 2003
SONRA SELEN DORTMAN

مختار رسائل

جابر بن حیان

عنی بنصیحہا ونشرہا
پ. کراوس

مکتبہ احنافہ و مطبعہ

۱۳۵۴

Cabir b. Hayyan

03 SUBAT 1995

MADE IN ISLANDIA
SONS & ULLER & DOKTOR

166636

مَشهورات جامعة حلب
معهد التراث العلمي العربي

خلفاء جابر والرازي في
الكيمياء العربية

Fahr al-Razi
-Carab. b. Hayyan-

د. محمود رستم
سورية

MAJLIS
BOSNIA
HERZEGOVINA
KASIM

06 KASIM 2007

أبحاث

الندوة العالمية السادسة

لتاريخ العلوم عند العرب

المنعقدة في دولة الإمارات العربية المتحدة - رأس الخيمة
من ١٦ - ٩ - كانون الأول ١٩٩٦م

إشراف

الأستاذ الدكتور علاء الدين لولح
مدير معهد التراث العلمي العربي
رئيس الجمعية السورية لتاريخ العلوم

إعداد

الدكتور مصطفى موالدي

166636	Dem. No:
166636	Tas. No:
Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	

تمهيد

كانت الكيمياء قديماً صناعة يحرص محترفوها على كتمان سرها بإحاطتهم إياها بهالة من الغموض والسحر والرمزية^١، واستمر هذا الأسلوب رديحاً طويلاً من الزمن في الكيمياء المصرية واليونانية والرومانية^٢، وقد اتسمت تلك الفترة من تاريخ الكيمياء بالمحاولات المضنية بغية صناعة الذهب من العناصر الزهيدة^٣، وبالرغم من أن العرب ورثوا عن المصريين والإغريق هذه الصناعة، حيث انحصرت جهودهم أولاً في تجهيز الأكسير^٤، واتجهت بحوثهم نحو هذه الناحية حتى سميت الكيمياء علم تدبير الذهب، وأصبح الغرض منها مادياً يرمي إلى جمع الثروة^٥، إلا أنه سرعان ما انتقلت الكيمياء عند العرب من طور صناعة الذهب الخرافية إلى طور العلم التجريبي في المختبرات، وكان لجابر وخلفائه الأثر الأكبر لهذا التطور^٦.

ومن أبرز مآثر الكيمياء العربية رفض الفرضيات اليونانية الغامضة واتخاذ التجربة والمشاهدة أساساً لتقصي الحقيقة^٧.

^١Holmyard; E. J. Alchemy, p. 17

Moore f. t ; A History of chemistry, n. y (1939), p p 5

^٢ الطائي : علم الكيمياء عند العرب ، موسوعة الحضارة العربية الإسلامية ، ص ٨ .

^٣Holmyard : Makers of Chemistry 1931 , p 43

Partington , J . R . ; A Short history of chemistry N. Y 1960 p p 13

^٤ كتاب الإيضاح " لجابر بن حيان الصوفي " ص ٥٤ ، تحقيق هوليارد .

^٥ فياض ، جابر بن حيان وخلفاؤه ، ص ١٠٩ .

^٦ فروخ ، تاريخ العلوم عند العرب ، ص ٢٤٣ .

انظر أيضاً خطاب ، فائق فرات : قصة الرموز والمصطلحات في الكيمياء القديمة ، مجلة المورد ، العدد ٤ ، ص ١٣٥ .

^٧ هوليارد ، المرجع ٣ ، ص ٦٠ ، ٦٣ .

كتاب السموم

المترجم لجابر بن حيان

الدكتور جابر الشكري
عضو المجمع العلمي

تمهيد :

جابر بن حيان علم من أعلام العباقرة في التاريخ العلمي العربي ، وغير العربي . فهو الفيلسوف والعالم والرائد الأول لعلم الكيمياء .

ولد (أبو موسى) جابر بن حيان بن عبدالله الكوفي الأزدي في طوس ، في حدود سنة ١٠٠ هـ - ٧٢٠ م . وقد اختلف المؤرخون في سنة وفاته ومكانها . ومما قيل في ذلك انه توفي في الكوفة او في غيرها من المدن الاسلامية سنة ٢٠٠ هـ - ٨١٥ م (١) ، او سنة ١٩٥ هـ - ٨١٠ م (٢) ، او سنة ١٦٠ هـ (٣)

كان جابر بن حيان من أغزر العلماء العرب في الكتابة والتأليف . فقد ذكر ابن النديم (٤) نحو ثلاثين ومثتين كتاباً او رسالة ، ويقال ان هذه القائمة ناقصة ، حيث فقدت اكثر كتبه .

وتبلغ أشهر الكتب المعروفة لجابر بن حيان نحو تسعين كتاباً مقسمة على النحو الآتي : -

١ - الكتب التي توجد منها طبعات معروفة او مخطوطات محفوظة . (وعدها بحدود ٣٢ كتاباً) .

٢ - الكتب التي عرفت في اوربا ، ولم تعرف في العالم العربي الحديث . (وعدها ١٢ كتاباً) .

٧ - وضع معجم للدلالة الاجتماعية والتاريخية .

فيقال في بعض الأقطار العربية (عيش) وفي العراق (تمن) وفي مصر (رز) . ويقال في بعض الأقطار العربية (سم) ويعنون سمعاً وطاعة لهذا يدهش السامع عندما يتحدث معك هذا العربي الأصيل ولما يريد إعادة الكلمة يقول لك سم . وفي العراق نقول (تالة) وهي الفسيلة وغيرها من الدلالة الحضارية والتاريخية للكلمة .

١٠٠٧٧

bilemez, düşünemez. İnsan, kendisini, duyu ve muhayyile verilerinin seviyesinden kurtarıp Hep Etkin Akıl'ın ışığına tutmadıkça, sunmadıkça, onun yoluna durmadıkça, ona kendini adamadıkça, makullere erişemez. İnsanın akli, Hep Etkin Akıl'a eriştiğinde, kendi aklının suretleriyle Hep Etkin Akıl'daki suretler aynılaşırlar. Bunun anlamı, ruhu veya "zâtı", "her tür ârizî levâhikten (İbn Sinâ'da "avâriz ul-Beden" den) kurtarmaktır.

Tanrı'dan taşıy yayılan ve Ay'ın akli olan o tek ve ezeli Hep Etkin Akıl ile birleşen bütün zamanların yöneticilerinin düzenledikleri ve yönettikleri şehirlerin halkı da onlar tarafından eğitildiklerinde ve yetiştirildiklerinde, "En yüce mutluluk" a ererler. Bu, Hep Etkin Akıl'ın gerçeğin, doğrunun, iyinin ve güzelin biricik kaynağı olduğunu görmektir ve durumlarını ona göre ayarlamaktır veya aynı şey demek olan "Nazârî", "Fikrî", "Hulki" ve "Amelî" erdemlerle donanmaktır, eğitilmektir.

Şimdi, Platon'un o ünlü cümlesinin manası artık iyice anlaşılmış olmaktadır: "...Biz, Göğün bitkileriyiz... Buradan mümkün olduğu kadar çabuk, yukarılara kaçmaya uğraşmalıdır. Fakat, bu kaçış, elden geldiği kadar Tanrı'ya benzemekle olabilir. Tanrıya benzemek ise, gerçek zekâ keskinliğiyle birlikte, adâlet ve dinliliğe de sâhip olmaktadır" (*Timaios*, 176 b.). Niçin "Göğün bitkisiyiz"? Niçin Yukarılara kaçmalıyız? Niçin, ancak, Tanrıya benzemekle, Tanrıyı taklid etmekle, "Yukarı"lara kaçabiliriz? Bunları yapabilmek için, niçin gerçek zekâ keskinliğine ek olarak adâlete ve dinliliğe sahip olmalıyız? Bunların cevabı Fârâbî'de böylece verilmiş bulunmaktadır.

Fârâbî'de, toplumdan kaçış, insan, ancak, toplumda insan haline dönüştüğüne ve ancak "Fâzıla"da ideal insan olduğuna göre, toplumu terk etmek değildir: Toplumdan kaçış "Fâzıla" olmayan bir toplumdan kaçıştır "Câhile", "Dâlile", "Fâsika" ve "Öteki grup" toplumlardan kaçıştır. Topluma dönüşler, bunlardan kaçıp "Fâzıla" ya dönüşür; Fâzıla'nın şartlarını gerçekleştirilmektir.

XII. Türk Tarih Kongresi

Ankara, 12-16 Eylül 1994

Kongreye Sunulan Bildiriler II. cilt.

Ankara 1999, s. 519-526.

DN: 73182

MADDE YATIMI ANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

30 HAZİRAN 2000

MODERN KİMYANIN KURUCUSU OLARAK CABİR B. HAYYAN

ESİN KÂHYA

Modern kimyanın kuruluşu genellikle onsekizinci yüzyılda Lavoisier'nin madenin sakımı prensibini buluşu ile başlatılır. Ancak, her ne kadar matematik, fizik ve biyoloji ile karşılaştırıldığında günümüz kimya biliminin başlangıcını bu tarihle belirliyorsak da, onun temellerini hazırlayan, onun konusu içindeki çeşitli öğelerin şekillenmesini ve belli bir bilgi birikimini sağlayan çok daha eski tarihlere giden çalışmalarlardır. Aslında kimya konusu içinde ele alınan madenlerle ilgili çalışmaların tarihi M.Ö. 3000'li yıllara, hatta daha eskilere götürülebilmektedir. Bunun en güzel örnekleri olarak birçok halk efsanesinde madenlerle ilgili açıklamalara rastlanması gösterilebilir.

Genel olarak, erken tarihli çalışmaların pratiğe dönük olarak geliştiğini ve daha çok kapkacak ve çeşitli alet yapımında kullanıldığı bilinmektedir. Muhtelif arkeolojik araştırmalar eski çağlarda Mısır, Mezopotamya, Hint, Çin gibi uygarlıklarda, başta bakır ve demir olmak üzere çeşitli madenlerin belirtilen amaçlarla kullanıldığını göstermektedir.

Kimyanın, ya da o dönemdeki adıyla simyanın şekillenmesi ancak M.Ö. III'lerle tarihlendirilmektedir. Bu erken tarihli çalışmalarda madenlerin nasıl meydana geldiği, evren ve bu yapılanma ile ve madenlerin nasıl elde edilebileceği, arasındaki çeşitli münasebetler gibi konularla, metallerin nasıl elde edilebileceği, aralarında temel yapısal ilişkiler konuları vb. ele alınıp tartışılmıştır. Bu konudaki ilk çalışmaların, her ne kadar Hellenistik devirde Mısır'da başlatıldığı kabul edilirse de, Hindistan ve Çin gibi, günümüzde Uzak Doğu ülkeleri olarak adlandırılan uygarlıklarda da benzeri çalışmaların yapıldığı görülmektedir.

İslâm dünyasındaki bilimsel faaliyetlerin başladığı sekizinci yüzyılda, astronomi, matematik gibi diğer bilimlerin yanı sıra, kimya, daha doğru ifade ile, simya çalışmalarının da başladığını görüyoruz. İslâm dünyasında bu konuyla ilk ilgilenenlerden birisi Emevi halifelerinden Muaviye'dir.

Bu disiplini kurduğu kabul edilen Hermes Trigemistus'un İslâm dünyasındaki paraleli İdris Peygamber olarak kabul edilmiştir. İdris Peygamber İslâm dünyasında '365 yıl yaşamış ve birçok bilim ve fene sahip kişidir; o ilk kalemli kullanan, ilk elbise giyen, ilk münecim ve ilk kronologdur. O hayat suyunu bulan kişidir'¹.

¹ İslam Ansiklopedisi, İdris Peygamber maddesi, c. 5. 2 s. 933-934, İstanbul 1950.

Jabir ibn Hayyān

- Crecelius, Daniel (ed.), *Eighteenth-century Egypt: The Manuscript Sources*, Claremont, CA (1990).
- Philipp, T. and Perlmann, M. (eds), *'Abd al-Rahmān al-Jabartī's History of Egypt*, 3 vols, Stuttgart (1994).
- al-Sharqāwī, M., *Dirāsāt fī Tārīkh al-Jabartī ...*, 3 vols, Cairo (1955–6).
- Shaybūb, K. *'Abd al-Rahmān al-Jabartī*, Cairo (1948).
- al-Shayyāl, J.-D., *A History of Egyptian Historiography in the Nineteenth Century*, Alexandria (1958).

S. MOREH

Jābir ibn Hayyān
(c.103–200?/c.721–815?)

Legendary alchemist, known in the medieval Latin West as Geber. His life, and the large corpus of writings attributed to him, have been so embroidered by legend as to make difficult any accurate assessment of his individual contribution; already in the fourth/tenth century **Ibn al-Nadīm** in his *Fihrist* discusses (and refutes) claims that such a person ever existed.

Jābir was said to have been a pupil of the sixth **Shī'ī** Imām Ja'far al-Ṣādiq, and to have worked at the court of **Hārūn al-Rashīd** under the patronage of the **Barmakids**. While much of the corpus attributed to him is probably not the work of a single person and is undoubtedly of later composition, as it reflects the esoteric **Shī'ī** gnosis of the late third/ninth and early fourth/tenth centuries, there is no doubt as to its influence on later **Shī'ī** thought among both Twelvers (see **Shī'is**) and **Ismā'īlis**, particularly in its proclamation of the advent of a new Imām and its principle of the *mīzān* (balance) which pertains to all aspects of creation. The religious terminology and symbolism of the **Carmathians** and other heterodox groups can be traced to origins in the Jābirean corpus, with its blend of Greek (neo-Pythagorean) and **Shī'ī** elements. His importance for the history of Islamic science is also considerable.

Text editions

- Das Buch der Gifte (Kitāb al-sumūm wa-daf maḍārrihā)*, A. Siegel (ed. and trans.), Wiesbaden (1958).
- Haq, Syed Nomanul, *Names, Natures and Things: The Alchemist Jābir ibn Hayyān and his Kitāb Al-Ahjar (Book of Stones)*, Dordrecht (1994) (includes a critical edn and trans of the *Kitāb al-ahjar*).

- Kraus, P., *Jābir ibn Hayyān, Essai sur l'histoire des idées scientifiques dans l'Islam, 1: Textes choisis* (all published), Paris (1935).
- , *Jābir ibn Hayyān, Contribution à l'histoire des idées scientifiques dans l'Islam, 1: Le corpus des écrits Jābiriens, 2: Jābir et la science grecque* (all published), Paris (1942).

Further reading

Fihrist (Dodge), vol. 2, 853–62.

I.R. NETTON/J.S. MEISAMI

al-Jābirī, Muḥammad Ṣāliḥ
(1940–)

Contemporary Tunisian novelist and critic, born in Tozeur in southern Tunisia. He received his primary education in Redeyef and his secondary education in the Zitouna, following which he became a teacher first in Bizerte, then in Tunis. He gained an Arabic degree in Baghdad in 1971, a diploma of higher research in Algiers in 1980, and a PhD on Maḥmūd Bayram al-Tūnisī in exile. Al-Jābirī, who has served as director of publishing at ALECSO (Arab League Educational, Cultural and Scientific Organization), has published twelve works in various literary genres, including essays, short stories, novels, plays and criticism such as *al-Shi'r al-Tūnisī al-mu'āshir* (1974). His novel *Laylat al-sanawāt al-'ashr* (1982) established his talent beyond doubt. The characters are based on stereotypes found in conventional classical works, and the events of the novel take us up to the dawn of the bloody events of 20 January 1978. The work explores the wiles of the bosses, the ambiguous nature of union action and the relationships between work and family life.

Further reading

Fontaine, J., *La Littérature tunisienne contemporaine*, Paris (1991).

J. FONTAINE

al-Jābirī, Shakīb (1912–)

Syrian novelist. Generally acknowledged as the pioneer in the development of a tradition of modern fiction in Syria, al-Jābirī published the novel *Naham* in 1937. Set in Germany and peopled largely by German characters, the novel was written immediately following the author's return to his homeland after a stay in

خوش نهاده است.

منابع: الدررمة، ۳۶۰/۲، ۱۶/۴؛ جابر بن حیان، دکتر زکی نجیب محفوظ، ۳۲-۳۳؛ مختار رسائل جابر بن حیان، ۳۲۲؛ مهرست، ابن ندیم، ۵۰۰-۵۰۳.

تداخل، مصدر باب تفاعل و در لغت در یکدیگر داخل شدن و درهم شدن و یکی شدن معنی می دهد. تداخل هم اصطلاحی است منطقی و هم اصطلاحی است فلسفی. بنابراین هم معنایی منطقی دارد، هم معنایی فلسفی. ۱) *تداخل*، در منطقی: چنان است که قضیه‌ای داخل در قضیه‌ای دیگر باشد. بدین معنی که چون دو قضیه در موضوع، محمول و لواحق آن دو و نیز در کیفیت (= ایجاب و سلب) متحد بوده و تنها در کمیت (= کلیت و جزئیت) مختلف باشند آن دو را متداخل (= متداخلان = متداخلتان) می نامند و این بدان سبب است که جزئی داخل در کلی است و کلی، جزئی را در بر می گیرد. بنابراین قضیه جزئی نیز هست. چنانکه در دو قضیه: «هر انسانی حیوان است» کلی و «بعضی انسانها حیوان هستند» جزئی، قضیه دوم داخل در قضیه اول است و قضیه اول، قضیه دوم را نیز در بر می گیرد، چرا که وقتی هر انسانی حیوان باشد بناگزی بعضی از افراد انسانی هم حیوان خواهند بود. اگر بخواهیم موضوع را به زبان ریاضی بیان کنیم و فی المثل قضیه کلیه را معادل عدد (۵۰) و قضیه جزئی را معادل عدد (۳۰) به شمار آوریم روشن است که عدد (۳۰) داخل در عدد (۵۰) است و عدد (۵۰) عدد (۳۰) را هم در بر می گیرد. خواهی نصیر در باب تداخل می نویسد: «و تداخل اتفاق دو قضیه بود در موضوع و محمول و دیگر لواحق و عوارض... (و) در کیفیت، با اختلاف در کمیت، یعنی یکی کلی بود و دیگر جزوی و لامحاله جزوی در کلی داخل بود» (اساس الاقتباس، ۹۷).

۲) *تداخل در فلسفه*: تداخل، اصطلاحی است در فلسفه طبیعی و آن چنان است که چیزی در چیزی (جسمی در جسمی) دیگر داخل شود بی آنکه به حجم و به اندازه آن بیفزاید (تعریفات جرجانی، ماده «تداخل»). این سخن بدان معناست که اشیاء (دوشی‌ها) بیش از آن در یکدیگر نفوذ کنند و در حجم و وضع متحد گردند و در مکانی واحد فرار گیرند. بر این بنیاد است که ابن سینا متداخل را «جسمی می داند که تمام آن بدان سان در جسمی دیگر درآید که هر دو را یک مکان بسنده باشد» (کتاب الحدود، ماده «متداخل»).

مُحال بودن تداخل: تداخل اجسام، یا تداخل جواهر امری است آشکارا مُحال، زیرا اگر تداخل، امری ممکن و متحقق باشد امکان آن نیز هست که سراسر جهان مادی در یک جزء جای گیرد و در عین حال به حجم و اندازه آن جزء هم افزوده نگردد.

و تعارض بیش از یک دلیل اعم از خبر یا اماره، در صورت عدم وجود مرجح. این تخییر بر خلاف اصل بوده و صرفاً حکمی ظاهری و شرعی است و فقط فقیه می تواند از آن بهره برداری نماید. در میان اصولیین بحثی است که در این فرض، آیا تخییر ابتدایی است یا استمراری؟ یعنی مثلاً اگر دلیلی بروجوب عملی و دلیل دیگری بر حرمت یا کراهت یا استحباب آن عمل دلالت نمود، آیا فقیه می تواند یکبار به دلیل نخست و بار دیگر به دلیل دوم که معارض آن است حکم کند؟ یا اگر به هر یک از این دو دلیل تمسک نمود، حق رجوع به دلیل دیگر را ندارد؟ پاره‌ای از دانشمندان با استناد به اطلاق ادله تخییر و نیز استحباب تخییر، نظریه نخست را پذیرفته اند. اما گروه دیگر با انتقاد از ادله گروه نخست و عدم پذیرش اطلاق ادله تخییر نسبت به استمرار آن و نیز خدشه وارد نمودن نسبت به استحباب تخییر، نظریه دوم را قبول نموده اند. نظیر این اختلاف در مورد مسئله نخست (الف) نیز وجود دارد.

منابع: کفایة الاصول، آخوند خراسانی؛ مصباح الاصول، ج ۳، محمد سرور الواعظ الحسینی؛ اصطلاحات الاصول، علی مشکینی اردبیلی. مصطفی بروجردی

تخییری، از اصطلاحات فقه و در برابر تعیینی است. واجبات بر دو قسمند: تخییری و تعیینی. واجب تخییری واجبی است که مکلف در بین دو یا چند کار، اختیار گزینش دارد، مانند کفاره روزه، اگر مکلف در ماه مبارک رمضان عمداً و بدون عذر شرعی روزه نگیرد، برای هر روزی باید عهده دار کفاره شود و در کفاره مخیر بین سه امر است: شصت روز روزه گرفتن، یا یک بنده آزاد کردن، یا شصت فقیر را اطعام نمودن، و این سه را واجب تخییری نامند. واجب تعیینی واجبی است که برای مکلف اختیار و انتخاب وجود ندارد، بلکه تعییناً باید یک عمل را انجام دهد، مانند روزه ماه رمضان، چه آنکه مکلف در این ماه منحصرأ باید روزه بگیرد، و روزه واجب تعیینی است. صالحی کرمانی

التداییر، کتابی است در صنعت کیمیا، تألیف ابو موسی جابر بن حیان بن عبدالله کوفی، از اصحاب امام جعفر صادق (ع). این اثر نفیس مشتمل بر سه و یا چهار بخش است و نسخه‌هایی از آن در بعضی کتابخانه‌های مهم جهان موجود است و بعضی از قسمتهای آن در کتاب: *مختار رسائل جابر بن حیان* چاپ شده است و نیز در کتاب *الخواص الکبیر*، مقاله سی و دوم، نام آن به عنوان: *التداییر* و کتاب *التداییر الصغیر* و کتاب *التداییر الثالث* آمده است. مرحوم علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی کتاب اول او را به عنوان *الاستیفاء* و بخش دوم را *التداییر الثانی* و بخش سوم را *الزیادات فی التداییر* یاد کرده، و گفته است که خود او این نامها را بر آثار

بخش قابل توجهی از اعمال کیمیاگری و نوشته‌های جابر را پیش از این پاول کراوس گردآوری کرده و تحت عنوان مجموعه آثار جابر در ۱۹۴۳م به چاپ رسانده است. کتاب تدبیر الاکسیر دارای چهارده رساله در صنعت کیمیا از جابربن حیان است که آقای پیرلوری آنها را از روی منابع مخطوط در ایران، ترکیه و قاهره گردآوری کرده است. به گفته محقق کتاب، رسالات مندرج در کتاب، غیر از رسالاتی است که کراوس به آنها دسترسی داشته است. لوری کوشش فراوانی در تنظیم، تحقیق و تهذیب کتاب انجام داده است. نویسنده یک مقدمه به زبان عربی و یک مقدمه نیز به زبان انگلیسی نگاشته است. نیز گاه پاورقی‌های سودمندی بر کتاب افزوده است. ضمناً فهرست اعلام، فهرست منابعی که در متن رسالات مورد استفاده واقع شده و همچنین فهرست کامل اصطلاحات کیمیایی مورد استفاده در کتاب، که به همت محقق تدوین یافته است، بهره‌برداری بیشتر از کتاب را آسان کرده است. عناوین مقالات کتاب از این قرارند: کتاب *اللاهوت*، کتاب *الباب*، کتاب *التلاتین کلمه*، کتاب *المنی*، کتاب *الهدی*، کتاب *الصفات*، کتاب *العشره*، کتاب *النوعوت*، کتاب *العهد*، کتاب *السبعة*، کتاب *تدبیر الارکان والاصول*، کتاب *المنفعة*، کتاب *فتک الاستار* و کتاب *الصافی*. مطالب عمده کتاب و مقالات آن درباره شیوه عملی تبدیل اجسام به طلا است. این کتاب در ۳۳۰ صفحه در قطع وزیری در ۱۹۸۸م در دمشق به چاپ رسیده است.

منبع: تدبیر الاکسیر الأعظم. یوسفی اشگوری

التدبیر فی الامامة، از آثار متکلم معروف قرن دوم

هجرت، هشام بن حکم کندی. بنا به گفته نجاشی «این کتاب را علی بن منصور از سخنان هشام گرد آورده است». ابن الندیم نیز این کتاب را به هشام نسبت داده است، اما متأسفانه این اثر - همچون سایر مؤلفات هشام - بر جای نمانده، و جز نام و عنوان اطلاع دیگری از آن در دست نیست. شایان ذکر است که مرحوم صفائی در شرح حال هشام بن حکم، نام کتاب او را «تدبیر در توحید» ذکر کرده است در صورتی که نجاشی آن را در امامت توصیف نموده است.

منابع رجال، نجاشی، ۳۰۴؛ فهرست، ابن ندیم؛ *الدریعة* ۱۷/۴؛

هشام بن حکم، ۲۰. سید مهدی حائری

تدبیر منزل ← حکمت منزل

تدلیس، تدلیس در خرید و فروش، یعنی: پوشاندن عیب کالا از مشتری، (لسان، قاموس) گویی شخص تدلیس کننده اوضاع و شرایط را، تاریک و مبهم می کند تا مبیع آنچنانکه هست، جلوه

منجز باشد از این رو اگر بر شرط یا بوجود آمدن صفتی معلق گردید همانند «لَنْ قَدَّمَ الْمَسَافِرُ قَانَتْ حُرٌّ» هر گاه مسافر از سفر آمد تو بعد از مرگم آزادی و نظایر آن تدبیر باطل است؛ (۳) هر گاه دو نفر در مالکیت بر یک بنده شریک بودند و هر دو صیغه تدبیر را جاری کردند، تدبیر هر کدام در نصف بنده نافذ است و پس از مرگ هر کدام نیم متعلق به او آزاد می‌گردد؛ (۴) هر گاه مالک بنده پس از اجرای صیغه تدبیر مرتد گردید و ارتداد او از نوع ارتداد ملی باشد، تدبیر او پس از مرگش نافذ است، لیکن اگر مرتد فطری بود تدبیر او به علت خروج بنده از مالکیت او باطل خواهد بود.

ب) شرایط بنده مدبر: (۱) هر بنده اعم از زن یا مرد - پیر یا جوان - متولد یا در شکم مادر به شرط آنکه وقف نبوده باشد می‌تواند از تدبیر استفاده کند؛ (۲) مالک می‌تواند بعضی از بنده‌های خود را به صورت مشاع مثلاً نصف یا ثلث یا ربع او را آزاد کند اما مالک حق ندارد عضوی معین از بنده خود را مثلاً دست یا سر یا پای او را آزاد کند؛ (۳) صیغه تدبیر با ارتداد بنده به قوت خود باقی است مگر آنکه بنده از حوزه کشور اسلامی گریخته و به دار الحرب پناه برد.

ج) احکام تدبیر: (۱) تدبیر از نظر حکم شرعی همانند حکم وصیتهای انسان پیش از مرگ می‌باشد که باید از ثلث اموال او به حساب آید از این رو پس از مرگ مالک، تنها هنگامی بنده آزاد می‌گردد که کلیه بدهیهای مالک از ثلث پرداخت شده باشد و در صورت کمبود ثلث ورثه می‌توانند بنده مدبر را فروخته و قیمت او را جهت ادای دین مالک مصرف نمایند؛ (۲) تدبیر همانند وقف و هبه و وصیت عقدی است جایز میان مالک و بنده و مالک می‌تواند انصراف خود را با سخن و یا با عمل در تمام بنده و یا در جزئی همانند نصف و یا ثلث اعلام نماید.

منابع: *تواند الاحکام*، ۱۰۹/۲-۱۱۴؛ *تهذیب الاحکام*، ۲۵۸/۸-۲۶۵؛ حدیث شماره ۹۳۸ تا ۹۶۷؛ *تحریر الاحکام*، ۸۲/۲؛ *اللمعة الدمشقیة*، ۳۳۸-۳۱۱/۱؛ *وسائل الشیعة*، ۷۱/۱۶-۸۲؛ *من لا یحضره الفقیه*، ۱۲۰/۳-۱۲۴؛ *المبسوط*، ۱۶۷/۶-۱۸۴؛ *الکافی*، ۱۸۳/۶-۱۸۵؛ *القواعد والفوائد*، ۳۰۶/۱؛ *مستدرک الوسائل*، ۵/۱۶-۱۰؛ *جواهر الکلام*، ۲۵۱-۲۲۹/۳۴. محمد رضا انصاری

تدبیر الاکسیر الأعظم، کتابی به زبان عربی دارای

مقالاتی از جابربن حیان طوسی کوفی (۱۰۴-۲۰۰ق) در علم کیمیا. جابر از شاگردان امام جعفر صادق (ع) بوده و در کیمیاگری دستی توانا داشته است. گفته شده است که وی کیمیاگری را از امام صادق (ع) آموخته است (← جابربن حیان). به گفته کراوس، حدود سه هزار عمل کیمیاگری از جابر یاد شده که حدود ۲۵۰ تا از آنها در منابع موجود توضیح داده شده است (مقدمه تدبیر الف).

ولما كان في سنة اثنين وخمسين ومائة مرض جورجيس مرضاً صعباً وكان المنصور يرسل اليه في كل يوم يتعرف خبره ولما اشتد مرضه أمر بحمله على سرير الى دارالعمامة وخرج ماشياً اليه وتعرف خبره وسأله عن حاله فخبره جورجيس بها وقال ان رأي أمير المؤمنين أن يأذن لي في الانصراف الى بلدي لأنظر أهلي وولدي فان مت قبرت مع آبائي فقال له يا جورجيس اتق الله وأسلم وأنا أضمن لك الجنة فقال له رضيت حيث آبائي في الجنة أو في النار فضحك المنصور من قوله ثم قال له اني منذ رأيتك وجرت راحة من الامراض التي كانت تعتادني فقال جورجيس أنا أخلف بين يدي أمير المؤمنين عيسى وهو تلميذي وتربيتي فقال كيف علمه في الصناعة قال ما مر قال للمنصور ألا حضرت لنا ولدك بنخيشوع قال جورجيس البيارستان بخنديسابور محتاج اليه ومفتقر الي مثله وأهل البلد كذلك فأمر المنصور باحضار عيسى بن شهلافا فلما مثل بين يديه سأله عن أشياء فوجده ماهراً فأمر لجورجيس بعشرة آلاف دينار وأذن له في الانصراف وأخذ معه خلوماً وقال له ان مات في الطريق فاحمله الى منزله ليدفن هناك كما أحب فوصل الى بلده حياً

[جابر بن حيان الصوفي] الكوفي كان متقدماً في العلوم الطبيعية بارعاً فيها في صناعة الكيمياء وله فيها تأليف كثيرة ومصنفات مشهورة وكان مع هذا مشرفاً على كثير من علوم الفلسفة ومتقلداً للعلم المعروف بعلم الباطن وهو مذهب للتصوفين من أهل الاسلام كالحارث بن أسد المحاسبي وسهل بن عبد الله التستري ولظرائم وهو ذكر محمد ابن سعيد السمرقسطي المعروف بابن الشاط الاطرلابي الاندلسي انه رأي لجابر بن حيان بمدينة مصر تأليفاً في عمل الاطرلاب يتضمن ألف مسألة لا نظير له

حرف الحاء المهملة في أسماء الحكماء

[الحارث بن كلدة] بن عمر بن علاج الثقفني طبيب العرب في وقته أصله من ثقفين من أهل الطائف رحل الى أرض فارس وأخذ الطب عن أهل تلك الديار من أهل خنديسابور وغيرها في الجاهلية وقبل الاسلام وجاد في هذه الصناعة وطب بأرض

The greatest alchemist of all was Jabir ibn Hayyan whose work spanned the late eighth and early ninth centuries. Ibn Hayyan (or Jabir as he is usually known) had a total philosophy of nature based on the microcosm-macrocosm concept and on a deep belief in the interplay of cosmic and terrestrial forces. The mineral kingdom had special significance in his scheme of things, which included such phenomena as the transmutation of base metals into gold. He accepted hylomorphism – the Aristotelian doctrine of the four elements and the four qualities – and from the four qualities (hot, cold, dry and wet) he obtained two basic principles, mercury and sulphur, which were to run through all subsequent alchemy, both Arabian and European. These two principles were not the actual substances we know as mercury and sulphur but principles of action, like the male and female principles or the Chinese Yin and Yang. It was the 'wedding' of these two principles which gave rise to all the different metals found in nature and which differed only in the proportions of mercury and sulphur they contained and in the celestial influences under which their principles had been brought together. Jabir believed the celestial influences came into it because of the 'unnatural' and 'extraterrestrial' nature of all metals; they were the insignia of the planets on the terrestrial plane (the Sun and Moon were among the planets in the sense Jabir used the word). He also believed in numerological relationships between the metals. Thus, when applied to metals, each of the four qualities (hot, cold, dry, wet) had to be divided into four degrees and each degree into seven parts, making a total of 28, a number equal to the number of letters in the Arabic alphabet. There were also four natures which could be expressed by the series 1, 3, 5, 8, which totals 17, the key to understanding the structure of the world. The number 17 was also related to a magic square whose component numbers were themselves related to the Pythagorean scale of musical notes, Babylonian architectural proportions and the symbolic Chinese shrine to heaven, the Ming Tang (Hall of Light), recently erected by the Empress Wu in 688.

Jabir's scheme sought to make order out of the host of separate substances in nature, but it did so by seeking correspondences between the natural and supernatural worlds. It was a descendant of the alchemy which had grown up in the second and third centuries in Alexandria, most notably in the hands of Zosimus, and of other elements derived from Pythagorean mysticism and Persian allegory. Yet it was not just a scheme devised to bring order out of chaos, but a system for developing techniques whereby spiritual forces could be used to transcend the cosmos. And to Jabir and other Islamic thinkers of his day this cosmos was no mere physical realm as science visualizes it now; it was rather a domain with a variety of levels of existence, illuminated by Islamic revelation. It was a conglomeration of spheres, of the four elements and of the signs of the zodiac, in which the twenty-eight divine names played their part, and the peak was the supreme heaven of the divine throne: it was a place where the Prophet was the symbol of all that was positive.

The transmutation of base metals to gold was looked on not merely as a physical process but the intrusion of a higher principle operating in the natural world, and was bound up with the idea of an elixir, which was itself concerned with the alchemical concepts of death and resurrection, dissolution and coagulation. But was transmutation really possible? Did it ever occur? These were questions which were debated throughout Islamic history. Theologians in general did not accept it, nor did they like alchemy and other occult studies, though there were exceptions. The Mu'tazilite Qadi Abd al-Jabar supported the idea and most philosopher-scientists and medical men accepted transmutation, though Ibn Sina, while he accepted the alchemical concept of mercury and sulphur, inveighed against it.

علي رضا قره بلوط , معجم المخطوطات الموجودة في مكتبات
استانبول و أناتولي, الجزء الأول, [y.y.,t.y.] ISAM 141806 ,

س. 362-363

12 NISAN 2006 MADDELERİN AMMUKTAN
SONRA ÇIKAN DOKÜMAN

- أسعد أفندي رقم 2491 ورقة 131 ، 1123 هـ
شهيد علي رقم 2083 ورقة 280-296 ؛
12 - كليات جابر بن حيان - في الكيمياء
قونيه رقم 229 ورقة 81 ، 111 هـ
13 - مصححات أفلاطون - في الكيمياء
راغب باشا رقم 965 ورقة 7 ؛

جابر بن حيان بن عبد الله أبو موسى

الكوفي الطوسي ، الخراساني الأصل ، الحكيم
الفيلسوف الكيميائي الفلكي الأديب المعروف بابن

حيان إتصل بالبرامكة وانقطع إلي أحتهم جعفر بن يحيى -
تلميذ جعفر الصادق رضي الله عنه - المتوفى بطوس سنة
815/200 وفي أعيان الشيعة توفى سنة 160 هـ وفي
رواية 180 هـ

(أنظر : كشف الظنون ، 83 ، 1160 ، 1161 ؛ ذيل
كشف الظنون 288/2 ؛ البغدادي هدية العارفين
249/1 ؛ الزركلي الأعلام 103/2 ؛ كحالة معجم
المؤلفين 105/3)

من تصانيفه :

- 1 - البرهان - في الكيمياء
نورعثمانيه رقم 3619 ؛
- 2 - الخواص الصغيرة - في الكيمياء
ولي الدين أفندي رقم 2564 صفحة 366 ؛
- 3 - الخواص الكبيرة = المقالات الكبرى = الرسائل
السبعية = الجامع - في الكيمياء
وهي أفندي 2280 ؛ ولي الدين أفندي رقم 2564 ؛
- 4 - خواص سور القرآنية
أحمد ثالث رقم 132 ورقة 13-27 ؛
- 5 - رسالة في الجفر - في الخواص
جار الله أفندي رقم 895 ؛
- 6 - سر السار وسر الأسرار - في الكيمياء
شهيد علي رقم 5/1749 ؛
- 7 - شرح كتاب الرحمة - في الكيمياء
جار الله أفندي رقم 1641 ؛
- 8 - علم الكنتف (الكاف) والخواص في الطب
ملي كتيخانته رقم آ/4441 ورقة 56 ، 1198 هـ
- 9 - كتاب البحث - في المنطق والفلسفة
جار الله أفندي رقم 1721 ؛
- 10 - كتاب السبعين - في الكيمياء
حسين خلبي رقم 15 ؛
- 11 - كتاب السموم ودفع مضارها - في الطب

ĠĀBIR B. ĤAIYĀN

Ġābir b. Ĥaiyān (2./8. Jh., s. o. S. 132 ff.) ist einer der ältesten uns bekannten arabischen Verfasser von Pflanzenbüchern. Nach seinen eigenen Angaben hat er einige Bücher über die Pflanzen (*an-Nabāt*) und ein geponisches Werk (*al-Filāḥa*) verfaßt¹. Wiederum aus seinen eigenen Ausführungen gewinnen wir den Eindruck, daß ihn die botanischen Themen einerseits aus reinem Interesse an der Botanik beschäftigten, und daß sie andererseits zu den wichtigsten Bestandteilen seiner organischen Chemie gehören. In seinem System der Zeugung ordnete Ġābir die künstliche Schöpfung der Pflanze (*takwīn an-nabāt*) der mittleren Stufe zu, d. h. der zwischen der Zeugung der Tiere (*takwīn al-ḥayawān*) und der der Mineralien (*takwīn al-aḥḡār*)². Auch Ausführungen über die Gleichgewichtsverhältnisse der Pflanzen nahmen einen erheblichen Platz in Ġābirs System des *mizān* ein (s. Kraus II, 187 ff.). Er hat anscheinend auch der Herstellung des Elixiers auf Grund der pflanzlichen Substanzen ein eigenes *K. an-Nabāt* gewidmet³.

¹ *K. al-Ḥaḡar*, ed. Holmyard S. 17; s. noch Kraus I, 160, n. 7.

² S. Kraus II, 103.

³ S. eb. I, 23.

Sein rein botanisches Werk *K. an-Nabāt*¹, das er auch *K. al-Ḥaṣā'iṣ* nennt, und sein *K. al-Filāḥa*² beschreibt Ġābir an einigen Stellen seines Corpus, allerdings so kurz, daß wir uns danach keinen Eindruck vom Inhalt machen können.

Um eine Vorstellung von Ġābirs Kenntnissen in der Botanik zu gewinnen, stehen uns nur einige beiläufige Ausführungen des *K. as-Sumūm*, besonders im Kapitel über die Namen und Eigenschaften der pflanzlichen Gifte³, zur Verfügung, die einen entwickelten Begriff von Botanik beim Verfasser verraten.

25 МАЙ 1981

Сабир б. Науван м.к.

376 ЖИХОД

кстонга ёзда келиб, қишлаш учун Африка ва Ҳиндистонга кетади. Бошқа қушлар ниндан фойдаланади. 3 та, баъзан 4—5 та тухум қўяди. Июнь-июлда бола очади. Йирик ҳашаротлар ва майда қушлар б-н овқатланади.

ЖИХОД, газавот (араб. جهاد — дин учун кураш) — исломда муқаддаслаштирилган диний уруш. Қуръонда жангга қобилнатли ҳар бир мусулмон «муқаддас уруш»да иштирок этиши шарт деб кўрсатилган. Исломотаълимоти дунёни бир-бирига ёт икки қисмга — мусулмонлар дунёси — дор ул-ислом (ислом дунёси) ва кофирлар дунёси — дор ул-ҳарб (уруш мамлакатлари, яъни уруш олиб бориладиган мамлакатлар)га бўлади. Бошқа мамлакатлардан ислом динига урушсиз бўйсундирилганлари дор ус-сулҳ (сулҳ мамлакатлари, ёки сулҳ тузиш йўли б-н бўйсундирилган мамлакатлар), яъни исломга бож тўловчи мамлакатлар дейилган. Ж. ҳаракатларидан оддин «кофирлар»га ислом динига кириш тақлиф этилар, агар ғайри динлар бунга рози бўлсалар, улар уммат қатори саналар ва мусулмонларнинг барча ҳуқуқларидан фойдаланар эдилар, мабодо бош тортсалар, улар зиммий ҳисобланиб, жузъя тўлашга мажбур этилардилар.

Исломотаълимоти дунёни қилич ва олов б-н истило этиши буюради, бундан мусулмонлар ўз ҳукмдорлари эълон қилган урушда, албатта, иштирок этишлари керак, деган диний мажбурият келиб чиқади. Ж.да ўлган одам шайх ҳисобланиб, тўғридан-тўғри жаннатга тушар эмиш, ғалаба қилган киши эса ғозий ҳисобланиб, ҳар қандай гуноҳлардан халос бўлар, охиратда роҳат-фароғатда яшар эмиш. Ж. илк ислом давридан буён реакцион роль ўйнаб, талончилик ва босқинчиликни диний оқлаш ниқоби бўлиб келган. Туркия, Кавказ, Урта Осиёда Ж. кўпроқ газавот номи б-н машҳур бўлган. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида бойлар, оқ гвардиячилар «Муҳаммад полклари», босмачи отрядлари тузиб, совет тузумига қарши «муқаддас уруш» эълон қилиб, ўз ёвуз ниятларини амалга ошириш учун уриндилар. Лекин тарих уларни ўз йўлидан супуриб ташлади. Исломотаълимоти ҳозирги замон назарийётчилари Ж. босқинчилик уруши эмас, балки мудофаа урушидир, динни тинч йўл б-н тарғиб қилиш усулидир, деб уни оқлашга уринмоқдалар. Баъзи мусулмон мамлакатларида халқ оммасининг мустамлакатчиларга қарши стихияли курашлари ҳам айрим ҳолларда Ж. номи б-н аталмоқда (мас., 19-а. охирида Судан, 20-асрнинг 10—20-йилларида Ливия, 1920 йилги Ироқ қўзғолонлари).

Жмакин В. И.

ЖМАКИН Валентин Иванович (1928, Горький обл.) — рассом, ЎзССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1964). Ташкентдаги П. Беньков номидаги тасвирий санъат билим юртида (1944—48) ва Ленинграддаги В. Мухина номидаги рассомлик ин-тида (1948—54) ўқиган. «Паранжи ташлаган аёл» (1957) ва «Паранжи ёқиш» (1967) номи йирик полотноларида ўзбек аёлларининг озодликка интилиши тасвирланган. «Индустриал Ўзбекистон» номи уч асардан иборат полотноси (1960, В. Сосодов б-н биргаликда) Окт. рев-яси ҳақида ҳикоя қилади. Ўзбек халқининг тинч ижодий

меҳнат жараёнидаги ютуқлари «Темирйўлчи ёш аёл» (1960), «Чўлда», «Ангрен ГРЭС»и (1958) каби расмларида ифодаланди.

ЖМЕРИНКА — УССР Винница областидаги шаҳар. Т. й. узели. Аҳолиси 36,3 минг (1971). Вагон-ремонт, вино, тамаки-ферментация, мой э-длари, мўйна, тикувчилик, хўжалик моллари ф-калари бор. Ж. яқинида қанд, спирт, шарбат-морс, пиво, гўшт э-длари мавжуд. Ж. атрофида боғдорчилик ривожланган.

ЖОБИР ИБН ХАЙЕМ (тахм. 721—813) — араб олими. Турли соҳаларда асарлар ёзган; айниқса алхимёга доир китоблари машҳур.

Ж. н. Х. металлларнинг пайдо бўлиш назариясини ишлаб чиқди (қ. *Алхимё*). Унинг асарларида ҳайдаш, эритиш, кристаллаш ва б. амалий ишларнинг тасвирига катта ўрин берилган. Шунингдек, бир талай кимёвий препаратлар (мас., аччиқтош, тўғнё, кумуш нитрат, новшадил, сулема) олиш, металлларни эритиш, газламаларни бўйаш усуллари аниқ баён қилинган.

ЖОБЎ — Сурхондарё обл. Шўрчи р-нидаги Қарлуқ қишлоқ Советига қарашли қишлоқ. Р-нинг шимолӣ қисмида, «Шарқ юлдузи» к-зи терр-ясида. Р-н марказидан 30 км, яқин т. й. станцияси — Шўрчидан 15 км. Аҳолиси 1255 киши (1970); пахтачилик, ғаллакорлик, боғдорчилик, чорвачилик б-н шуғулланади. Хидиршо ариғидан сув ичади. Болалар боғчиси, ўрта мактаб, кутубхона, медпункт, маиший хизмат пункти ва к-з сут-товар фермаси бор.

ЖОВ — Фарғона обл. Ленинград р-нидаги Оққўрғон қишлоқ Советига қарашли қишлоқ. Р-нинг марказий қисмида, К. Маркс номи к-з терр-ясида. Р-н марказидан 5 км, яқин т. й. станцияси — Бувайдадан 10 км. Аҳолиси 881 киши (1970); пахтачилик, пиллачилик, чорвачилик б-н шуғулланади. Усмон Юсупов номидаги Катта Фарғона каналидан сув ичади. Болалар боғчиси, саккиз йиллик мактаб, медпункт ва маиший хизмат пункти бор.

ЖОВГАРИ — Бухоро обл. Гиждувор р-нидаги Сармижон қишлоқ Советига қарашли қишлоқ. Энгельс номи к-з терр-ясида. Р-н марказидан 13 км, яқин т. й. станцияси — Қизилтепадан 31 км. Аҳолиси 1104 киши (1970); пахтачилик, пиллачилик, чорвачилик б-н шуғулланади. Зарафшон дарёсидан сув ичади. Медпункт бор.

ЖОВГУРКУЛ — ҚҚАССР Мўйноқ р-нидаги қўл. Амударёнинг ҳозирги дельтасида, Судочёе қўлидан 15—20 км жануби-шарқда, ботқоқлашган тўқайлар орасида. Ж. кичик (майдони 52 га) ва саёз, кўп жойларини қамиш ва қўға босган. Амударёдан тошган сувлар ва сизот сувлар қуйилади. Унда ҳар хил сув паррандалари бор: ондатра урчилади.

ЖОВУЗ — Қашқадарё обл. Китоб р-нидаги Паландара қишлоқ Советига қарашли қишлоқ. Р-нинг шарқда, «Шаҳрисабз» с-зи терр-ясида. Аҳолиси 845 киши (1970); чорвачилик ва тамакичилик б-н шуғулланади. Жиннидарёдан сув ичади. Урта мактаб, медпункт бор.

ЖОВУЛҚОСИМ — Самарқанд обл. Пастдарғом р-нидаги Тельман қишлоқ Советига қарашли қишлоқ. «Комсомол» к-зи терр-ясида. Р-н марказидан 6 км, яқин т. й. станцияси — Суперфосфатнийдан 2 км. Аҳолиси 890 киши (1970); пахтачилик, пиллачилик б-н шуғулла-

030058 GABIR b. HAYYAN

GABIR ibn HAYYAN

04816 58

مختار رسائل جابر بن حيان
· جابر بن حيان - عنى بتصحيحها ونشرها ب. كراوس.
sur l'histoire des idées scientifiques dans l'Islam. Vol. I.
Textes choisis, édités par Paul Kraus. - Le Caire, Librairie
al-Khandgi; Paris, G.-P. Maisonneuve; 1354/1935. In-4e,
8-559-8 p., fig. [Acq. 20869] - IV =

[4e Impr. or. 2096 (I)]

(Rasā'il Gābir ibn Hayyān. Extraits.)

Sciences. 8es. Textes.
Jābir ibn Hayyān al-
Tūsi.

54

GABIR ibn HAYYAN

Das Buch der Gifte des Gabir ibn Hayyān.
Arabischer Text in Faksimile (Hs. Taymur,
Ṭibb 393, Kairo) übersetzt und erläutert
von Alfred Siggel.

Wiesbaden, Franz Steiner Verlag GmbH,
1958. In-8, X-223 p., pl. la -193 b de fac-
sim.

(Akademie der Wissenschaften und der Lite-
ratur. Veröffentlichungen der orientali-
schen Kommission Bd. XII.)

07778 69

GABIR ibn HAYYAN

- Das Buch der Gifte des Gābir ibn Hayyān. [Al-Su-
mūm]. Arabischer Text in Faksimile, Hs. Ṭaymur, Ṭibb 393, Kairo,
übersetzt und erläutert von Alfred Siggel. - Wiesbaden, F. Steiner, 1958.
- In-4^e (25 cm), X-224 p. + 386 col., fac-sim. [Acq. 2314-67]

[4^e 0². 1805 (12)]

(Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission der Akademie der
Wissenschaften und der Literatur in Mainz, 12.)

GABIR IBN HAYYAN. Das Buch der Gifte des
Gabir ibn Hayyān. Arabischer Text in
Faksimile (Hs. Taymur, Ṭibb. 393, Kairo)
übersetzt u. erläutert von A. Siggel. -
Wiesbaden, F. Steiner, 1958. In-8,
X-223 p., [194] pl. de fac. sim. h. t.

(Akademie der Wissenschaften und der
Literatur, Veröff. der orientalischen
Kommission, 12.)

1117 P. I

GABIR IBN HAYYAN

Das Buch der Gifte. Arabischer Text in Faksimile (Hs. Taymur,
Ṭibb 393, Kairo), übersetzt und erläutert von Alfred Siggel.
Wiesbaden, F. Steiner, 1958. In-8e, X-223 p., 193 pl. h. t.

(Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Veröffentli-
chungen der orientalischen Kommission, Band XII.)

12 U

2 217 (13) - 84

GABIR IBN HAYYAN

Muhtār Rasā'il....

éd. par P. Kraus

Paris, LE Caire, 1935

7472 I

A 72

28 SU

C 500 518, 12

GABIR ibn HAYYAN. - Das Buch der Gifte. Arabischer
Text in Faksimile (Hs. Taymur, Ṭibb 393, Kairo),
übersetzt u. erl. von Alfred Siggel. - Wiesbaden,
F. Steiner, 1958. - 223 p., ill.

(Akademie der Wissenschaften und der Literatur.
Orientalistische Kommission. Veröffentlichun-
gen. 9.)

LIBRARY OF THE
ORIENTAL INSTITUTE
UNIVERSITY OF CHICAGO

03 SUBAT 1991

2 EKIM 2005

164. LORY, Pierre. « Eschatologie alchimique chez Jâbir ibn Hayyân ». *Mahdisme et millénarisme en Islam*, REMMM 91-92-93-94, Edisud, 2000, pp. 73-91.

L'alchimie de tendance chiite de Jâbir se présente comme une voie de transformation de l'être humain. Le court traité *Kitâb al-bayân*, traduit et commenté ici, aboutit à l'idée que l'homme évolue et s'accomplit par le savoir, et que la fin de l'histoire sera marquée par la divulgation de ces savoirs ésotériques concomitante de la venue du Qâ'im. R.

Jâbir b.
Hayyân

موسسة محمد بن عبد الوهاب

الفكر التربوي عند جابر بن حيان

التربية: ع ٢٨ (رمضان ١٣٩٨ هـ =
اغسطس ١٩٧٨ م)، ص ٢٠ - ٢١.

٢٣٧٩ - بدوي، حسني محمد. «جابر بن
حيان... والرسالة التربوية».

٩٠٢٣٢

عبد الجبار الرفاعي، موسوعة مصادر النظام الاسلامي، ج. الخامس
، "التربية والتعليم الاسلام"، قم ١٤١٧. ١٤١٧ ISAM KTP 070925

- جابر بن حجاج
4542- Ruska, J., "Zahl und Null bei Ġābir ibn Hajjān", *Archiv für
Gesch. der Math., der Naturwiss. und der Technik*, 1929, 11: 256
64.

On a tract of Jābir using Indian numerals and zero antedating Khwāraz-
mī and the proposal of the thesis that long before the 2nd/9th century,
Sassanid astronomical and astrological works contained knowledge of In-
dian numerals.

درباره رساله ای از جابر که در آن ارقام هندی و صفر قبل از خوارزمی
به کار برده شده است و پیشنهاد این نظریه که خیلی قبل از قرن دوم هجری
آثار ساسانی در نجوم و ریاضیات شامل مطالبی درباره ارقام هندی بوده
است.

ماده ۱۱ قانون مطبوعات
سازمان اسناد و کتابخانه ملی

28 ARALIK 1995

5388- ^{- Ğābir b. Ḥajjāj} Ruska, J., "Zahl und Null bei Ğābir ibn Ḥajjāj. Mit einem Exkurs über Astrologie im Sasanidenreiche", *Archiv. für Gesch. der Math., der Naturwiss. und der Technik*, 1929, 11: 256-64.

On a tract of Jābir using Indian numerals and zero antedating Khwārazmī and the proposal of the thesis that long before the 2nd/9th century Sasanid astronomical and astrological works contained knowledge of Indian numerals.

درباره رساله‌ای از جابر که در آن ارقام هندی و صفر قبل از خوارزمی به کار برده شده است و پیشنهاد این نظریه که خیلی قبل از قرن دوم آثار ساسانی در نجوم و ریاضیات شامل مطالبی درباره ارقام هندی بوده است.

28 ARALIK 1995

MADDE YAYINLANMIKTAN
SONRA GULEN DOKÜMAN

جابر بن حيان

جابر بن حيان بن عبدالله، الكوفي، أبو موسى (الفيلسوف الكيمائي)

٠٠٠ - ٢٠٠* هـ

٠٠٠ - ٨١٥ م

* يُعتبر صاحبنا الذي نترجم له مفخرة من مفاخر الفكر الإسلامي وقبس من نوره ودعامة من دعائم الحضارة الإسلامية التي ماظفر ولن يظفر بمثلها التاريخ.. وبالرغم من أهمية «جابر» للتراث الإسلامي خاصة والإنساني عامة فقد اختلفوا في تاريخ وفاته حتى شط أحدهم وزعم أن المترجم له توفي سنة ٨١٣ هـ ، كما عميت أبصار آخرون وخالوا صاحبنا بشخصية أسطورية لاوجود لها البتة؛ ولكن ابن النديم تصدى لهؤلاء وأظهر عظمة صاحبنا بمؤلفاته التي أثرت الفكر الإسلامي والفكر الإنساني بروائع العبقريات، كما حسم هذا الأثر وتثبتنا منه - صاحب الاعلام بعثوره على وثيقة في كتاب «الذريعة إلى تصانيف الشيعة» - ٥٥:٢ - تدل على أن المترجم له توفي سنة المتين بطوس، ووجدوا كتاب «الرحمة» من تأليفه تحت رأسه .

- ١ - الأعلام ٩٠:٢ .
- ٢ - إيضاح المكنون ٢٢ ع ٢٨٨ .
- ٣ - تاريخ الحكماء ١٦٠ .
- ٤ - كشف الظنون ٢ ع ١٤١٥ .
- ٥ - الفهرست/ لابن النديم ط. - طهران في ص ٤٢٠ .
- ٦ - معجم المطبوعات العربية والمعربة «سركيس» ع ٦٦٤ .
- ٧ - معجم المؤلفين ٣: ١٠٥ .

MADDE FİTİHALAR DİKTAN
SONRA GELEN BOKÜLLAN

07 MART 1995

عبد الجبار عبدالرحمن, ذخائر التراث العربي الإسلامي, الجزء الثاني,

ISAM 95810.

941

(Y.Y.) 1403/1983, ص.

23 E/LDL 2000

MADRID
SONRA SALEN DOKUMAN

- ص ٤٢٩ - (جابر بن حيان)
- ٢ - مصنفات في علم الكيمياء (تحتوي على ١١ رسالة)
- - نشرها : هالمبرد
- باريس ، ١٩٢٨ م.
- ٣ - السموم ودفن مضارها
- (ينسب اليه)
- - نشر النص العربي بطريقة التصوير : الفرد سيكل
- وسيادن ، ١٩٥٨ م

فاطمة عباس عبدالرحمن مها أحمد علام, دليل الرسائل الماجستير و
الدكتوراه التي نوقشت في كلية دار العلوم منذ عام 1985 و حتى نهاية
فبراير 1997, القاهرة 1418 - 1999: (جامعة القاهرة) . ISAM KTP 88569

[٦٨٧] فائق خلف سلمان
الألفاظ العلمية عند جابر بن حيان الكوفي : دراسة لغوية ومعجم ;
إشراف عبدالصبور شامين , ١٩٨٦ , - ٥٢٩ ورقة . - ماجستير

٤٢٢

MADE YAFINLANDIETÄN
SONRA GELEN DOKUMAN

3005

08

جابر بن حيان - *Cabir b. Hayyan*
ابو موسى جابر بن حيان بن عبد الله الكوفي (٢٠٠ هـ)

١ - اسرار الكيمياء (او كشف الاسرار)
- طبع قسم منه ضمن كتاب المستشرق : برتولو Berthelot
La Chimie au Moyen Age

باريس ، ١٨٩٣ م

٢ - مجموعة احد عشر كتابا في علم الاكسير .

- بمبي ، ١٨٩٢ م ، ٣٥ ص

- نشره : الميرزا محمد الشيرازي .

دم ، ١٩٣٧ م

المحتويات :

١ - البيان ٢ - الحجر ٣ - النور ٤ - الايضاح ٥ - اسطقس الاسس

٦ - اسطقس الاسس الثاني ٧ - اسطقس الثالث ٨ - تفسير اسطقس

٩ - التجريد ١٠ - الرحمة ١١ - الملك

٣ - كتاب المكتسب .

مع شرحه بالفارسيه للجلدكي

- بمبي ، طبع حجر ، ١٣٠٧ هـ = ١٨٨٩ م

AGUSTOS 2005

MADE KATIMLANDIRAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

Center for Islamic Studies

المنهج عند جابر بن حيان

رائد منهج البحث العلمي». المسلم
المعاصر. س ١٣: ع ٥٤ (٤/
١٤٠٨هـ)، ص ٧٧-١٠٨

١٣١٠- شهاب، عادل محيي. المنهج العلمي
عند جابر بن حيان. (دكتوراه، جامعة
القاهرة، كلية الآداب، ١٩٨٤م).
١٣١١- مراد، د. بركات. «جابر بن حيان:

٥٠١٤٣

Cabr B. Hayya -

مناهج العلماء المسلمين - جابر بن حيان

جامعة القاهرة، كلية الآداب،
١٩٨٤م).

٢١٠٣ - مراد، بركات. «جابر بن حيان: رائد

منهج البحث العلمي». مجلة المسلم

المعاصر. س ١٣: ع ٥١ (٤/١٤٠٨هـ)

ص ٧٧-١٠٨.

٢١٠١ - الربيعي، عادل. «الفرض العلمي عند

جابر بن حيان». دراسات شرقية

(فرنسا) ٩٤ (٤/١٩٩١م) ص ٥٣-

٦٣.

٢١٠٢ - شهاب، عادل محيي. المنهج العلمي

عند جابر بن حيان. (رسالة دكتوراه،

٥٠١٩٨

مكتبة جامعة القاهرة
مكتبة جامعة القاهرة
مكتبة جامعة القاهرة

عبد الجبار الرفاعي، موسوعة مصادر النظام الاسلامي،

ج. العاشر، "اسلمة المعرفة"، قم ١٤١٧. ISAM KTP 070930.

MIDEO, 18, 1988 Beyrouth.

24 MARS 1992

432

RECENSIONS

[22]

16. Combinations of reason and tradition in Islamic ethics	270
<i>Select bibliography</i>	277
<i>Index</i>	281

G.C.A.

030058

M. Kaya

KRAUS (Paul), *Jābir Ibn Hayyān, Contribution à l'histoire des idées scientifiques dans l'Islam, Jābir et la science grecque*, (Collection «Sciences et Philosophie arabes, études et reprises») Paris: Les Belles Lettres, 1986, 16×24 cm, XIV+406 pages.

Paul Kraus avait consacré trois ouvrages à l'ensemble de l'œuvre transmise sous le nom de Jābir b. Hayyān: un choix de textes arabes de ce «corpus» important, une bibliographie critique, et une étude générale. C'est ce dernier ouvrage qui est désormais considéré comme un classique par tous ceux qui ont à étudier la transmission du savoir hellénistique d'abord en monde arabe, puis à travers lui. La première édition de ce livre avait eu lieu au Caire en 1942, et il était devenu très rare et difficile d'accès. Cette réimpression le rend heureusement de nouveau disponible.

Le «Corpus des écrits Jābiriens» constitue une vaste encyclopédie, dont Paul Kraus étudie ici les principales idées scientifiques en recherchant leurs origines: alchimie, science des propriétés, génération artificielle, cosmologie, le tout se terminant par la «théorie de la balance». Cet ensemble permet de découvrir quels étaient les centres d'intérêt des scientifiques et des philosophes entre le VIIIe et le Xe siècle en monde arabe, et de retrouver la trace de plusieurs œuvres hellénistiques aujourd'hui disparues, telles que celle d'Appolonius de Tyane. Les index très complets qui terminent l'ouvrage en font un instrument de travail particulièrement précieux.

R.M.

LAGA, C., MUNITIZ, J.A., VAN ROMPAY, L. (ed.), *After Chalcedon. Studies in Theology and Church History* (Offered to Professor Albert Van Roey for his seventieth Birthday) (Orientalia Lovaniensia Analecta, 18), Leuven, 1985, 506 pages.

L'Université Catholique de Louvain, désormais divisée en branches francophone (Louvain-la-Neuve) et néerlandophone (Leuven), connaît depuis un siècle une série de patrologues fameux (T. Lamy, P. Ladeuze, J. Lebon) qui ont contribué à sa renommée internationale, ainsi que ses études et éditions de textes de l'Orient chrétien. Le Professeur Albert Van Roey, maintenant émérite, a continué cette tradition, par son enseignement et ses publications de textes grecs, syriaques et arabes. On lui a confié actuellement la direction du *Corpus Christianorum: Series Graeca*. Ce volume qui lui est offert est dès lors une marque d'estime pour son travail de près d'un demi siècle, de la part de ses collègues — libéré des charges de l'enseignement, il prépare plusieurs publications —, mais surtout l'expression de gratitude de la part de ses disciples. (Nous nous y associons

Zeitschrift für Geschichte der Arabisch -
Islamischen Wissenschaften, c.I, s. 50, 1984
(FRANKFURT)

Not. Bu makale 50-68 orasinda'dir, Dergi
Ans. Ktp.

ثلاث رسائل فلسفية

لجابر بن حيان

m.k

تحقيق
محمد عبد الهادي أبو ريده*

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مقدمة

هذه ثلاث رسائل فلسفية لجابر بن حيان، يسعدني أن أقدمها للقراء. ومن المعلوم أن كتب جابر الفلسفية لم تصل إلينا، فكانت غير معروفة إلى أيامنا. وفي أثناء إقامتي للاطلاع والبحث في «معهد تاريخ العلوم العربية والإسلامية» بمدينة فرانكفورت - ألمانيا - في أغسطس ١٩٨٤، عرض عليّ صديقي وزميلي الأستاذ الدكتور فؤاد سزكين، مشكوراً، أن أعدّ هذه الرسائل للنشر، فأسعدتني هذه المهمة، وهي تقديم آثار فلسفية لجابر. وهي ضمن مجموعة مخطوطة لرسائله اكتشفها الأستاذ في مكتبة خاصة في ليبيا وحصل على صورة فوتوغرافية لها.

فأما الرسالة الأولى، وهي «كتاب المعرفة»، فيذكره جابر نفسه في كتابه «الخواص الكبير»^١، ولم يُكتشف إلا في تلك المجموعة.

^١ مختار رسائل جابر بن حيان، نشره بول كراوس، القاهرة 1354 (H.) ص 26 وراجع:

F. Sezgin, GAS, IV, S. 266.

Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-
Islamischen Wissenschaften, s. II, s. 75, 1985/II
Netibunakale s 75-84 veränd. dr. (FRANKFURT)

رسالتان فلسفیتان دجلت انس. كپ. العبد

لجابر بن حيان

Calin & Hayy

تحقيق

محمد عبد الهادي أبو ريده*

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مقدمة

نقدم اليوم رسالتين جديدتين من رسائل جابر الفلسفية تُضافان إلى الرسائل التي سبق نشرها في المجلد الأول (١٩٨٤، ص ٥٠-٦٧) من هذه المجلة، وهما من المجموعة المخطوطة نفسها. وقد عرض على صديقي الفاضل الأستاذ الدكتور فؤاد سزكين في زيارتي من جديد «لمعهد تاريخ العلوم العربية والإسلامية» أن أعدهما للنشر. أما الرسالة الأولى، وهي ما يسميه جابر «كتاب الحجاب»، فهي بحث نظري عام تناول فيه جابر بيان الموانع التي تحول بين الناظر، أي المفكر الباحث وبين المعرفة بحقائق الأشياء، فهي تدخل في باب البحث في المعرفة وفي أسباب الخطأ في البحث النظري المؤدى إليها.

وجابر يذكر هذه الموانع ويشرحها، وقد بيّن كيفية التغلب عليها، كما يبين نصيب كل من الناظر وواضع طريقة الاستدلال في المسؤولية عن الخطأ. ونحن قد عهدنا في كتب بعض علماء الإسلام، وفي عموم كلامهم في بعض كتبهم، كابن الهيثم والبيروني والعمري، أنهم أبرزوا من أسباب الخطأ في الآراء أنواع التعصب والهوى والتقيّد بالمألوف ومتابعة السابقين عن حسن ظن بهم وتقليد لهم.

09 KASIM 1993

MAJLIS TANTALAN BIKTAS
BORAKA GELAN

JĀBIR IBN HAYYĀN, Abū Mūsā, al-Tūsi (fl. 721-76)

JĀBIR IBN HAYYĀN

DARMSTAEDTER, Ernst. Die Alchemie des Geber. x, 202 p., 10 pl. Berlin: Julius Springer, 1922.

Reviewed by J.Ruska, *Isis*, 1923, 5 : 451-5.

HOLMYARD, Eric John. An essay on Jābir ibn Hayyān. *Studien zur Geschichte der Chemie; Festgabe Edmund o. vo Lippmann zum siebzigsten Geburtstag dargebracht*, p. 28-37. Berlin: Springer, 1927.

HOLMYARD, Eric John. The identity of Geber. *Nature*, 1923, 111 : 191-3.

HOLMYARD, Eric John. Jabir ibn Hayyan. *Chem. Ind.*, 1925, 44 : 1-11.

KRAUS, Paul. Jābir ibn Hayyān. Contribution à l'histoire des idées scientifiques dans l'Islam. 1. Le corpus des écrits jabiriens. xlv, 214 p.; 2. Jabir et la science grecque. xvi, 406 p. (Mémoires présentées à l'Institut d'Égypte etc., 44, 45) Le Caire: 1942, 1943.

Reviewed by Max Meyerhof, *Isis*, 1944, 35 : 213-17.

KRAUS, Paul. Studien zu Jabir ibn Hayyān. *Isis*, 1931, 15 : 7-30.

LIPPMANN, Edmund O. von. Neues über Lebenszeit und Schriften des Dschābir. *Chem. Zeitung*, 1930, 54 : 677-8.

RUSKA, Julius. Probleme der Jābir-Forschung. *Islam*, 1925, 14 : 100-4.

SEZGIN, Fuad. Das Problem des Gābir ibn Hayyān im Lichte neu gefundener Handschriften. *Z. Deut. Morgenl. Ges.*, 1964, 144 : 255-68.

KIMYA

Islam

Jābir ibn-Hayyān ibn-Abdillāh ibn-Mūsā
al-Kūfī es-Sūfī

ROBERT, Stephen and Nandy CEAC
S. 257 1959 (AMSTERDAM)

JĀBIR ibn-HAYYĀN abu-MŪSA, called Geber by the Latin authors of the Middle-Ages, an alchemist († ca 780), probably an adherent of the Pseudo-Sabian* sect, later converted to Islam (the Shī'ite* creed), said to have been the son of a druggist, and to have worked in al-Kūfah as a physician. Alchemy, however, was the field where he attained a unique place in medieval science. Arabic and Latin alchemical literature spun an almost mythical nimbus around his name: some of his numerous biographers even refused to see in him an ordinary human being. According to Jābir's theory which was still followed by his disciples many years after his death, the minerals consist of Bodies, Souls and Spirits. If the alchemist by his studies and experiments found these three elements inharmoniously combined in a particular substance, it was up to him to separate and to purify them and to bring them to another more congenial union. Jābir invested the metals with a kind of 'élan vital' which in the course of thousands of years would drive them through the various phases of an evolution from tin to lead and iron, till they reached, in the form of gold, the state of perfection. Alchemy should, in his opinion, speed up this natural development by using methods of selective breeding - mating, impregnation and proper upbringing of the offspring.

Some hundred alchemistic works in Arabic and Latin circulated under Jābir's name, twenty-two of which have been preserved. Among those which were most frequently quoted by the European alchemists are the 'Book of the Seventy' (a compilation of seventy dissertations), the 'Book of the Composition of Alchemy' and the 'Sūn of Perfection'. Others which have been published are the *Kitāb al-Rahmah* (The Book of Mercy), the *Kitāb al-Tajmī'* (The Book of Concentration) and the *Kitāb al-Zi'baq al-Sharqi* (The Book of Eastern Mercury). Lately the authorship of most of Jābir's writings has been ascribed to scholars of the Xth century, allegedly grouped in a kind of secret society of mystical leanings. This much discussed question will probably be solved only after all extant manuscripts have been published and scrutinized. On the strength of what is at present known, Jābir must be considered as one of the most brilliant minds in the field of medieval chemistry, who by insisting on the use of experiment and observation as opposed to philosophical speculation discovered a number of fundamental chemical reactions.

20333

Isam Ktp
15276

- Labor L. Massignon
- Kindi
- Harizmi
- Gazzali
- Amidi Sayf

348. 'ABD al-AMĪR al-A'SAM (éd.), *al-Muṣṭalah al-falsafī 'inda l-'Arab* [La terminologie philosophique des Arabes, avec les écrits philosophiques sur les définitions et les descriptions des termes, étude, édition critique et annotations par Abdul-Amir al-A'sam], Le Caire, al-Hay'a, 1989², 528 p.; 17 x 24 cm.

A l'origine, il s'agit d'un cours professé d'octobre 1982 à janvier 1983 au département de philosophie de l'Université de Bagdad, édité à Bagdad en 1985. Introd. générale, 10-94. Textes:

1) Jābir b. Ḥayyān, *al-Ḥudūd*, 163-85: mss. Ṣiddīqī, ff. 10a-13a; Dk, 780 *ṭabī'yyāt*, M. Fāḍil, 2, ff. 72-86; éd. P. Kraus, Textes (*Mukbtār rasā'il Jābir b. Ḥayyān*), Le Caire/Paris, al-Khānjī/A. Maisonneuve, 1935, 97-114. (v. *Gas*, IV, 251/16);

2) al-Kindī, *al-Ḥudūd wa l-rusūm*, 187-203: mss. Ṣiddīqī, ff. 8a-9b; AS, 53-b-54b; M. 'Abd al-Hādī Abū Rīda, *Rasā'il al-Kindī al-falsafīyya*, Le Caire, 1950-53, I, 165-79.

3) al-Khawārizmī, *al-Ḥudūd*: mss. Ṣiddīqī, ff. 3a-5b; *Mafātīḥ al-'ulūm*: G. van Vloten, *Liber Mafatih al-Olum (Explicans vocabula technica scientiarum arabum)*, Lugduni Batavorum, 1895, 131-52; Le Caire, al-Muniriyya, 1342/1923, 79-92;

4) Ibn Sīnā, *al-Ḥudūd*, 229-63: mss. Ṣiddīqī, ff. 23a-27; éd. indienne, *Tis' Rasā'il*, 72-102; éd. A.-M. Goichon, Le Caire, 1963, 1-45;

5) al-Ghazālī, *al-Ḥudūd*, 265-301: ms. Ṣiddīqī, ff. 13b-22b; *Mi'yār al-'ilm*, Le Caire, al-Kurdī, 1346/1928, 170-98; éd. Sul. al-Dunyā, Le Caire, Dār al-Ma'ārif, 1960 (1969²), 263-306; Beyrouth, Dār al-Andalus, 1978 (1981), 192-226;

6) al-Āmidī (Sayf al-Dīn 'A. b. M., m. 631/1233), *K. al-Mubīn*, 304-88: mss. Tunis 2818; Zāhiriyya 9199 *'amm*; Istanbul 1209; photo. Bagdad, al-Majma' al-'ilmī, 41 *lugha*; in *al-Masbriq* (lacunaire), 1954, p., 169, 177. Texte édité au Caire, v. *Mideo*, 17, n° 90

Dans ce domaine, L. Massignon avait été un pionnier dans ses cours professés au Caire du 25 novembre 1912 au 24 avril 1913, v. L. Massignon, *Cours d'histoire des termes philosophiques arabes*, éd. et présentation par Zeinab Mahmoud El-Khodeiry, Le Caire, Ifao, 1983, 11 + 252 (en arabe) + VII p.; cf. notre c. r. in *Stud. Isl.*, LXI (1985), pp. 203-205. Cela dit, le présent ouvrage permet de mesurer le chemin parcouru depuis, et ce d'autant plus que ce travail de Massignon, comme certains de ses autres écrits, est imprécis, voire inexact sur plus d'un point, l'A. y confondant souvent ses propres représentations «poétiques» et «exotiques» avec les idées des philosophes.

Indices, y compris en grec, 391-425; 448-522; bibliogr. soignée, 428-43. On notera que l'A. est docteur de l'Université de Cambridge.

S. 490-492

MADRE YATIM ANDRIYAN
SONIA GILBERTO
MARTIN

27 EKIM 1995

Claude GILLIOT, "Textes Arabes Anciens Édités en Égypte au Cours Années 1987 à 1990" MIDEO (Melanges Institut Dominicain d'Etudes Orientales du Caire), Vol.20, 1991 Louvain. pp.301-504.

انتشارات

راهنمای کتاب

شماره چهارم - زمستان ۱۳۳۷ - سال اول

انتشارات دانشگاه

انتشارات دانشگاه طهران در مدت نزدیک به ده سال به پانصد جلد رسیده است. نخستین و یگانه مجموعه‌ای است که منظم و بیک شکل و صورت چاپ شده است. هیچ یک از دستکاهای خصوصی و دولتی مملکت ما تا کنون توفیق چاپ پانصد کتاب را نیافته‌اند. وزارت فرهنگ در سالیان نزدیک به چهل که همواره از اعتبار تألیف و چاپ کتاب برخوردار بوده نیز آثاری با این کمیت و کیفیت بازار معرفت نیاورده است. چاپ کردن این مقدار کتاب و سیاه کردن این انبوه کاغذ کار آسانی نیست. از جهت کمیت کاری پس دشوار و گرانبارست و از جهت کیفیت هم گرانباری محققان و پژوهشگران و ابتکاری باشد بسیار سودمند و سخت ارجمند خواهد بود.

جهانیان، بی‌شک گمان سلسله انتشارات دانشگاه طهران را که اثر فکری و قلمی مردان دانشگاهی کشور ماست بهترین میزان و مقیاس برای سنجیدن پایه و مایه دانشگاه خواهند دانست و نوع زیبایی سرسبز یابناهای نوساز و لباسهای ملبه دوزی را فاضل ظاهری آراسته می‌شمارند.

پس، در مقام سنجش باید دید که این مجموعه پانصد جلدی چه دانشی به خرمین دانش

TEHRAN

فهرست

۳۵۷	ایرج افشار	انتشارات دانشگاه
۳۶۲	دکتر محمود صنای	آیا ادبیات را میتوان ساده کرد ؟
۳۶۷	دکتر علیمحمد کاردان	خواندنیهای کودکان و احتیاجات آنان
۳۷۲	-	پایان نخستین سال راهنمای کتاب
۳۷۳	دکتر ایرج امین	مجلات علمی
انتقاد کتاب		
نام کتاب		
۳۷۷	دکتر محمدحسن کنجی	مشخصات جغرافیای طبیعی ایران (ترجمه)
۳۸۲	دکتر عزیرالله راسخ	تاریخ عقاید اقتصادی
۳۸۶	محمد خوانساری	مصنفات افضل‌الدین محمد مرقی
۳۹۲	منوچهر ستوده	اطلس تاریخ اسلامی (ترجمه)
۳۹۸	لیلی امین	قصه‌های خوب برای بچه‌های خوب
۳۹۷	لیلی امین	ادبیات کودکان
۳۹۹	لیلی امین	افسانه‌های کودکان (ترجمه)
۴۰۰	لیلی امین	سرگرمی‌ها (ترجمه)
۴۰۲	محمد جعفر محبوب	دیوان اثیرالدین آخسینکی
۴۰۶	سعید نفیسی	غزلهای خواجهمحافظ شیرازی
۴۱۵	ایرج افشار	نظمی شاعر داستانرا
۴۱۷	دکتر زاون ها کوپیان	موسیقی سنفونیک (ترجمه)
۴۱۹	محمد علی موحد	سفرنامه کلاریخو (ترجمه)
۴۲۴	احمد آرام	آزمایشهای فیزیک
۴۲۸	ایرج افشار	مینودر (باباباب الجنه فزوین)
۴۳۴	محمد پروین گنابادی	قصه‌های برگزیده از هزار و یکشب
۴۳۸	دکتر ایرج امین	روانشناسی پرورشی
۴۴۹	مصطفی مغربی	ویس و رامین
۴۵۳	دکتر ذبیح‌الله صفا	دیوان شمس
۴۵۴	دکتر مهدی آرمی	تاریخ نشان در جهان
کتابهای خارجی		
۴۵۹	دکتر احسان یارشاطر	دستور زبان فارسی کنونی
۴۶۶	عباس زریاب خوبی	کتاب السموم
۴۷۰	بازیلی نیکی تین	تاریخ ادبیات فارسی و تاجیکی
۴۷۳	دکتر حافظ فرمانفرمایان	ادبیات کهن فارسی
منحجات (۴۷۶)		
فرهنگه غفاری - فرزانه نوردان - کنج جواهر دانش - پاتولوژی مقایسه‌ای - مبادی علم هواشناسی تاریخ دامپزشکی		
مهر فی کتابهای فصل (۵۹۲)		
مهر فی ۱۰۱ کتاب تازه چاپ		
نامه‌ها (۵۱۷)		
اخبار (۵۲۶)		

واحدی میباشند و همچنین رأی او بر این قرار گرفت که جابر در حقیقت در قرن دوم هجری می‌زیسته و بنا کرد امام صادق می‌بوده است و او را باید یکی از بنیاد گذاران علم شیمی در ردیف امثال لاوازه و بویل Boyle دانست.

اما روسکا گرچه در عقیده بوجود جابر در قرن دوم هجری با هلمیارد همراه بود اما شاکردن او را با امام صادق منکر بود و می‌گفت مؤلفان قرون بعد که احترام فوق‌العاده‌ای با امام صادق می‌گذاشتند برای بالا بردن مقام او در علوم جابرا از شاکردان او شمرده‌اند و بهمین جهت کتبی را که جابر در آن خود را مستقیماً شاگرد امام مذکور می‌داند باید منحل شمرد. روسکا بعدها نظریه خود را تعدیل کرد، ولی در این اعتقاد که علم جابرا مأخوذ از امام جعفر صادق علیه‌السلام نیست باقی ماند و گفت منابع علوم او را باید در محافل علمی ایران جستجو کرد.

درین میان منابع تازه‌ای درباره جابر پیدا شد، اصل عربی غالب ترجمه‌های لاتینی کتب جابر بدست آمد، تحقیقات در کتب منسوب به خالد بن یزید و ابن امیل و مجریطی و محمد بن زکریای رازی نظریات تازه‌ای در تاریخ طب و داروسازی و معدن شناسی و نجوم و سحر و فلسفه در عالم اسلام بوجود آورد و موجب شد که تحقیقات عمیقتر و امیلتری درباره آثار جابری بعمل آید.

این مهم بدست پول کراوس Paul Kraus مستشرق و عالم مشهور انجام گرفت و مطالعات او برده ابهامی را که شخصیت جابرا و آثار او پوشانده بود برطرف ساخت و بکلی باین مسئله منظر تازه‌ای بخشید.

تحقیقات کراوس ثابت کرد که آثار جابر ارتباط عمیق و محکمی با نهضت مذهب اسماعیلی و قرامطه که ظهور آنان در اواخر قرن سوم هجری بود، دارد و بهمین جهت کتب مذکور بکلی مجموع است و در بطی بقرن دوم هجری که کوبا جابر در آن زندگی می‌کرده است ندارد.

مثلاً جابرا در کتاب الاخراج از عقاید فلاسفه و مجوسان و هندیان و قرامطه درباره علت اولی سخن می‌گوید. شکی نیست که ظهور قرامطه در حدود ۲۷۰ هجری بوده است و برای آنکه عقاید آنان شیوع پیدا کرده در ردیف اقوال فلاسفه و مجوس ذکر شود، سالها وقت لازم بوده است.

معلوم است که دعای اسماعیلیه اقوال فلاسفه یونان و آیات قرآن و احادیث را بنفع عقاید خود تأویل می‌کردند. کتب جابراست از اینگونه تاویلات و تفسیرات من جمله داستان طلوع آفتاب از مغرب که اشاره بظهور سلسله فاطمین در آفریقای شمالی است (در حدود ۲۹۶ هجری) که جابرا در همان کتاب الاخراج (از جمله کتب الموازین) بدان اشاره می‌کند. اصطلاحاتی از قبیل صامت، ناطق، ماجد و بیان که در تعالیم اسماعیلیه مکرر بعبیان

کتاب السموم و دفع مضرها

تألیف جابریان حیان - متن عربی ز روی نسخه خطی کتابخانه تیموریه بصورت فاکسیمیله - ترجمه و شرح آلمانی از دکتر Alfred Siggel - جلد ۱۳۴۲

نشریات شعبة شرقی اکادمی علوم و ادبیات مایسک و یساده ۱۹۵۸

۱- سخنی چند درباره جابریان حیان

وجود تاریخی جابریان حیان و تألیفات کثیره (در حدود سه هزار) ای که در جمیع شعب علوم قدیمه از طب و شیمی و ریاضیات و فلسفه و علوم غریبه با نسبت داده‌اند، از همان

زمانهای پیشین مورد تردید قرار گرفته بود. در عصر ابن الندیم عده‌ای معتقد بودند که چنین کسی وجود نداشته است ولی خود ابن الندیم که وجود جابرا را قطعی میدانسته در رد اقوال مخالفان خود را با این دلیل قانع می‌سازد که نمی‌توان باور کرد کسی شب و روز رنج بکشد و کتابی تألیف کند و بعد آن را بنام شخص دیگر برود و وجود موهومی منتشر سازد. این بنا به معنی در شرح رساله ابن زیدون در باره او و تألیفات منتسبه بوی اظهار شک می‌کند. مترجمین حال او از ابن الندیم و جلدکی و دیگران همه ویرا از مردم قرن دوم هجری و از شاگردان امام جعفر صادق علیه‌السلام (متوفی ۱۴۷ هجری) دانسته‌اند. تألیفات او نیز مشحون است از اقوال امام صادق با نقل مستقیم از او که غالباً از وی باستاد خود تعبیر کرده و با عبارت «سیدی جعفر بن محمد صلوات الله علیه» یاد می‌کند. بر طبق محاسبه هلمیارد Holmyard جابرا در آغاز قرن دوم هجری متولد شده و در حدود سال ۲۰۰ هجری وفات یافته است.

در قرن سیزدهم مسیحی ترجمه‌ای از بعضی آثار جابرا تحت عنوان Summa به لاتیینی منتشر شده و از همان اوان جابرا بنام Geber در اروپا مشهور شده بود. در اواخر قرن نوزدهم مارسلن برتلوت Marcellin Berthelot نخستین بار بتحقیق درباره کیمیا در اسلام پرداخت و بکمک مستشرق معروف Houdas رسائلی از آثار کیمیاگران اسلامی من جمله جابریان حیان منتشر ساخت. بر تالور سائل عربی جابرا با ترجمه‌های لاتینی مقایسه کرده باین نتیجه رسید که ترجمه‌های لاتینی منحل است و نویسنده کان لاتیینی در قرن سیزدهم مسیحی آن را تألیف کرده و بنام جابرا منتشر ساخته‌اند تا کتب مزبور در سایه شهرت افسانه‌های جابرا رواج یابد.

مطالعات بر تالور در این زمینه کافی و مقنع بنظر نمی‌رسید و بهمین جهت تحقیق درباره این مسئله ادامه یافت و موجب مباحثاتی میان هلمیارد و بولیوس روسکا Julius Ruska گردید. هلمیارد ادله‌ای را که بر ضد صحت تألیف منتسبه بجابرا اقامه شده بود رد کرد و با مطالعه متون عربی معتقد شد که رسائلی لاتینی از عربی ترجمه شده و Geber و جابرا شخص

ARABIC SECTION

ARTICLES

NASHA'AT AL-HAMARNEH: <i>Wasf al-Hawal 'inda Ibn al-Nafis</i>	3
Summaries of Articles	58
NOTES TO CONTRIBUTORS	59
NOTES ON CONTRIBUTORS	66
Book Reviews	67

Handwritten: 1828
Handwritten: Gabriel

Handwritten: Meccelleh't- Farshi't- ulumi't- arabiyye,
 c. VIII/1, 2, 3-15, 1984 Hakep

The "Geber" Tradition in Western Alchemy and Chemistry

ALLEN G. DEBUS*

In a paper submitted to the First International Symposium on the History of Arabic Science I discussed the great influence of alchemical, chemical, and medico-chemical texts of Arabic origin — or supposed Arabic origin — during the period of the European Scientific Revolution of the sixteenth and seventeenth centuries.¹ The high reputation of the authors of these works during the medieval period was enhanced during the Renaissance and many of their texts were published at that time. The purpose of the present paper will be to focus on the Latin Geber (or pseudo-Jābir ibn Hayyān) whose works appeared first in the late thirteenth century and who was cited as a major authority in chemistry for some six hundred years. It will be seen that his influence reflects shifts in scientific viewpoint in a period that is crucial for the rise of modern science.

It is not my purpose to discuss in detail the so-called "Geber-problem," but it would be impossible to refer to this author without at least mentioning the voluminous literature on this topic.² During the period of most interest to us (c. 1500 to 1800) five Latin texts (the *Summa perfectionis magisterii*, the *De investigatione perfectionis*, the *Liber fornacum*, the *De inventione Veritatis* and the *Testamentum*) were considered to be authentic and of great antiquity. Nevertheless, no Arabic originals were known. It was not until 1893 that the great French chemist, politician, and pioneer historian of chemistry, M. Berthelot

* Morris Fishbein Professor of the History of Science and Medicine, The University of Chicago. The author is grateful to the Organizing Committee of the Second International Symposium for the History of Arabic Science and The Morris Fishbein Center for the Study of the History of Science and Medicine for support making it possible for him to attend this meeting.

1. «The Arabic Tradition in the Medical Chemistry of the Scientific Revolution», *Proceedings of the First International Symposium on the History of Arabic Science* (Aleppo: Institute for the History of Arabic Science, 1978), vol. 2, pp. 275-290.

2. There are many surveys of the Geber problem. Among the most useful are those of Paul Kraus: *Jābir ibn Hayyān: Essai sur l'histoire des idées scientifiques dans l'Islam* (vol. 1, Paris: Librairie Orientale et Américaine; Le Caire: Librairie El-Khandgi, 1935); Paul Kraus, *Jābir ibn Hayyān: Contribution à l'histoire des idées scientifiques dans l'Islam: Vol. I. Le Corpus des écrits Jābiriens*, *Mémoires présentés à l'Institut d'Égypte*, 44 (1943); Martin Plessner, «Jābir ibn Hayyān», *Dictionary of Scientific Biography*, edited in-chief, Charles C. Gillispie (vol. 7, New York: Chas. Scribner's Sons, 1973), pp. 39-43; Seyyed Hossein Nasr, *Science and Civilization in Islam* (Cambridge: Harvard U.P., pp. 258-268); R. P. Multhauf, *Origins of Chemistry* (London: Oldbourne, 1966), pp. 128-142. The best survey of secondary sources can be found in Seyyed Hossein Nasr, *An Annotated Bibliography of Islamic Science* (vol. 1, Tehran: Iranian Academy of Philosophy, 1975), pp. 314-320.

حرف الجيم

جابر بن حنّى (٠٠ - نحو ٦٠ ق هـ)

جابر بن حنّى بن حارثة التغلبي : شاعر جاهلي من أهل اليمن . طاف أنحاء نجد وبادية العراق ، وأشار في بعض شعره إلى منازلها . وصحب امرأ القيس حين خرج إلى القسطنطينية مستنجدا بقيصر . أورد له الضبي في «المفضليات» قصيدة على روى الميم (١)

جابر بن حيان (٠٠ - ٢٠٠ هـ)

جابر بن حيان بن عبد الله الكوفي ، أبو موسى : فيلسوف كيميائي ، كان يعرف بالصوفي . من أهل الكوفة ، وأصله من خراسان . اتصل بالبرامكة ، وانقطع إلى أحدهم جعفر بن يحيى . وتوفى بطوس . له تصانيف كثيرة قيل : عددها ٢٣٢ كتاباً ، وقيل : بلغت خمسمائة . ضاع أكثرها ، وترجم بعض ما بقي منها إلى اللاتينية . ومما بين أيدينا من كتبه - أو الكتب المنسوبة إليه - «مجموع رسائل - ط» نحو ألف صفحة ، و«أسرار الكيمياء - ط» و«علم الهيئة - ط»

(١) سبط اللاي ٨٤٢ وشعراء النصرانية ١٨٨

جا

ابن جابر = محمد بن أحمد ٧٨٠

ابن جابر = محمد بن يحيى ٨٢٧

جابر بن إبراهيم (٠٠ - ٩٤٢ هـ)

جابر بن إبراهيم بن علي التنوخي القضاعي الشافعي : فاضل ، له شعر . من أهل حلب . ولى نيابة القضاء ، وكان عارفاً بالأدب ، مكثراً من النظم ، اتهم بانحلال العقيدة (١)

جابر بن الأشعث (٠٠ - بعد ١٩٦ هـ)

جابر بن الأشعث بن يحيى الطائي : من ولاية مصر ، في عهد العباسيين . ولاة إمرتها الأمين سنة ١٩٥ هـ ، واتصلت فتنة الأمين والمأمون بأهل مصر ، فتعصب للمأمون بعضهم ووثبوا على جابر ، فقاتلوه وأخرجوه من ديارهم ، بعد ولايته نحو عام واحد (٢)

(١) در الحبيب (مخطوط) وفيه طائفة من نظمه .

(٢) النجوم الزاهرة ٢ : ١٤٨ والولاية والقضاء ١٤٧

نشأة الكيمياء العربية وتطورها مع جابر بن حيان

الدكتور محمد شومان

Cahir b. Hayyan
Kimya

مقدمة :

كلما توغلنا في النصف الأخير من القرن العشرين نجد أن الكيمياء تشمل جميع مظاهر النشاط الانساني تقريباً . فالمعادلات الكيميائية تحل مشاكلنا الحياتية وتعطينا القدرة على تصنيع المادة التي ترضى بها الطبيعة . فالكيمياء أصبحت في يومنا هذا محور الصناعة الحديثة .

ولكن الكيمياء في العصور القديمة لم تكن على هذا الشكل من حيث الأهمية والمضمون وإنما كانت عبارة عن مجموعة من العلوم البدائية التي اكتشفها الكثير من الخرافات والأساطير . الى أن قدّر للعرب ان يطوروا ما ورثوه عن غيرهم من الشعوب فأصبحت الكيمياء منذ ذلك الحين تحتل مكانة مرموقة في المجتمع وتطورت هذه المكانة لتصبح اليوم القوة الدافعة التي تساعد على النهوض باقتصاديات الدول، ورفاهية الشعوب ، إذا احسن استخدامها . وإساءة الاستخدام تؤدي الى كوارث عالمية تهدد الحضارة البشرية .

وقد دفعتنا تلك الفترة التي تطور فيها علم الكيمياء الى البحث عن كيفية هذا الانتقال من الخرافة إلى العلم ، مع التركيز على العالم الذي كان له الفضل الأكبر في تأسيس المنهج التجريبي ألا وهو جابر بن حيان ، ووضعه في مكانة الصحيح بين العلماء الآخرين وإبراز دوره في بناء النهضة العلمية وتنمية المعارف الإنسانية بما قدّمه لنا من آراء ونظريات في الكيمياء .

ولا بدّ لنا قبل دراسة الكيمياء عند جابر بن حيان من إلقاء الضوء على المراحل التي مرت بها الكيمياء قبل وصولها الى العرب .

أولاً : تطور مفهوم الكيمياء :

١ - اشتقاق كلمة كيمياء :

لا بدّ لنا في بداية البحث من أن نعود الى أصل كلمة « كيمياء » لمعرفة جذورها والمراحل التي مرّ بها هذا الاسم قبل وصوله إلينا على الشكل الذي نعرفه اليوم .

اجتماع

ويضمن حياة عامة تكون جديّة منتجة ، موفّرة للجماعة ما تحتاجه في حياتها من سعادة ورفاهية ، وهذه الاحكام جزء من النظام الاجتماعي لانها تنظم الاجتماع بين الرجل والمرأة . اما ما ينشأ عن هذا الاجتماع من علاقات وما يتفرع عنه من مشاكل فانه جزء آخر من النظام الاجتماعي ، وهو الزواج ، والطلاق والبنوة والنفقة وما شاكلها ، وانه وان كانت تلك الاحكام - احكام الزواج والطلاق وما شاكلها - هي من أنظمة المجتمع لأنها تنظم علاقة الفرد بالفرد ، الا انها من حيث اصلها قد نشأت عن الاجتماع الذي يحصل بين المرأة والرجل ولذلك تبحث من حيث اصولها ونشأتها في النظام الاجتماعي الذي جاءت به العقيدة الاسلامية (٧٧) .

وبعد هذا التفصيل لصورة النظام الذي ينظم علاقة المرأة بالرجل في الحياة العامة ، ندرك خطأ القائلين بحرمه وخطورة ان تخرج المرأة الى محافل الخصوم ، وتشهد المنازعات في المحاكم وان تكون قاضية ، وما دام الشرع قد اباح للمرأة اداء الشهادة في مجلس القضاء ، واباح لها الحضور بتولي منصب القضاء اكد ، واولى لأن فيه القيام بفرض فرضه الله تعالى على المسلمين .

د . محمود الخالدي

استاذ الدراسات الاسلامية المساعد

جامعة اليرموك - الاردن

(٧٧) يطلق على القوانين التي تعالج مشاكل الاسرة في العالم الاسلامي : (الاحوال الشخصية) والاولى ان تسمى (النظام الاجتماعي في الاسلام) او (نظام الاسرة في الاسلام) او (قانون العائلة) او (احكام الزواج والطلاق وما يترتب عليها) اما ان تسمى بقوانين الاحوال الشخصية ، فانها تسمية فاسدة ، لانها لا تعبر عن حقيقة وصف الواقع الذي يراد علاجه . ثم انها تسمية وافدة من اوربا ، فهي تقليد لغير المسلمين في الاحكام والتقليد في الاحكام حرام شرعا (راجع احكام الاسرة في الاسلام الاستاذ الدكتور محمد سلام مذكورج ١ ص ٢٢ والقانون المصري رقم ١٤٧ لسنة ١٩٤٩ المادة ١٣ وحكم محكمة النقض المصرية الصادر في ٢١ / ٦ / ١٩٣٤ المنشور بمجلة المحاماة الشرعية - السنة الثانية) .

GAS (Arapska) c. I, Cabir bin Hayyan

ثلاث رسائل فلسفية

لجابر بن حيان

تحقيق

محمد عبد الهادي أبو ريده*

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مقدمة

هذه ثلاث رسائل فلسفية لجابر بن حيان، يسعدني أن أقدمها للقراء. ومن المعلوم أن كتب جابر الفلسفية لم تصل إلينا، فكانت غير معروفة إلى أيامنا. وفي أثناء إقامتي للاطلاع والبحث في «معهد تاريخ العلوم العربية والإسلامية» بمدينة فرانكفورت - ألمانيا - في أغسطس ١٩٨٤، عرض علي صديقي وزميلي الأستاذ الدكتور فؤاد سزكين، مشكوراً، أن أعد هذه الرسائل للنشر، فأسعدتني هذه المهمة، وهي تقديم آثار فلسفية لجابر. وهي ضمن مجموعة مخطوطة لرسائله اكتشفها الأستاذ في مكتبة خاصة في ليبيا وحصل على صورة فوتوغرافية لها.

فأما الرسالة الأولى، وهي «كتاب المعرفة»، فيذكره جابر نفسه في كتابه «الخواص الكبير»^١، ولم يُكتشف إلا في تلك المجموعة.

١ مختار رسائل جابر بن حيان، نشره بول كراوس، القاهرة 1354 (H.) ص 526 وراجع:
F. Sezgin, GAS, IV, S. 266.

- 2056- Beauzamy, P., *Geber, Le maître de Rhases et des médecins chimistes du moyen âge*, Paris, 1945.

Brief study of Jābir ibn Hayyān and his influence upon Rāzī.

بررسی مختصری درباره جابرین حیان و نفوذ او در رازی .

- 2057- Brockelmann, C., *Gesch. der arabischen Lit.*, 1: 241; Supplementband, 1: 426-9.

- 2058- Carra de Vaux, "Djābir", *ET*, 1: 987-8.

- 2059- Corbin, H., *Hist. de la philosophie islamique*: 184-9.

- 2060- Darmstaedter, E., *Die Alchemie des Geber*, Berlin, 1922.

A German translation of the Latin treatises of Geber with introduction, notes and plates. The author claims that there is no relationship between Geber and Jābir ibn Hayyān, a view that has become modified through later research.

یک ترجمه آلمانی با مقدمه و حواشی و تصاویر از رساله لاتینی "کبر" یا "جابر لاتینی" که به نظر مصحح رابطه ای با جابرین حیان ندارد. این نظر با توجه به تحقیقات بعدی تعدیل شده است.

- 2061- Darmstaedter, E., "Geber-Handschriften (Vorläufige Mitteilung)", *Chemiker-Zeitung*, 1924, 48: 441-2.

314

Cābir b. Hayyān b. Abdillāh.

(IDA / ILT)

IA, III, 3.

Suter, 3.

Fihrist, in Suter's translation (p. 28). H. Suter: *Mathematiker und Astronomen* (5, 16, 1900; 158, 1902).

For Latin mathematics and astronomy, see my notes on Charlemagne and Alcuin, above.

V. MUSLIM AND LATIN ALCHEMY, JAPANESE TECHNOLOGY

JĀBIR IBN HĀIYĀN

Abū Mūsā Jābir ibn Haiyān al-Azdī (al-Ṭūsī, al-Ṭartūsī; al-Harrānī meaning that he was a Sabian?; al-Sūfī). Flourished mostly in Kūfa, c. 776. The most famous Arabic alchemist; the alchemist Geber⁴ of the Middle Ages. He may be the author of a book on the astrolabe, but his fame rests on his alchemical writings preserved in Arabic: the "Book of the Kingdom," the "Little Book of the Balances," the "Book of Mercy," the "Book of Concentration," the "Book of Eastern Mercury," and others. According to the treatises already translated (by Berthelot), his alchemical doctrines were very anthropomorphic and animistic. But other treatises (not yet available in translation) show him in a better light. We find in them remarkably sound views on methods of chemical research; a theory on the geologic formation of metals; the so-called sulphur-mercury theory of metals (the six metals differ essentially because of different proportions of sulphur and mercury in them); preparation of various substances (e. g., basic lead carbonate; arsenic and antimony from their sulphides). Jābir deals also with various applications, e. g., refinement of metals, preparation of steel, dyeing of cloth and leather, varnishes to water-proof cloth and protect iron, use of manganese dioxide in glass-making, use of iron pyrites for writing in gold, distillation of vinegar to concentrate acetic acid. He observed the imponderability of magnetic force.

It is possible that some of the facts mentioned in the Latin works, ascribed to Geber and dating from the twelfth century and later, must also be placed to Jābir's credit. It is impossible to reach definite conclusions until all the Arabic writings ascribed to Jābir have been properly edited and discussed. It is only then that we shall be able to measure the full extent of his contributions, but even on the slender basis of our present knowledge, Jābir appears already as a very great personality, one of the greatest in mediaeval science.

Text and Translations—M. Berthelot: *La chimie au moyen âge* (vol. 3, *L'alchimie arabe*, Paris, 1893). The Arabic text of a few of Jābir's writings is edited by Octave Houdas. French translation, p. 126-224. See E. J. Holmyard's criticism in *Isis*, VI, 479-499, 1924). Ernst Darmstaedter: *Die Alchemie des Geber* (212 p., 10 pl., Berlin, 1922). German translation of the Latin treatises ascribed to Geber; reviewed by J. Ruska in *Isis*, V, 451-455, concluding that these Latin treatises are apocryphal); *Liber misericordiae Geber*. Eine lateinische Übersetzung des grösseren *Kitāb al-raḥma* (*Archiv für Geschichte der Medizin*, vol. 17, 181-197, 1925; *Isis*, VIII, 737).

Criticism—M. Berthelot: Article Géber in *Grande Encyclopédie* (3 cols., c. 1892); article in the *Revue des Deux Mondes* (Sept. 15, Oct. 1, 1893). H. Suter: *Die Mathematiker und Astronomen der Araber* (p. 3, 208, 1900). E. Wiedemann: *Über Magnetismus* (*Beiträge*, 2, *Sitzungsber der phys. med. Gesellschaft*, Erlangen, vol. 36, 322-331, 1904). John Ferguson: *Bibliotheca chemica* (p. 299-304, Glas-

⁴ I say Arabic and not Muslim, for he was possibly a Sabian.

⁵ I do not use this name, because it is a source of confusion. Jābir means literally one who sets bones, and by extension a restorer, reorganizer.

Cābir b. Haiyān al-Ezdī
Cislan Döndresid
İlimler Tarihi

iA, IV, s. 3.

Suter

Verlust der heiligen Lade I Sam 4 aber ist er, wie Micha 7, 7—20 zu erkennen gibt, wenigstens bei einem Teil des Volkes wieder zur Ehre gekommen, da es einige Israeliten nach ihrem Verzicht auf die in Asdod befindliche Thronlade vorgezogen haben, sich ihren Gott im eigenen Land unten auf Erden als im fernen Himmel zu denken. Der Karmel kommt in der Bibel freilich nur ein einziges Mal als der Wohnsitz Jahwes vor. Die meisten Israeliten haben Jahwe offenbar im Himmel oder, seit David, wieder auf der Lade oder, seit Jerobeam, auf den wiederhergestellten Jahwepostamenten in Bethel und Dan (I Reg 12, 28ff.) gesucht.

5.

Gegen unsere Ansetzung von Micha 7, 7—20 nach der Schlacht bei Eben Ezer können u. E. keine ausschlaggebende Gründe angeführt werden. Die „Feindin“ v. 8. 10 kann Philistää sein. Schon in der Richterzeit müssen die Israeliten auch in Städten (v. 12) gewohnt haben. Assur wird v. 12 in einer Reihe mit Ägypten, Tyrus und den Euphratländern als eines der Länder genannt, die den Israeliten bei dem Wiederaufbau ihrer Mauern helfen werden. Das spricht nicht dafür, daß Assur mit der „Feindin“ v. 8 gleichzusetzen wäre. Nicht einmal die Nennung Basans und Gileads v. 14 spricht gegen unsere Auffassung, daß die „Feindin“ in Philistää gesucht werden müsse: Wir können uns gut denken, daß die östlichen Nachbarn Israels die „Philisternot“ der Israeliten ausgenutzt und sich besonders der israelitischen Territorien östlich des Jordans bemächtigt haben.

6.

Vielleicht erscheint unsere Ansetzung von Micha 7, 7—20 in der „nachsilonischen Richterzeit“ auch nach unseren Erörterungen zu v. 10 und 14 allzu gewagt. Nun können wir uns wieder auf EISSFELDT berufen, der zwei spät und sehr spät datierte israelitische Gedichte in der Zeit nach der Schlacht bei Eben Ezer ansetzt.¹

¹ Das Lied Moses Deuteronomium 32, 1—43 und das Lehrgedicht Asaphs Psalm 78, Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, 1958.

Cubir b. Hayyan

Ġābir ibn Ḥayyān und die Zeit der Entstehung der arabischen Ġābir-Schriften

VON MARTIN PLESSNER, Jerusalem (Israel)

Dem Andenken Alfreds von Gutschmied (1831—1887)

Zwanzig Jahre nach dem Tode von PAUL KRAUS veröffentlicht FUAD SEZGIN einen Generalangriff auf dessen These von dem ismā'īlitischen Charakter der arabischen Ġābir-Schriften und von der hieraus resultierenden Ansetzung dieser Schriften auf frühestens das Ende des 3. Jahrhunderts d.H. Der Angriff geschah zuerst mündlich auf dem XV. Deutschen Orientalistentag in Göttingen 1961; die Veröffentlichung ist nunmehr in Band 114 dieser Zeitschrift, S. 255—68 erfolgt.

SEZGIN ist nicht der erste, der die von J. RUSKA und KRAUS geleistete Arbeit zur Erforschung der Anfänge und der Entwicklung der arabischen Alchemie zu widerlegen unternommen hat. Auf dem IX. Internationalen Kongreß für Geschichte der Wissenschaften in Barcelona und Madrid 1959 hat M. Y. HASCHMI, Aleppo, ein Schüler PAUL KAHLES, einen in der Hauptsache gegen RUSKA gerichteten Vortrag „Die Anfänge der arabischen Alchemie“ gehalten¹, in dem er u.a. die Beschäftigung des sechsten Imams, Ġa'far aš-Šādiq, mit Alchemie zu beweisen sich bemüht, unter Hinweis auf ein von ihm arabisch verfaßtes Buch, das mir bis heute unzugänglich geblieben ist. HASCHMIS Buch und sein Vortrag sind offenbar SEZGIN nicht bekannt. Falls HASCHMI recht hat, kann die Berufung auf Ġa'far in den Schriften 'Ġābirs' nicht mehr als Verdachtsmoment gegen deren Entstehung im 2. Jahrhundert d.H. in Anspruch genommen werden. An KRAUS übt HASCHMI Kritik nur in Einzelheiten, da das Ġābirproblem nicht sein Hauptgegenstand ist. SEZGIN dagegen hat es ausgesprochenermaßen gerade damit zu tun.

Ich hatte Gelegenheit, SEZGINS Kritik in ihren Grundzügen von ihm selbst zu hören, als ich 1962 in Frankfurt a/M auf Einladung W. HARTNERS an dessen Seminar teilnahm. In der Diskussion äußerte ich sogleich meine Bedenken, die damals wesentlich methodischer Art waren, da das neue Material, auf das SEZGIN sich stützt, mir damals noch nicht vorlag. In seinem Vortrag hat SEZGIN es nun zum Teil bekannt gemacht; es handelt sich hauptsächlich um von ihm gefundene und teilweise beschriebene arabische Sammelhandschriften in Istanbul, aus denen die Beweise stammen, soweit sie auf Material und nicht auf Argumentation beruhen.

¹ Actes du IXe Congrès International d'Histoire des Sciences, S. 290—95.

Cahir b. Hayyan

■ جابر بن أفلح

(.... ٤٥٠ هـ / ١١٤٥ م)

جابر بن أفلح الإشبيلي، فلكي أندلسي، عُرف في القرون الوسطى في الأدبيات اللاتينية باسم جيبير Geber، وربما اختلط اسمه باسم الكيميائي جابر بن حيان [ر].

ولد جابر في إشبيلية ونسب إليها، وتوفي في قرطبة. عاش في حقبة كان الشرق الإسلامي يفتقر فيها إلى أسماء بارزة في علم الفلك في القرنين الحادي عشر والثاني عشر الميلاديين، ويذكر كثير من كتب التراجم أن لجابر بن أفلح تسعة مؤلفات في علم الفلك من دون ذكر أسمائها باستثناء اثنين.

يعد جابر في الفلكيين العرب الذين لم يُدرسوا حتى اليوم دراسة وافية، ولكن من المرجح أن شهرته تُعزى على نحو رئيسي إلى أنه من الفلكيين الذين تصدوا بالنقد لأراء الرياضي الفلكي بطليموس Ptolemy

(ت نحو عام ١٧٠ م) الواردة في كتابه الموسوم «المجسطي» Al-Magest ولاسيما نظامه في حركات الأفلاك، ويشير فيه جابر إلى بعض المشكلات المتعلقة بمسألة أبعاد الكواكب، وقال على سبيل المثال: إن المريخ والزهرة أقرب الكواكب إلى الأرض من الشمس وأوجد معادلة لاتزال تدمى بنظرية جابر تستخدم في حل المثلثات الكروية القائمة وهي (جتا-جتا-جاب). كما طوّر آلة خاصة بقياس تحديد الارتفاع الزاوي للنجوم تدعى «المزارة».

وينسب إليه ابتكار بعض الآلات الفلكية استخدمها نصير الدين الطوسي [ر] في مرصده وأعماله. من أهم مؤلفاته التي ذكرها من ترجموه:

«كتاب الهيئة في إصلاح المجسطي»، وفيه نقد لنظرية

بطليموس في الكواكب، ترجمه جيراردو دي كريمونا Gerardo de Cremona إلى اللاتينية (ت ١١٨٧ هـ). ونقله إلى العبرية موسى بن طيون في منتصف القرن الثالث عشر الميلادي، ونشره بطرس أبيانوس Petrus Apianus في نورمبرغ في الألمانية عام ١٥٣٤ م. وعن طريق هذا الكتاب وصل إلى اللاتين عرض مفصل لعلم المثلثات الذي يظهر أثره الكبير في مؤلفاتهم حتى عهد كوبرنيكس Copernicus (١٤٧٣ م). ولهذا الكتاب نسخة خطية في الإسكوريال بعنوان «كتاب في الهيئة، لأبي محمد جابر بن أفلح الشيباني، وهو تلخيص كتاب «المجسطي»، وهذه النسخة مصورة في معهد التراث العلمي العربي بحلب.

محمود باكير

مراجع للاستزادة:

عدي حافظ طوقان، «تراث العرب العلمي في الرياضيات والفلك» (دار العلم الناصرة ١٣٨٧هـ/١٩٦٧ م).
كارلو ليليتي، «علم الفلك تاريخه عند العرب في القرون الوسطى (زومه ١٩٩١ م).
محمودة من الملائك باشراف رشدي راشد، «علم الفلك النظري والتطبيقي» (مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت ١٩٩٧ م).

■ جابر بن حيان

(١٢٠-١٩٨ هـ/ ٧٣٧-٨١٣ م)

أبو عبد الله، جابر بن حيان بن عبد الله الكوفي، المعروف بالوصفي. موسوعي عالم بالكيمياء والطبيعة والفلك والفلسفة والأدب. ولد بطوس في خراسان لعائلة عربية أصيلة أزدية يمنية. قيل إنه كان يحمل كأبيه صيدلانياً بالكوفة. كان من تلامذة الإمام جعفر الصادق [ر] ومن أبرز من حضر مجلس علمه. يقول أبو بكر الرازي [ر] في كتابه «سر الأسرار»: «إن

جابراً من أعلام العرب العباقرة وأول رائد للكيمياء»، وكان يشير إليه باستمرار بقوله الأستاذ جابر بن حيان. اطلع بعض المستشرقين، في أواسط القرن الماضي، على مخطوطات محفوظة في المكتبات الأوروبية، وهي تضم مؤلفات في علم الكيمياء، مدونة باللغة العربية وتحمل اسم جابر، وأخرى مدونة باللغة اللاتينية، وتحمل اسم Geber أو Gerber. وكان من أوائل

هؤلاء المستشرقين العالم الألماني كوب H.Kopp الذي قام بدراسة بعضها، ثم حرز عدة مقالات في تاريخ الكيمياء، منذ عام ١٨٦٩ م، وتكلم فيها على حياة جابر بن حيان، وعلى مؤلفاته التي اطلع عليها. وجاء بعده العالم الفرنسي برتوليه M.Bertholot، فسُنت كتاباً في تاريخ الكيمياء بالقرون الوسطى، نشره عام ١٨٩٨ م، واهتم فيه، بصورة خاصة، بالعلاقة القائمة بين

مؤلفات من عُرف باسم Geber أو Gerber ومؤلفات جابر بن حيان. و انتهت إلى القول إن مؤلفات جابر العربية بعيدة كل البعد عن كتب جابر اللاتينية، معتمداً على اختلاف الدقة والوضوح في بيان الأفكار العلمية الواردة فيهما. وفي عام ١٩٢٣ م نشر المستشرق روسكا Ruska بحثاً عن جابر ابن حيان، تكلم فيه على محتوى ثلاثة مؤلفات له هي: كتاب «الرحمة الصغير» وكتاب «الموازين» وكتاب «الملك»، وعدها من الكتب المزيفة، والمؤلفة في وقت لاحق بظهور جابر. وأنه من المستحيل أن يجد الباحث في المؤلفات اللاتينية صفحة واحدة مما يمكن عده ترجمة لما جاء في مؤلفات جابر العربية. أما المؤلفات اللاتينية المنسوبة لجابر، فقال: إنها ربما ألفت من قِبَل مؤلف مجهول، في منتصف القرن الثالث عشر، وقد نحلها لجابر ليكسبها أهمية وشهرة وممن اعتنى بتحقيق بعض مؤلفات جابر ودراستها وترجمتها المستشرق إريك هوليارد E.H. Holmyard، الأستاذ في كلية كليفتون بريستول. وكان له الفضل في كشف منزلة جابر في تاريخ الكيمياء على النطاق العالمي، منذ عام ١٩٢٣ م، فسنته في زمرة بويل، وبريستلي، ولافوازيه، وهم أشهر من أسس علم الكيمياء الحديث، كما أشار إلى أن جابراً كان إضافة إلى ذلك فيلسوفاً وطبيعياً وفلكياً مرموقاً، ومما قام به هوليارد تحقيق أحد عشر كتاباً من مؤلفات جابر المهمة، ونشرها في باريس عام ١٩٢٨ م، وقسمها بعد دراستها إلى أربع زمر وهي: ١- المئة والاثنا عشر كتاباً، ٢- السبعون كتاباً، ٣- العشرين كتاباً في المصححات، ٤- الكتب الأربعة في الميزان. ثم قال: إن بعض كتب الفئة الأولى أهدها جابر إلى

الفرنسية، وأورد في بحثه لائحة تضم أسماء جميع مؤلفات جابر بن حيان، فبلغ عددها ما يقرب من ثلاثة آلاف عنوان بقي منها مئتان وخمسون إلى اليوم، وقد تبين له عند مقارنة أعمال جابر بما وصل إليه قدهماء اليونانيين في علم الكيمياء، أن جابراً امتاز بالميل إلى النواحي العملية والتجريبية، معتمداً على التفكير المنطقي، بعيداً عن الشعوذة والخرق، وأنه استطاع الحصول على مركبات كيميائية لم يعرفها غيره من قبل. أما الإكسير فهو المادة الأساسية التي يجب أن تضاف لأحد المعادن لتحويله إلى فضة أو ذهب، ويقول هوليارد: كان الاسكندرانيون والحرانيون يستعملون مواد معدنية لصنع الإكسير أويرجونها على غيرها. ولما أراد جابر أن يطور الصنعة أدخل مواد عضوية، من أصل حيواني أو نباتي.

وفي عام ١٩٨٨ قام الباحث الفرنسي بيير لوري P.Lorry بجمع (١٤) رسالة لجابر بن حيان، وتحقيقتها وجعلها في كتاب عنوانه «تدبير الإكسير الأعظم». وفي هذا الكتاب وصف للمعادن السبعة المعروفة، مع نظرية تشكلها في باطن الأرض، وهي: أنها تنشأ من اتحاد الكبريت بالزئبق، تحت تأثير الكواكب، وهما يتحولان في أول الأمر إلى جسم صلب، هو أصل لجميع المعادن. أما اختلاف معدن عن معدن آخر فيعود إلى نسبة نقاوة كل من الكبريت والزئبق. وللحصول على الذهب الصنف لا بد من تنقية كل منهما بصورة تامة. والمعدن، بنظر جابر، كأن حي، له نفس وجسد. وهو ينمو في باطن الأرض نمواً بطيئاً، فيقلب من معدن خسيس إلى معدن ثمين. وغاية صنعة الكيمياء هي الإسراع بهذا

وهي كتاب «تاريخ الإلحاد»، لعبد الرحمن بدوي، باب تكلم فيه على جابر ابن حيان، وبين فيه أن المستشرق بول كراوس درس مؤلفات جابر بإمعان، ثم صنّف كراوس كتاباً عنوانه «الكيميائيون العرب، نشره في مدينة هيدلبرغ عام ١٩٢٤ م. ثم أتبعه ببحث عن تأثير أصحاب المذاهب المستنورة في الفكر الإسلامي، نشره في مجلة معهد الأبحاث، الخاصة بتاريخ العلوم، في برلين عام ١٩٣٠ م، تحت عنوان «تهافت أسطورة جابر». ولكي يدعم كراوس أقواله بالبرهان نشر عام ١٩٣٥ م فصولاً من مؤلفات جابر عنوانها «مختارات رسائل جابر»، كما نشر رسائل كاملة له، وعنى في اختياره بأن تكون هذه النصوص ممثلة لمختلف أبحاث جابر في الكيمياء والفيزياء والفلسفة والدين. وقد تبين له فيها الصلة بين أفكار جابر، وما جاء في رسائل إخوان الصفاء، وآراء علماء الشيعة والإسماعيليين.

تابع كراوس بعد ذلك أبحاثه، فنشر بين عامي ١٩٤٢-١٩٤٣ م بحثين ضمن مطبوعات المعهد المصري باللغة

سير السادة محمد الرجب

نبذة عن :

جَابِرُ بْنُ حَيَّانَ

الكيمياء والفلسفة

لقد احتل اسم ابن حيان مكانة مرموقة بين أسماء من اشتغل بالعلوم - سيما علم الكيمياء - لم يتسنى لغيره الوصول اليها طوال القرون المحصورة بين الثامن والسابع عشر لا في مشرق الارض ولا مغربها ، نظراً لكثرة ما ألف من رسائل وكتب في مواضيع علمية مختلفة وغيرها ، وللمهارة التجريبية التي امتاز بها عن سواه . ولا بد لي في هذا المجال ان اتطرق الى مفهوم الكيمياء قديماً وكيف تطور على مر السنين واتهى الى ما نفهمه في الوقت الحاضر .

لقد كانت الكيمياء قديماً صناعة يحرص محترفوها على كتمان سرّها باحاطتهم اياها بهالة من الغموض والسحر ولعلّ أول من ابتدأ بالعناية بالكيمياء هم المصريون والعرب والفينيقيون واليهود واليونان والرومان ، وقد اختلف المؤرخون في اصل كلمة « كيميا » فمنهم من يقول بأنها اشتقت من لفظة « شمي » ومعناها الحرق او الارض السوداء ، وقد قرّن البعض الارض السوداء بمصر حيث عرفت مصر بالارض السوداء قديماً واستطرد بالقول حتى عبر عن الكيمياء بأنها « الصناعة المصرية ^(١) » ويرى غيرهم ان لفظة الكيمياء قد حوّرت عن اللغة العبرية للفظ « شامان » وتعني السر او الغموض . ومهما يكن

الاختلاف في اصل الكلمة واشتقاقها فهو لا يغير من الواقع شيئاً اذ ان مصر اشتهرت بهذه الصناعة قبل غيرها وكانت الكيمياء علماً او صناعة سرية وفقاً على الكهنة والروحانيين القدماء حتى ان للمعامل والمختبرات قد بنيت داخل المعابد واديرة الكهنة منذ دخول الاسكندرانيين الى مصر .

لقد قصد بالكيمياء قديماً عمل الذهب والفضة بالصناعة كما فصل ذلك ابن خلدون في مقدمته ، ولكن يظهر لنا مما كتبه الشيخ الرئيس ابن سينا ان الناس كانوا في عهده على رأيين من حيث موضوع الكيمياء ، الواحد عمل الذهب والفضة بالصناعة والثاني صبغ النحاس بصبغ الفضة وصبغ الفضة بصبغ الذهب لا غير ، والظاهر ان فكرة الصبغ لم تكن مألوفاً في اوربالدا فانهم ذهبوا الى ما ذهب اليه ابن خلدون في مقدمته ، الا ان آرثر جون هوبكنز ^(٢) قد اثبت بالادلة التاريخية والعلمية ان مراد الكيمياء والقدماء كان الصبغ لا التحويل حيث قال « ان اقدم كتابة لدينا في الكيمياء القرطاس المصري المحفوظ في مدينة ليدن وقد كتب قبل الكتابات المنسوبة الى ديموقريطس وزوسيموس وسنسيوس . والوصفات المنسوبة الى ديموقريطس مشمولة بمباحث فلسفية ووصفات زوسيموس وسنسيوس موضوعات بكلام مبهم يعسر فهمه ^(٣) » ويستطرد الاستاذ هوبكنز فيقول لما قام الامبراطور ويولتياوس امر سنة ٢٩٠ للميلاد بنفي اهل الكيمياء كي لا يعتنوا بصناعتهم فيتمكنوا من الخروج عليه .

وهكذا اختلف الناس قديماً في مفهوم الكيمياء فمنهم من آمن بصبغ الفضة والذهب من المعادن البخرية ومنهم من ارتضى بتغيير لون النحاس الى لون الفضة والاخيرة الى لون الذهب . قال جحى خليفة في كشف الظنون نقلاً عن الصفدي ان الناس في علم الكيمياء على طريقتين ^(٤) فقال كثير بطلانة منهم الشيخ الرئيس ابن سينا بمقدمات من كتاب

(*) توفي ديموقريطس سنة ٣٥٧ ق . م . وهو فيلسوف يوناني وبلقب بالفيلسوف الضاحك وزوسيموس مؤرخ يوناني نشأ في النصف الاول من القرن الخامس للميلاد وسنسيوس فيلسوف قيرواني يوناني توفي نحو سنة ٤٣٠ للميلاد

حمزة بن حسين بن قاسم بن محمد النعيمي, استدراقات على تاريخ التراث العربي,

الجزء الثامن, جدة 1422. ص.

ISAM 090261 .

32 - 46

٨١ - (١) - كتاب الآس *CÂBIR b. HAYYÂN*

لأبي موسى جابر بن حيان بن علي الأسدي الكوفي (ت ٢٠٠ هـ).

منه نسخة في الخزانة الحسنية في الرباط بالمغرب، ضمن مجموع، رقم (١١٦٥٦/ز/٦) في (٦) وورقات (٣).

٨٢ - (٢) - أرض الحجر

منه نسخة في مكتبة جامعة ليدين بهولندا ضمن مجموع رقم (٢/١٦٣/١٤ OR) من (٢٥ ب - ٢٩ ب) (٣).

ومنه نسخة أخرى في الخزانة الحسنية، في الرباط بالمغرب، ضمن مجموع، رقم (١١٠٥٤/٧) في (٤) وورقات (٤).

٨٣ - (٣) - كتاب الأسرب

منه نسخة في الخزانة الحسنية في الرباط بالمغرب، ضمن مجموع رقم (٤/١١٠٥٣) في (١٧) ورقة (٥).

(٢) المصدر السابق ٢٢:٥

(3) Catalogue of Arabic manuscripts in the library of the university of Leiden 3 : 268 .

(٤) فهارس الخزانة الحسنية ١٥ : ٥ .

(٥) المصدر السابق ٢٠ : ٥ .

ومنه نسخة أخرى في المكتبة المذكورة، ضمن مجموع، رقم (١١٦٥٦/ز/٢٦) في (٢٣) ورقة (١).

٨٤ - (٤) - أقوال جابر في الضمير

منها نسخة في خزانة فخر الدين النصيري في طهران بإيران (٣).

٨٥ - (٥) - الإيضاح

منه نسخة في خزانة فخر الدين النصيري في طهران بإيران (٣).

(١) فهارس الخزانة الحسنية ٢١ : ٥ .

(٢، ٣) مجلة معهد المخطوطات العربية في القاهرة ٤٧ : ١ : ٣ .

26 EKİM 2008

جابر بن حیان

۱۶۷

در منابع شرح حال و غیر آن، که جابر را معرفی کرده‌اند، گاه او را کوفی (← همانجا؛ قفطی، ص ۱۶۰) و گاه آزدی خوانده‌اند زیرا بنا بر برخی گزارشها، جابر از قبیلهٔ ازد در کوفه بوده است (← هولمیارد^۷، ص ۶۶ به بعد). گاهی نیز به سبب گرایش او به تصوف، او را صوفی خوانده‌اند (← ابن صاعد اندلسی، ص ۲۳۳؛ ابن خلکان، ج ۱، ص ۳۲۷). ابن خلکان (متوفی ۶۸۱) نیز او را طرسوسی خوانده است (همانجا).

بیشتر منابع، سال تولد جابر را ۱۰۳ یا ۱۰۴ دانسته‌اند (برای تفصیلات ← هولمیارد، همانجا). بر اساس برخی منابع، جابر در کوفه و بغداد می‌زیسته، اما دربارهٔ زمان اقامت وی در این شهرها اطلاعی در دست نیست. ابن ندیم (همانجا) در گزارشی عجیب، از قول شخصی تقه به نشانی خانهٔ جابر در بغداد و کشف آزمایشگاه او در کوفه در زمان عزالدوله دیلمی (حک: ۳۵۶-۳۶۷) اشاره کرده است که پس از بررسی این محل، هاوتی در آنجا پیدا شده است و گویا در آن قطعه‌ای طلا به وزن دوینست رطل وجود داشته است. طبق نوشتهٔ ابن ندیم، جابر به سبب مناسب بودن آب و هوای کوفه، در این شهر به کار اکسیر می‌پرداخته است. وی با برمکیان در ارتباط بوده و احتمالاً برای جعفر برمکی (متوفی ۱۸۷)، کتابی دربارهٔ صناعت فاخر کیمیا نگاشته بوده است. او در این کتاب آزمایشهای عجیبی را دربارهٔ یک روش بسیار پیشرفتهٔ کیمیاگری وصف کرده است.

در ۱۸۸، با افول برمکیان در زمان هارون الرشید، جابر زندگی مخفیانه‌اش را در کوفه ادامه داد. طبق روایتی، او تا زمان خلافت مأمون (حک: ۱۹۸-۲۱۸) زنده بوده است. در روایتی دیگر، او در سال ۲۰۰ در شهر طوس درگذشت در حالی که کتاب الرّحمة را زیر بالین داشت (← هولمیارد، همانجا).

دربارهٔ این مطلب که آیا جابر شاگرد امام جعفر صادق علیه‌السلام بوده یا نه، بحثهای بسیاری شده است. در مهم‌ترین منابع رجالی شیعی، از قبیل رجال النجاشی و رجال الطوسی (هر دو تألیف شده در قرن پنجم)، در میان اصحاب امام جعفر صادق علیه‌السلام هیچ ذکری از فردی به نام جابر بن حیان به میان نیامده است اما شماری از مؤلفان، از جمله ابن خلکان (همانجا)، ابن ندیم (همانجا)، ابن طاووس (متوفی ۶۴۴؛ ص ۱۴۶)، صفدی (متوفی ۷۶۴؛ ۱۹۶۲، ج ۱۱، ص ۳۴)، امین (متوفی ۱۳۳۱ ش؛ ج ۴، ص ۳۰)، صدیق حسن‌خان (متوفی ۱۳۰۷؛ ج ۲، ص ۴۶۲) و تستری (متوفی ۱۳۴۳ ش؛ ج ۲، ص ۵۰۶-۵۰۷)، جابر را از شاگردان امام جعفر صادق علیه‌السلام دانسته‌اند. در رساله‌های منسوب به جابر تصریح

torquetum", *Centaurus*, 20 (1976); idem, "The astronomy of Jābir ibn Aflah", *ibid*, 19(1975); Julio Samsó, *Las ciencias de los antiguos en al-Andalus*, Madrid 1992; idem, "Tbn al-Haytham and Jābir b. Aflah's criticism of Ptolemy's determination of the parameters of Mercury", *Suhayl*, 2 (2001); Noel M. Swerdlow, "Jābir ibn Aflah's interesting method for finding the eccentricities and direction of the apsidal line of a superior planet", in *From deferent to equant: a volume of studies in the history of science in the ancient and medieval Near East in honor of E. S. Kennedy*, ed. David A. King and George Saliba, New York: The New York Academy of Sciences, 1987.

۱ مرثه کومس /

جابر بن حیان، دانشمندی در سدهٔ دوم که مجموعهٔ بزرگی از آثار در کیمیا، مذهب، فلسفه، طب، ریاضیات، نجوم و موسیقی به او منسوب است.

۱) شخصیت جابر. وجود واقعی داشتن یا نداشتن جابر بن حیان یکی از موضوعات جنجالی تاریخ و تاریخ علم در سدهٔ اخیر به شمار می‌آید و پژوهشگرانی چون هنری ارنست استیلتون^۲، یولیوس روسکا^۳، پل کراوس^۴، فؤاد سرگین^۵ و سیدحسین نصر در رد یا تأیید آن استدلالهایی کرده‌اند (← ادامهٔ مقاله). پیشینهٔ شبهه در مورد وجود او دست‌کم به قرن چهارم باز می‌گردد. نام او اولین بار در تعالیق (تعلیقات) ابوسلیمان منطقی سجستانی (متوفی ۳۷۰ یا ۳۹۰) آمده است. ابوسلیمان که بزرگ حلقه‌ای علمی در بغداد بود، در اینکه جابر مؤلف مجموعه آثاری باشد که به وی نسبت داده‌اند، تردید کرده و گفته است که مؤلف واقعی آن مجموعه را، که شخصی به نام حسن بن نکد موصلی بوده، شخصاً می‌شناخته است. در همان دوره ابن ندیم با تألیف الفهرست در ۳۷۷، تلاش کرد تشکیکاتی را که در آن زمان در مورد جابر وجود داشت، برطرف کند (← ابن ندیم، ص ۴۲۰؛ زندگینامهٔ علمی دانشوران^۶، ذیل ماده) اما شبهه در مورد وجود جابر همچنان ادامه یافت (← صفدی، متوفی ۷۶۴؛ ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۲۵). در آثار کیمیایی ابن‌امیل (متوفی ح ۳۵۰) و ابن وحشیه (قرن چهارم)، از آثار جابر نام برده شده است (← د. اسلام، چاپ دوم، ذیل ماده). ابن ندیم کتبهٔ ابو عبد الله را برای جابر ذکر کرده و رازی در آثار کیمیایی‌اش از او با عنوان «استاد ما، ابوموسی» یاد کرده است (ابن ندیم، ص ۴۲۰-۴۲۱).

1. Merce Comes

2. H. E. Stapleton

3. J. Ruska

4. Kraus

5. Sezgin

6. Dictionary of scientific biography

7. Holmyard

X جابر بن حيان

كيميائي عربي ، وهو أبو موسى جابر ابن حيان بن عبد الله ، خراساني الأصل عاش بالكوفة وبغداد ابان القرن الثاني الهجري وعاصر خلافة الرشيد والمأمون واتصل خاصة بوزيره جعفر البرمكي ، كما اتصل بجعفر الصادق وأخذ عنه ، اختلفت الروايات في ترجمته حتى أن بعض الغلاة انكروا وجوده لولا المؤلفات العديدة التي حفظت من بعده ، يعتبر جابر أشهر علماء الكيمياء في عصره واليه

كيميائي عربي في معمله ، صورة توضيحية
تتردد في المراجع الغربية

ينسب الكثير من الفضل في تطوير هذا العلم ، وقد نقلت مصنقاته الى اللاتينية وأصبحت مرجع الباحثين في الكيمياء ، واليه ينسب وصف بعض العمليات الكيميائية كالتقطير والتبللر والذوبان ، وينسب اليه فضل استحضار زيت الزاج (حامض الكبريتيك) وغاز مركبات البوتاسيوم والصدوديوم والزرنيق ، كما اشتغل بالطب والفلك والفلسفة ، قيل ان مؤلفاته بلغت أكثر من ٢٠٠ مصنف وقيل انها بلغت ٥٠٠ كتاب ورسالة ، منها « أسرار الكيمياء » و « أصول الكيمياء » و « مجموع رسائل » و « السموم » و « الغمائر » و « كتاب الرحمة »

القرن الثالث عشر الهجري (التاسع عشر الميلادي) هما :

(١) جابر الأول ، وهو جابر بن عبد الله ابن صباح ، تولى على امارة الكويت بعد وفاة ابيه عام ١٢٢٩ هـ (١٨١٢ م) وناصر والى البصرة في قمع ثورة ضد الحكم العثماني بالعراق ، توفي عام ١٢٧٦ هـ (١٨٦٠ م) .

(٢) جابر الثاني ، وهو جابر بن مبارك الصباح ، الثامن من أمراء هذه الأسرة ، ولد عام ١٢٩٠ هـ (١٨٧٣ م) وخلف والده مبارك الصباح عام ١٣٣٤ هـ (١٩١٦ م) توفي في العام الثاني وخلفه ابنه أحمد جابر الصباح حتى عام ١٣٧٠ هـ (١٩٥٠ م) .

جابر العبد الوادي

أول أمراء بني عبد الواد * على تلمسان * وهو جابر بن يوسف ، ناز على حكم الموحديين كما ناز بنو مرين فامتلك تلمسان وامتلكوا فاس ، ولم يتم حكمه طويلا ، اذ توفي أثناء حصار بلدة ندرومة عام ٦٢٩ هـ (١٢٣٢ م) وخلفه ابنه الحسن ثم أخوه عثمان في عام واحد .

جابر الكلبي

أمير عربي من ولاة صقلية ، وهو جابر بن علي ، كان أبوه أبو القاسم علي ابن الحسين الكلبي أميرا على صقلية ، استشهد في المعركة البحرية بينه وبين بولدوين الرابع ملك الفلاندرز عام ٣٧٣ هـ (٩٨٣ م) وخلفه ابنه جابر بتقليد من الخليفة العزيز بالله الفاطمي ولكن لم تدم ولايته سوى سنة واحدة وخلفه عليها جعفر بن محمد الكلبي * فاستقامت له صقلية .

٥٥٤١٠٠ ٤٠٤٤٤٤

* جابر بن حيان (جابر بن حيان الكوفي، أبو موسى) ت 198 هـ/813 م.

١ - أسرار الكيمياء :

○ عناية Berthelot ، باريس : مطبعة فول غايتينه 1892 م ، طبع
ضمن كتاب La Chimie au Moyen Age .

٢ - إسطقس الأس على رأي الديانة :

○ عناية الميرزا محمد الشيرازي ، بمبي : على نفقة الميرزا محمد
الشيرازي ، طبع حجر ، د . ت ، 10 ص .

٣ - إسطقس الأس على رأي الفلاسفة :

○ عناية أرك بيجي هوليارد ، باريس ، مطبعة فول غايتينه ، 1928 م ،
٥٤ ص .

○ عناية الميرزا محمد الشيرازي ، بمبي : على نفقة الميرزا محمد
الشيرازي ، طبع حجر ، د . ت ، 10 ص .

٤ - إسطقس الأس (وهو الثالث) :

○ عناية الميرزا محمد الشيرازي ، بمبي : على نفقة الميرزا محمد
الشيرازي ، طبع حجر ، د . ت ، 9 ص .

٥ - الإيضاح :

○ عناية أرك بيجي هوليارد ، باريس : مطبعة فول غايتينه ، 1928 م ،
12 ص .

والإسلامية ، فرانكفورت ، ألمانيا الاتحادية ، المجلد الثاني ،
1406 هـ/1985 م ، 4 ص .

١٣ - الرحمة (الصغير) :

○ عناية أرك بيجي هوليارد ، باريس : مطبعة فول غايتينه ، 1928 م ،
13 ص .

١٤ - رسائل في العلوم الكيماوية والصنعية :

○ تحقيق السيد بركلو ، ونقلها إلى الفرنسية الشيخ هوداس ، باريس :
المطبعة الدولية ، 1893 م .
٤١٣ ص ، م ٣٩ ص ، ف ١٤ ص ، المحتوى ، الأعلام ، ٢٥٥ ص
بالفرنسية .

١٥ - السموم ودفع مضارها :

○ عناية اليفرد سيجال ، فيسبادن : جمعية المستشرقين ، مطبعة فرانز
شتينر ، ٤١٧ ص ، م ٢٣ ص ، ف ٢ ص ، المراجع) .

١٦ - صنعة الماء المرمن المياه المعروف ب(المر) . (صنعة ماء الكبريت، وصنعة
الماء السريع) :

○ عناية K. Garbers ، مجلة DER Islam ، عدد ٢٥ ، سنة 1939 م .
١٥ ص (٢٠ - ٣٤) ، م ٢ ص .

١٧ - القسمة :

○ تحقيق محمد عبد الهادي أبو ريدة ، مجلة تاريخ العلوم العربية
والإسلامية ، فرانكفورت ، ألمانيا الاتحادية ، المجلد الأول ،
1405 هـ/1984 م ، 7 ص .

12 EKIM 1995

MEASURABLE ABERTAN
SUNBA ULLA

J

JĀBIR IBN AFLAḤ Almost nothing is known of Jābir's life, but remarks by Maimonides (d. 1204), e.g. that he knew Jābir's son, place Jābir probably in the first half of the twelfth century, and the name "al-Ishbīlī" establishes a connection with Seville. Indeed, legend associates his name (wrongly) with the building of the Torre del Oro and of the tower now belonging to the cathedral in Seville. Jābir's principal work was a commentary (or correction, *islah*) on Ptolemy's *Almagest*, the standard textbook on mathematical astronomy, which he had seen in two translations from the Greek. In this treatise he not only simplified the mathematics and separated theory from calculation (there are no tables in the book), but also indulged in violent criticisms of Ptolemy. The introduction to the commentary contains a list of Ptolemy's "errors", which are considered in detail in the body of the book. His best known astronomical claim of this kind was his assertion, against Ptolemy, that Venus and Mercury must lie above the Sun because of their lack of parallax.

Jābir's lasting contribution was his statement of the requisite theorems in trigonometry. The essence of his plane trigonometry is to be found in the *Almagest* itself, but his clear enunciations of his results for triangles obviated the need for construction lines that cluttered so many diagrams. Again, his theorems on spherical triangles, which replaced Ptolemy's theorems involving six quantities by proportions involving four, were clearly taken over from a group of scholars, such as Abū 'l-Wafā' and Abū Naṣr ibn 'Irāq, who worked in Baghdad and elsewhere in the eastern provinces of Islam about AD 1000. Curiously, Jābir quotes no Arabic author in his work, not even Ibn Mu'ādh, who had lived and worked in eleventh-century Seville.

The text of the *Islāh al-majistī*, at least in the trigonometrical part, was revised, perhaps by the author. Ibn Rushd (d. 1198) and al-Bīṭrījī in Spain were both influenced by the work. It was also known in the East, for al-Shīrāzī (d. 1311), one of the Marāghā astronomers, made a compendium of it. There were two translations into Hebrew, by Moses ben Tibbon (1274) and by Jakob ben Makhir (revised by Samuel ben Yehuda of Marseilles, 1335), and Jābir appears to have had considerable influence in Hebrew astronomy. But the most lasting influence of the work was through the translation into Latin by Gerard of Cremona (d. 1187). For the Latins not only was "Geber" a vigorous critic of Ptolemaic astronomy, but his treatise established trigonometry in the West. This can be seen in an anonymous commentary, in an

anonymous compilation of the plane trigonometry, *De tribus notis* (On Three Known [quantities]), and in the works of Simon Bredon, Richard of Wallingford (both fourteenth century), and others. Finally, "Geber" was the source of much of Regiomontanus' *De triangulis* (On Triangles), perhaps the source for the trigonometrical section of Copernicus' *De revolutionibus* (On the Revolutions [of the Heavenly Spheres]).

RICHARD P. LORCH

REFERENCES

- Al-Bīrūnī. *Kitāb maqālīd 'ilm al-hay'a* (Book of the Keys of Astronomy). Ed. M.-Th. Debarnot. Damascus: Institut français de Damas, 1985.
- Benjamin, F. S. and G. J. Toomer, eds. *Campanus of Novara and Medieval Planetary Theory, Theorica Planetarum*. Madison: University of Wisconsin Press, 1971.
- Lorch, Richard P. "The Astronomy of Jābir ibn Aflāḥ." *Centaurus* 19: 85–107, 1975.
- Lorch, Richard P. "The Astronomical Instruments of Jābir ibn Aflāḥ and the Torquetum." *Centaurus* 20:11–34, 1976.
- Lorch, Richard P. "Jābir ibn Aflāḥ and the Establishment of Trigonometry in the West", item VIII of Richard Lorch, *Arabic Mathematical Sciences: Instruments, Texts, Transmission*. Aldershot, 1995, 42 pp.

JĀBIR IBN ḤAYYĀN Abū Mūsā/Abū 'Abd Allāh Jābir ibn Ḥayyān, for a long time the reigning alchemical authority both in Islam and the Latin West, is at the same time among the most important and most enigmatic figures of the history of Islamic science. Doubts already existed in the medieval Arabic tradition as to whether the large corpus of alchemical, philosophical, and religious texts attributed to Jābir were authentic. Scholars of modern times have shared these doubts, and some have gone as far as to conclude that Jābir may never have existed at all, and that contrary to the received view, the Jābirian corpus is not the work of a disciple of the sixth Shī'ī Imām Ja'far al-Ṣādiq (d. 765); rather, it was produced piecemeal by several generations of Ismā'īlī authors, the oldest of whom lived no earlier than the second half of the ninth century.

This essentially is the widely accepted position of Paul Kraus who still remains the greatest Jābirian scholar of modern times. Some historians have disagreed with this position, and others have tended to revise it. At this juncture, then, very little about Jābir can be claimed with certainty. It might be safe to say on the basis of the most recent evidence that Jābir was a historical Muslim figure of the eighth century, that there was a small authentic core of Jābirian writings,

DSB c. 8 s. 35-43, 1981 (NEW YORK)

JĀBIR IBN ḤAYYĀN (*fl.* late eighth and early ninth centuries?), *alchemy*.

Jābir ibn Ḥayyān is the supposed author of a very extensive corpus of alchemical and other scientific writings in Arabic. The earliest mention of him in a historical work is that in the *Notes (ta'ālīq)* of Abū Sulāimān al-Mantīqī al-Sijistānī (*d. ca.* 981), the head of a scholarly circle in Baghdad, who disputed Jābir's authorship of the corpus and asserted that the true author, a certain al-Ḥasan ibn al-Nakad from Mosul, was personally known to him. Shortly after Abū Sulāimān's death the bibliographer Ibn al-Nadīm presented a biography and bibliography of Jābir in his *Fihrist* of 987; in the same work he opposed the already present doubt concerning Jābir's existence. Al-Nadīm, a Shiite, supported the identity of a man named Ja'far, whom Jābir often called his teacher, with the sixth Shiite imam, Ja'far ibn Muḥammad al-Ṣādiq (*ca.* 700–765) and opposed his identification with the Barmakid vizier Ja'far ibn Yaḥyā (executed in 803 under Hārūn al-Rashīd).

In any case Jābir was, as a student or favorite of one of the two Ja'fars, a personality of the eighth and of a part of the ninth century. E. J. Holmyard believed that Jābir's father was an apothecary named Ḥayyān who lived in Kūfa and was sent as a Shiite agent to Khurasan at the beginning of the eighth century. At the time this thesis was presented (1925), only the few writings that M. Berthelot had published in the third volume of his *Chimie au moyen âge* (1893) and in *Archéologie et histoire des sciences* (1906) were known. Holmyard published in 1928 a not very extensive volume of Jābir's writings based on an Indian lithograph. The immense list of Jābir's works in the *Fihrist*, which previously had been considered fantastic, was at least partially confirmed by these publications. Holmyard's detailed reconstruction of Jābir's biography on the basis of the supposition that he was the son of the above-mentioned Ḥayyān need not be repeated here; for even granting his historicity, Jābir is by no means the author of all the writings which bear his name.

CĀBĪR 6. HAYYĀN

216 JĀBĪR IBN HAYYĀN (Geber) (ca. 103-200/721-815)

Hatk al-Astār

A copy of an alchemical tract on the philosopher's stone attributed to Jābir.

MS. British Library Add. 7722 (13) ff. 121-122.

Ref.: Hamarneh Cat., no. 26.

21 MAYIS 1992

217 JĀBĪR IBN HAYYĀN

Kashf al-Asrār fī Hatk al-Astār

A commentary on the preceding, on the same theme.

MS. British Library Add. 7722 (15) ff. 125b to 129.

Ref.: Hamarneh Cat., no. 27.

218 JĀBĪR IBN HAYYĀN

Al-Khawāṣṣ al-Kabīr (or al-Jāmi^c)

On the properties of alchemical procedures, symbolism and technique attributed to Jābir.

MSS. British Library Or. 4041; Add. 23, 419 (2), ff. 90-233.

Ref.: Hamarneh Cat., nos. 28, 29.

CĀBĪR 6. HAYYĀN

Ref.: Hamarneh Cat., no. 32.

222 JĀBĪR IBN HAYYĀN

Sirr al-Asrār

A tract on the "secret of secrets" in alchemy, attributed to Jābir. Al-Rāzī wrote a book bearing the same title.

MS. British Library Add. 23, 418 (15) ff. 148b-156.

Ref.: Hamarneh Cat., no. 33.

223 JĀBĪR IBN HAYYĀN

K. al-Sha^cr

An alchemical tract attributed to Jābir.

MS. British Library Add. 7722 (5) ff. 72b-75.

Ref.: Hamarneh Cat., no. 34.

224 JĀBĪR IBN HAYYĀN

Al-Shawāhid fī 'l-Hajar al-Wāhid

A treatise on the philosopher's stone, attributed to Jābir, and treats the composition, symbolism and qualities of the "stone".

MS. British Library: Add. 23418 (12), ff. 111 to 135.

Ref.: Hamarneh Cat., no. 35.

225 JĀBĪR IBN HAYYĀN

K. al-Sāfi

An alchemical tract attributed to Jābir.

MS. British Library Add. 7722 (4) ff. 71b to 75.

Ref.: Hamarneh Cat., no. 36.

0237 Jābir ibn Ḥayyān : texts and studies / collected and reprinted by Fuat Sezgin ; in collaboration with Carl Ehrig-Eggert, Eckhart Neubauer, Farid Benfeghoul. - Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2002. - 3 v. ; 25 cm. - (Natural sciences in Islam ; v. 69-71) (Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science)

Textos en varios idiomas. - Port. adicional en árabe. - Tít. de la port. adicional: Gābir b. Ḥayyān. - Reprod. de varios artículos ISBN 3-8298-7076-0 (o.c.)

1. Gābir b. Ḥayyān - Estudios y conferencias 2. Alquimia - Estudios y conferencias I. Sezgin, Fuat II. Título. III. Título: Gābir b. Ḥayyān IV. Serie. V. Serie: Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science 133.5:54(082)

ICMA 4-46114 R. 46580

ICMA 4-46115 (v. 1) -46116 (v. 3) R. 46580

Cabir b. Hayyan

MADDE YAYINLANDIKTAN SONRA GELEN DOKUMAN

27 MAYIS 2010

977 VARELA GOMES, Rosa. El Algarbe - la última frontera entre cristianos y musulmanes, en el sudoeste peninsular. *Cristianos y musulmanes en la Península Ibérica: la guerra, la frontera y la convivencia. XI Congreso de Estudios Medievales*. Ávila: Fundación Sánchez Albornoz, 2009, pp.307-329. [History & Muslim military architecture.]

Cabir b. Hayyan

MADDE YAYINLANDIKTAN SONRA GELEN DOKUMAN

1208 Jābir Ibn Ḥayyān. L'élaboration de l'élisir suprême: Quatorze traités sur le grand oeuvre alchimique. Textes édités et présentés par Pierre Lory. 190 pp., bibl. Damas: Institut Français de Damas; Paris: Maisonneuve, 1988.

Cabir b. Hayyan

MADDE YAYINLANDIKTAN SONRA GELEN DOKUMAN

15 OCAK 1999

1209 Marquet, Yves. La philosophie des alchimistes et l'alchimie des philosophes: Jābir ibn Ḥayyān et les Frères de la Pureté. (Islam d'hier et d'aujourd'hui, 31.) 135 pp. Paris: Maisonneuve et Larose, 1988.

Cabir b. Hayyan

MADDE YAYINLANDIKTAN SONRA GELEN DOKUMAN

15 OCAK 1999

MADDE YAYINLANDIKTAN SONRA GELEN DOKUMAN

CAPEZZONE, Leonardo. Memoria e lunga durata: dall'umanesimo dello Ps. Ibn al-Muqaffa' alla scienza iii / 2000 (2001) pp.443-459 [Works attributed to these authors.]

Ibn Muqaffa
Cabir b. Hayyan

137 GANNAGÉ, E. Alexandre d'Aphrodise *In De generatione et corruptione apud Gābir b. Ḥayyān, K. ak-Tasrif. Documenti e Studi sulla Tradizione Filosofica Medievale*, 9 (1998) pp.35-85 [Aristotle.]

Cabir b. Hayyan

MADDE YAYINLANDIKTAN SONRA GELEN DOKUMAN

20 NISAN 2005

Cabir b. Hayyan

JĀBIR ibn ḤAYYĀN al-ṬARASŪSĪ

1507/329

The Works of Geber ... of the Investigation and Perfection of the Philosophers - Stone. [Translated by Richard Russell.] pp. 302.

William Cooper: London, 1686.

8°.

MADDE YAYINLANDIKTAN SONRA GELEN DOKUMAN

18 NISAN 2000

Cabir b. Hayyan
Siggel Alfred

14.570. b. 60.

JĀBIR ibn ḤAYYĀN al-ṬARASŪSĪ

Das Buch der Gifte des Gābir Ibn Ḥayyān. Arabischer Text in Faksimile (Hs. Faymūr, Tibb 393, Kairo) übersetzt und erläutert von Alfred Siggel.

Kitāb al-sumūn.

pp. vi, 223, 194. Franz Steiner Verlag GmbH: Wiesbaden, 1958.

8°.

Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Veröffentlichungen der orientalischen Kommission, Bd. XII.

18 NISAN 2000

MADDE YAYINLANDIKTAN SONRA GELEN DOKUMAN

530 HASSAN, Ahmad Yal-. An eighth century Arabic treatise on the colouring of glass: *Kitāb al-durra al-maknūna* (The book of the hidden pearl) of Jābir ibn Ḥayyān (c.721-c.815). *Arabic Sciences and Philosophy*, 19 i (2009) pp.121-156. [With abstracts in English and French.]

Cabir b. Hayyan

- 447 Jābir ibn Ḥayyān. *Essai sur l'histoire des idées scientifiques dans l'Islam. Volume 1: Textes choisis, édités par Paul Kraus. Ed. Fuat Sezgin. Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2002 (Natural Sciences in Islam, 66). 7+559pp. [Reprint from the edition Paris/Cairo 1935. Additional title in Arabic: Jabir ibn Ḥayyān: baḥṭh fī tārikh al-nazarīyāt al-'ilmīya fī 'l-Islām. Al-mujallad al-awwal: Mukhtār rasā'il Jabir ibn Ḥayyān.]*

Cabir b. Hayyan

8 OCAK 2009

MADDE YAYINLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

١٠٥ غ الغامدي ، عبدالحليم بن محمد بن يحيى
تخریج و دراسة الاحاديث الواردة في احكام القرآن
لأبي بكر الرازي الجصاص : من الآية رقم ٣٣ من سورة
المائدة إلى الآية رقم ٩٣ منها/اعداد عبدالحليم محمد يحيى
الغامدي ؛ اشرف عبدالباسط ابراهيم بلبول. - مكة
المكرمة: جامعة ام القرى ، مركز الدراسات العليا الاسلامية
المسائية، ١٤١٤هـ، ١٩٩٣م.
٢ مج (٦١٨) ورقة ٣٠٤ سم
رسالة (ماجستير) - جامعة ام القرى، ١٤١٤هـ
- ن: مودع نظاميا.
١. الحديث - تخریج ٢. القرآن - احكام .
أ. الجصاص ، احمد بن علي ، ت ٣٧٠ هـ . احكام
القرآن ب . بلبول ، عبدالباسط ابراهيم ، مشرف
جد.العنوان د. عنوان : احكام القرآن

1500/329

14544. e. 20

DARMSTAEDTER (Ernst)
JĀBIR ibn ḤĀIYĀN al-ṬARASŪSĪ

Cabir b. Hayyan

Die Alchemie des Geber. Übersetzt und
erklärt von Ernst Darmstaedter.
Mit 10 Lichtdrucktafeln.
pp. viii, 202.

Julius Springer: Berlin, 1922.

8°
KASIM
SONRA GELEN DOKÜMAN

1507/329

RUSSELL (Richard)
JĀBIR ibn ḤĀIYĀN al-ṬARASŪSĪ

Cabir b. Hayyan

The Works of Geber ... of the Investi-
gation and Perfection of the Philosophers-
Stone. [Translated by Richard Russell.]
pp. 302.

William Cooper: London, 1686.

8°

SIGGEL (Alfred)

JĀBIR ibn ḤĀIYĀN, al-Ṭarasūsī.

Cabir b. Hayyan

Das Buch der Gifte des Gābir Ibn Ḥayyān.
Arabischer Text in Faksimile (MS. Taymir,
Tibb 393, Kairo) übersetzt und erläutert von
Alfred Siggel.

كتاب السم

Kitāb al-sum.
pp. vi, 223, 194. Frans Steiner Verlag GMBH:
Wiesbaden, 1958.

8°

Akademie der Wissenschaften und der Literatur,
Veröffentlichungen der orientalischen Kommission,
Bd. XII.

10 MART 1995

S. 245

الحسين (ع) حمله نمودند او در دفاع از حريم آل محمد (ص) به شهادت رسيد رضوان الله عليه.

منابع: *اخبار العین فی انصار الحسين (ع)*، ۱۱۲؛ *اعیان الشیعة*، ۶۱۱/۱، ۲۲۴/۴؛ *انصار الحسين (ع)*، ۶۳؛ *بحار الانوار*، ۷۲/۴۵؛ *تاریخ طبری*، ۴۴۶/۵؛ *رجال*، شیخ طوسی، ۷۲؛ *فرسان السیما*، ۵۳/۱؛ *معجم رجال الحديث*، ۱۶۳/۴؛ *المناقب*، ۱۱۳/۴؛ *وسيلة الدارین*، ۱۱۱.

شهیدی صالحی

-Cahir b. Hayyan

جابر بن حیان کوفی، ابو عبدالله یا ابوموسی جابر (ح) (۱۰۷-۲۰۰ق) فرزند حیان بن عبدالله، معروف به صوفی، فیلسوف، ریاضیدان، پزشک و شیمیدان ایرانی. از زندگی او آگاهی چندانی در دست نیست، برخی منابع وی را از مردم کوفه می‌دانند، اما پاره‌ای دیگر می‌گویند که وی از مردم طوس خراسان بوده است. ابن خلکان به او نسبت طرطوسی می‌دهد که بندری در شام بر کران دریای مدیترانه است و کسانی نیز می‌گویند که حیان پدر جابر از قبیله ازد بوده است. حیان در کوفه پیشه دارو فروشی داشت. وی در سالهای نخست سده دوم هجری به جنبش سزای عباسیان پیوست و از جمله داعیان بود که سرکردگان جنبش وی را برای دعوت مردم خراسان که شاید زادبومش بوده به این سرزمین فرستادند. اما ولایتدار اموی خراسان وی را دستگیر کرد. جابر سالهای جوانی خود را در طوس بسر آورد و در این شهر به مطالعه در کیمیا و دانشهای دیگر می‌پرداخت. در سالهای میانی زندگی خویش به عراق آمد، با جعفر بن یحیی برمکی (م ۱۸۷ق) آشنا گردید و به وساطت او به دربار هارون الرشید، پنجمین خلیفه عباسی (۱۷۰-۱۹۳ق) راه یافت. برمکیان که خود به کیمیا علاقه می‌ورزیدند و رسالاتی نیز در این زمینه نوشته بودند از جابر حمایت کردند و در روزهایی که دولت و شوکت آنها پابرجا بود جابر در دربار هارون از حرمت فراوان برخوردار بود، اما پس از تباه شدن کار برمکیان (۱۸۷ق) از دربار بغداد کناره گرفت و به کوفه بازگشت. جابر هرگز زنی را به همسری نگرفته بود. وی در کوفه یا شاید در طوس از مردم گوشه گرفت و سرانجام در نود و سه سالگی درگذشت. با اینکه هیچ یک از نخستین رجال نویسان شیعه که آثارشان به دست ما رسیده، مانند کشی، نجاشی و شیخ طوسی نامی از جابر نمی‌برند. اما پاره‌ای منابع متأخر، مانند عزالدین علی جلدکی (م پس از ۷۴۲ق) و حسین بن محمد زیدی حسینی، مؤلف

جابر بن ابهر نخعی کوفی صهبانی، از راویان شیعه که او را در شمار اصحاب امام صادق (ع) یاد کرده‌اند. از علی بن الحکم نقل شده که درباره‌اش گفت: «او عابد مورد وثوق بود». علامه امین او را «جابر بن ابجر» ضبط نموده و «ابجر» را تصحیف دانسته است.

منابع: *رجال*، طوسی، ۱۶۳؛ *اعیان الشیعة*، ۲۸/۴؛ *تنقیح المقال*، ۱۹۸/۱؛ *معجم رجال الحديث*، ۹/۴؛ *جامع الرواة*، ۱۴۳/۱.

سید مهدی حائری

جابر بن اسامه جهنی، در شمار اصحاب رسول خدا (ص) بوده که بعد از رحلت آن حضرت نیز در مدینه سکونت کرده است و به قولی به مصر هجرت نمود و همانجا وفات یافت. معاذ بن عبدالله از او روایت کرده است.

منابع: *رجال*، طوسی، ۱۳؛ *اعیان الشیعة*، ۲۸/۴؛ *الاصابة*، ۲۱۱/۱؛ *معجم رجال الحديث*، ۹/۴؛ *جامع الرواة*، ۱۴۳/۱. سید مهدی حائری

جابر بن حجاج کوفی سلمانی، از اصحاب حضرت ابا عبدالله الحسین (ع) از برجستگان رجال شیعه در کوفه و از شهدای روز عاشورای ۶۱ق. وی ایرانی تبار و از هم پیمانان قبیله تیم الله و غلام عامر بن نهشل تیمی بوده (← بنی تیم). از باب مقاتل و مورخین و در کتب رجالی نام وی و پدرش به اختلاف یاد شده است و بر اثر تصحیف نام او در نسخه‌های از زیارت ناحیه حباب بن حارث سلمانی ازدی و در نسخه‌های دیگر حیان... یاد شده است و در کتاب *الاقبال* سید ابن طاووس حسان بن حارث که تمامی شواهد و قرائن دلالت دارد که همگی این اسامی بر شخص واحدی دلالت می‌کند که همین جابر بن حجاج کوفی است. و نیز هنگام ورود مسلم بن عقیل (ع) سفیر ابا عبدالله الحسین (ع) به کوفه وی از جمله شخصیت‌های شیعی کوفه بود که در نهضت و حرکت حضرت مسلم (ع) شرکت کرد و دست بیعت داد ولی پس از سستی و خیانت کوفیان و پاشیدگی انقلاب در کوفه با تدبیر ماهرانه با همراه گروهی برای پیوستن به ابا عبدالله الحسین (ع) توانست از کوفه خارج گردد و بالاخره به امام (ع) و یارانش ملحق گردیدند. ابن شهر آشوب مازندرانی (م ۵۸۸ق) در *مناقب* و ارباب مقاتل شهادت وی را در حمله اولی صبح روز عاشورا که لشکر بنی امیه با تمام پیاده و سواره نظام قوای خود به خیمه‌گاه ابا عبدالله

Vorschriften zur Herstellung von
scharfen Wässern bei Ġābir und Rāzī.

Von J. Ruska und K. Garbers, Berlin.

I. Vorbericht.

Von J. Ruska.

Nachdem meine Arbeiten über Rāzī's Alchemie durch die Übersetzung seines Hauptwerks zu einem vorläufigen Abschluß gelangt sind und auch der Ursprung der Ġābir-Schriften durch PAUL KRAUS so weit geklärt ist, daß kein Zweifel mehr die Ergebnisse erschüttern kann, erscheint es als eine der dringendsten Aufgaben auf diesem Gebiet der Chemiegeschichte, die bei allen Gegensätzen offenkundigen Zusammenhänge der beiden Schriftenkreise genauer zu untersuchen. Denn wenn die großen Unterschiede in der literarischen Form, auf die ich schon vor langer Zeit hingewiesen habe, eine Vergleichung erschweren und mögliche Abhängigkeiten verwischen müssen, so werden auffallende Parallelen oder wörtliche Übereinstimmungen bei konkreten Angaben als ebensoviele Beweise für eine Abhängigkeit Rāzī's von Ġābir oder mindestens als Beweise für gemeinsame Quellen der beiden Autoren gelten dürfen.

Von den Ġābir-Schriften, die ich mir vor zwölf Jahren mit M. MEYERHOF'S nie versagender Hilfe aus der Bibliothek von NÜREDDİN BEK MUŞTAFĀ in Abschriften von M. ŞİDDİQĪ beschaffen konnte, schien mir eine Abhandlung mit dem Titel *k. ar-riġād al-akbar*, das große Buch der Gärten, die meiste Aussicht für die Auf-
findung von Parallelen zu bieten¹⁾. Sie befaßt sich, wie die Kapitelübersicht S. 5 zeigt, mit den Prozessen der Reinigung, Hochtreibung, Lösung und Erweichung der Stoffe, also den gleichen Themen, die den Hauptinhalt von Rāzī's *k. sirr al-asrār* bilden, und enthält insbesondere auch ein Kapitel mit Vorschriften zur Herstellung von scharfen Wässern, das wenigstens Analogien zu den von Rāzī beschriebenen Wässern erhoffen ließ. In welchem Ausmaß sich meine

¹⁾ Die Abschrift wird weiterhin mit N bezeichnet.

x Razi, Eb. Bek. b. m. h.

x Caḥik bi Ḥayyan

ana mista'fi (SCHMIDT-KAHLE 38, 17) „ich bitte um Entschuldigung“; *ana mitšakkre* (BERGSTRÄSSER 95, 11) „ich danke“; *ana 'āzim 'alēcin* (BAUER 192, 30) „ich lade euch hiermit ein“; *ana tālib qurbak* (BAUER 174, 36) „ich erbitte die Verwandtschaft mit dir“ (sagt der Freier zum Brautvater). *ana tāib 'ala jedd allāh we'ala jeddik* (OESTRUP 106, -3) „ich gelobe hiermit Reue in deine Hand und in die Hand Gottes“. In dieser (nicht sehr häufigen Funktion) ist auch das Perfekt nachzuweisen: *qassasnāk bid-dabbūs . . . wa'fēnāk faddānēn baqar* (SCHMIDT-KAHLE 98, 6) „wir machen dich hiermit zum Priester, wenn es sein muß, mit der Keule. . . und geben dir zwei Joch Ochsen“; *ana battalt aṭih il-bahr* (SCHMIDT-KAHLE 79, 6) „hiermit entsage ich dem Seefahren“ (ähnlich *ibid.* 112, 4).

Die Tendenz der aktiven Partizipia zur Resultativfunktion dürfte in den meisten arabischen Dialekten wirksam sein¹⁴. Wie diese so weit verbreitete Tendenz diachronisch zu bewerten ist, wie das Verhältnis dieser Resultative zu den Partizipialformen des Klassischen Arabisch zu erklären ist, muß späteren Studien vorbehalten bleiben.

¹⁴ Für einen Beduinendialekt der Cyrenaika vgl. die strukturalistisch orientierte Studie T. F. MITCHELLS *The active Participle in an Arabic Dialect of Cyrenaica* BSOAS XIV (1952) 11—33, die eine Fülle instruktiver Beispiele und Gegenüberstellungen bietet. Besonders aufschlußreich ist die general note (32 unten), daß sich gerade in der Verwendung der Partizipialformen städtische von beduinischen Dialekten unterscheiden. Auch im irakischen Arabisch ist, nach einer freundlichen Mitteilung von Herrn Dr. ADOLF DENZ, München die resultative Funktion des Partizips breit belegbar.

20MG, 114, 1964

Das Problem des Ġābir ibn Ḥayyān im Lichte neu gefundener Handschriften

VON FUAD SEZGIN, Frankfurt

Ich möchte hier ein Problem behandeln, über das nun schon seit 70 Jahren diskutiert wird. Dabei werde ich zuerst die Frage noch einmal aufgreifen, wann der islamische Chemiker Ġābir b. Ḥayyān gelebt hat. Die über dieses Problem erschienenen Arbeiten stammen aus einem Zeitraum, in dem wir einen nur unvollkommenen Überblick über die auf uns gekommenen Materialien aus diesem wie aus allen anderen Gebieten der islamischen Kultur hatten. Aber es bestand immer die Hoffnung, daß man Quellen auffinden würde, welche die bestehenden Unklarheiten nach und nach beseitigen würden. Und tatsächlich sind unter den Materialien, die ich bei meiner Vorbereitung eines Supplements zu BROCKELMANN'S *Geschichte der Arabischen Literatur* untersucht habe, solche, die unsere bisherigen Kenntnisse von der islamischen Chemie in großem Maße zu erweitern geeignet sind. Um einen Begriff von der Tragweite dieser neu aufgefundenen Quellen zu geben, kann man sagen, daß sie ungefähr den gleichen Umfang haben wie alle bisher auf diesem Gebiet zugänglich gewesenen Quellen zusammengenommen. Diese Quellen bestehen nicht etwa aus zweiten oder dritten Kopien bereits bekannter Handschriften; es handelt sich vielmehr um aus verschiedenen Jahrhunderten stammende, völlig neuentdeckte Werke bereits bekannter oder trotz ihrer großen Bedeutung für die islamische Chemie unbekannt gebliebener Autoren. Gegenstand dieser Erörterungen werden nur diejenigen dieser Werke sein, die Hinweise auf die Persönlichkeit Ġābirs oder die Zeit, in der er gelebt hat, enthalten. Bei der Feststellung, wann Ġābir gelebt hat oder ob er überhaupt gelebt hat, geht es nicht lediglich um die Person irgendeines Chemikers. Ganz im Gegenteil stellt Ġābir den Schwerpunkt der gesamten islamischen Chemie dar. Aber auch beispielsweise hinsichtlich der Frage der ersten islamischen Chemiker und der Bedeutung Ġābirs für die allgemeine Geschichte der Chemie können wir nur weiterkommen, wenn wir zuvor eindeutig bestimmt haben, wann Ġābir gelebt hat.

Als erster hat im Jahre 1893 M. BERTHELOT zusammen mit O. HOUDAS einige arabische Abhandlungen Ġābirs herausgegeben. Im Jahre 1906 fand er die lateinische Übersetzung der sog. „70 Bücher“ Ġābirs, untersuchte sie und kam zu dem Ergebnis, daß es sich um apokryphe Werke lateinischer Autoren des 13. Jahrhunderts handele, die diese dem Ġābir

JABIR'S 'ELUCIDATION' IN ALCHEMY A CRITICAL ESSAY

SAMI K. HAMARNEH

For a better understanding of alchemical information in extant Arabic manuscripts, E.J. Holmyard published *The Arabic Works of Jabir Ibn Hayyan*, Volume 1; Part 1, in 1928. This work contained eleven treatises taken from the original lithographed edition published in 1891 by M.M. al-Shirazi, a bookseller at Bombay.¹

At the time of publication, Holmyard planned on translating into English these Arabic works "with a good deal of explanatory matter"². This plan has never been carried out.

At a previous date, the Asiatic Society of Bengal published a few Arabic alchemical works with English commentary. The book, *Ustuqus al-Uss al-Awal*, which was published by Holmyard as one of the eleven above mentioned treatises, was commented on also but never translated.³

In this paper, therefore, two objectives were attempted: First, a translation of one of these eleven treatises, namely, *Kitab al-'Idah*, (The Book of Elucidation), and second, a presentation in regard to the identity of Jabir and the Corpus ascribed to him.

I. Book of Elucidation (al-'Idah) by Jabir Ibn Hayyan

In the name of God the Compassionate, the Merciful.

Praise be to God the Almighty, the Merciful and the Omnipotent, who knows (the mystery and revelation) that which is hidden and revealed. We have our Book called the *Book of Elucidation*, for in it we wish to explain what the sages in their books have discussed (art only) symbolically at some length before ascribing (the art) various names and marvellous qualities, by which they intended to delude and beguile the illiterate (simple ones) away from this noble art.

We say, therefore, that the learned, ancient and wise sages have in this art two methods: one is called the method of synthesis and the other the method of elixir. The method of synthesis is sub-divided into two parts: one which abolishes sicknesses by the (use of) healing

medicines and the other which compares the substance with its *contrary* for each body acts to a certain degree by certain properties inherent in it. The method of the elixir, however, is either ultimate, intermediate or proximate. Of all these five, the intermediate method of the elixir is the only one mentioned by the ancients and nothing has been said of the other (four) methods. If they wished to convey the method to a student, the sages would perform an experiment in his presence without saying a word, lest they become ashamed before the Most High.

It became obvious to the wise then, who is seeking (the knowledge) of this art that all the symbols mentioned by the ancients in their books are but a discourse in the intermediate method of the elixir alone. This is a remarkable foundation and an obscure mystery which we discovered and abstracted for the enlightenment of those who are concerned to end their doubts and organize their thoughts, that they might be able to abstract what they find in the books of the sages and to unlock the symbols thereof.

We add also that the majority of the sages, if not all, used in one accord the same procedure. The experiment was neither of animal nor of plant but a dissolving, sinking, coloring, and stable metallic substance, before as well as after the experiment. Therefore, what is dissolved, sunk, dyed, and fixed before as well as after the experiment is composed of two principles: male and female, body and spirit, red and white, vapor and solid, earth and water, and sulphur and mercury. The intermediate catalyst, a third stone which is hot and dry, is the philosopher's hidden stone, in which is found the desideratum and the treasured knowledge, without which no (experiment) will ever succeed.

This one of the many secrets of the sages we have discovered, resolved doubts about it, and made very clear. Hence a puzzle undiscovered before (is revealed) so that the book may become a complete unit by itself. Therefore, let it be known to the reader concerning this stone which was prepared by the sages as when we say that it dissolves, sinks, assumes color, and is fixed both before and after the experiment; we mean (it happens) by Force and Action, that is, by force, before the experiment and by the action, after. This unique operation reveals the character of the principle and confirms its spirituality, as it is taken out of force into action, becoming thus different than the other similar principles.

We say again that the art is the softening of this principle by experimentation until it becomes a clear, dissolved, pure, suspended, descended, colored, and fixed sulphur, whitish or reddish. This (product) is called by the sages the candle, the fiery poison, the elixir, the precursor of gold etc. It was called a candle for it melts in the same manner, a fiery poison as it reacts, sinks, and induces coloring upon mere contact with fire, an elixir due to its power and immediate

4. Azam, M.K., *Mohit-e-Azam*, (1898), 306, Nizami Press, Lucknow.
5. Chani, N., *Khazinatul Advia*, Vol. I, (1921), 266, Nawal Kishore Press, Lucknow.
6. Mannan, A.; Khan, R.A. and Asif, M., Pharmacodynamics studies on *Polypodium vulgare* (Linn.). *Indian Journal of Experimental Biology*, (1989), 27, 557.
7. Berti, G.; Bottari, F.; Macchia, B.; Marsili, A.; Ourisson, G.; and Piotrowska, H., *Bull. Soc. Chem. France*, (1964), 2359.
8. Berti, G.; Bottari, F.; Marsili, A. and Morelli, I., *Tetrahedron Letters*, (1966), 979.
9. Jizba, J.; Herout, V. and Sorm, F., *Tetrahedron Letters*, (1967), 1989.
10. *British Pharmacopoeia*, (1968). The Pharmaceutical Press, 17, Bloomsbury Square, London WC1.
11. Jenkins, G.L.; Knevel, A.M. and Digangi, F.F., *Quantitative Pharmaceutical Chemistry*, (1967), 6th Edition, McGraw Hill Book Company. The Blackislon Division.
12. Harborne, J.B., *Phytochemical Methods* (1973), Chapman and Hall, London.
13. Feigl, F.; Anger, V. and Ralphe, O., *Spot Test in Inorganic Analysis*, (1972), 6th Edition, Elsevier, London.

22 ARALIK 1997

MAAUE YAYINLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

ALCHEMY: JABIR IBN HAYYAN (702-765) AND CHEMISTRY

M.A.M. SHUKRI

Arabs inherited their alchemical knowledge from ancient Hellas, especially from Hellenistic Alexandria, Syria and Nestorian-dominated Jundishapur. Alchemy is anterior to the Greeks and continued after the Muslims in medieval Europe. The investigators of the origin of alchemy,¹ have ascribed its rudimentary beginnings to China. From China, it is believed to have reached Alexandria by sea route. The pre-Islamic Arabs using the 'silk route' are believed to have taken it to Arabia overland. Whatever the country of origin and the tracts it drifted along, alchemy continued to acquire additional characteristics in the new habitat. Changes and development in alchemy took place in Alexandria even before political power shifted to Constantinople – capital of Byzantium. Alchemical investigations, because of their close propinquity to mystical cults, strange symbolism and their inscrutable activities (experiments) which exuded asphyxiating fumes and toxic gases were confined to a close fraternity. Quite naturally, alchemy was viewed with awe and apprehension by the general populace. "All these changed under Arab influence. Alchemical processes came to be described in plain language, with no mystery ... They (the Arabs) not only wanted to learn, but they also wanted to spread their knowledge, encourage experiments, and keep accurate records for posterity."²

To the pagan mind, which attempted to harmonise human existence with nature to the exclusion of a transcendental reality, alchemy with its lure of immortality or eternal youthfulness (elixir) combined with the promise of transmutation of baser materials to gold (philosopher's stone), had special appeal. It is not unlikely, that some of the early Arab alchemists settled in Egypt as anchorites and ascetics. Even centuries after the high tide of Islamic science, this particular character of alchemical association with monks did not change. Thus we see Roger Bacon in the 13th century. Albertus Magnus (1193-1280) and his pupil Thomas Aquinas (1225-1274), all monks, pursue alchemical inquiry.³ Investigation of all chemical phenomena in the pre-renaissance period, was subsumed under the fascinating term 'alchemy'. And chemistry as alchemy, was inherited by the late medieval and modern Europe from the Muslims.⁴ The catholic church forbade anything coming from the 'heathen' Muslim world, lest its

Probable Sources of the Numbers on which Jābirian Alchemy was based

Of the many publications on the History of Science that have appeared in recent years few, if any, can rival in importance the two volumes by the late Paul KRAUS that were published in Cairo in the years 1942-43 under the title JĀBIR IBN HAYYĀN. As a result of his study of the mass of treatises that comprise the Jābirian Corpus, KRAUS was able to prove that Jābirian Alchemy was essentially an extension of the Pythagorean theory that Number is the basic factor not only of the Universe but of all that the Universe contains. The peculiarity of Jābirian theory was that Matter was believed to be made up of the 4 Elements, Heat, Cold, Moistness and Dryness, arranged in varying proportions of the numbers 1, 3, 5 and 8, but with the invariable total of 17. Thus all matter is essentially One : but the various forms assumed by matter depend on how the elements happen to be arranged in both the exterior and the interior of the molar structure. Those forming the exterior decide the physical properties of the substance in question; while those that form the core become, for the time being, latent and lose their operative effect. As these elements exist in and form part of a Universe of Numbers, JĀBIR believed that it was possible to discover which elements existed in the molar shell by consideration of the numerical values of the component *letters* of the other apparent attribute of any substance, viz : its Name.

A further extension of Jābirian thought — apparently derived from GALEN's theory of the action of Drugs — was the postulate that each element was endowed with 7 Powers, and that each of

the Powers had 4 degrees of intensity. The number of resulting permutations and combinations is $4 \times (7 \times 4) = 112$, which may have been one reason why the second Perfect Number, 28, was assigned by JĀBIR to both the 1st Power and the 1st Degree, in place of the earlier Sexagesimal unit of 60, which is said to have been used by APOLLONIUS OF TYANA. The numbers assigned to the remaining 6 Powers were in the arithmetical regression 21, 15, 10, 6, 3 and 1; while in the case of the Degrees the numbers *increased* in the ratio of the 4 numbers 1, 3, 5 and 8, which, as we have already seen, were regarded by JĀBIR as representing — with their total of 17 — the fundamental constitution both of Matter and the Universe.

In spite of detailed researches through the dusty pages of Greek and Syriac literature that most scholars of the present time would hesitate to undertake, KRAUS, in the end, was unable to offer any definite reason why the 4 numbers in question were regarded by JĀBIR as being of such fundamental importance in the constitution of matter, though many examples were found of the importance attached in ancient times to the number 17. It seemed, in fact, almost impossible to imagine that any clue could have escaped KRAUS' notice; but, by a lucky chance, my attention happened to be drawn to the Magic Square diagram that KRAUS reproduced on p. 53 of his 2nd volume, owing to it being mentioned in more than one Jābirian treatise as possessing talismanic efficacy in facilitating child birth. In a paper read at the 1950 Amsterdam Congress of the History of the Sciences, I pointed out that if this — the simplest of all Magic Squares — was subjected to Gnomonic analysis (as shown in the following Figure 1),

4	9	2
3	5	7
8	1	6

Fig. 1

- Diderot, Denis 7024 (view of Islamic philosophy)
 Dietrich of Freiberg 2282 (Averroistic concept of *analogia attributionis*),
 4857 (philosophy of time), 6380 (Averroistic elements in his doctrine of the intellect)
 difference – essential – Fārābī 103
 difference of opinion → *ikhtilāf* – *ikhtilāf al-ārāʿ*
differentia 5994
dignitates – Raimundus Lullus – *hadra* – Ibn ʿArabī 7204
 dignity, human – modern Muslim thinkers 9258
dihairesis (Gr.) → division 4290
 -Dimashqī, Abū l-Faḍl Djaʿfar Ibn ʿAlī: *al-Ishāra ilā mahāsīn al-tidjāra*
 5818 (economy), 7136 (source – Ḥunayn, *Ādāb al-falāsifa* = *Nawādir al-falāsifa*), 7146 (impact of Bryson, *Oikonomikos*), 7543 (without the chapter on science of goods – German translation – sources), 8120 (concept of labour)
dimensiones interminatae 8466 (Ibn Rushd – Godfrey of Fontaines – motion of Eucharist with respect to quantity)
 Diogenes 3820 (sayings attributed to him Arabic transmission, English translation), 8383 (anecdote – Arabic tradition), 8384 (sayings, Arabic transmission – analysis)
 Dionysius (ps.), *De divinis nominibus* – echo in Arabic Proclus; *Liber de causis* 2189
 Dirār Ibn ʿAmr 2693, 3329, 8280 (Neoplatonic view of sensible individuals as bundles of properties)
 disguise → dissimulation
 disjunctions – Ibn Sīnā 8369
 disputation 5880 (Islam – Middle Ages), 6301 (Islamic theory of ~ disputation)
 dissimulation of heterodox views 5477 (philosophers – myth versus rational explanation), 5478 (religion versus philosophy – schema of interpretation of philosophy?)
 diversity, intellectual – unity 5125 (Ibn Rushd)
dives per se – Meister Eckhart and *Liber de causis* 1353
 divination – prophecy 6280 (Ibn Sīnā), 9122 (Fārābī)
 divisibility 1297 (~ of physical bodies: Bīrūnī, Ibn Sīnā), 4030 (Ibn Rushd, Long commentary on Aristotle, *Physics*)
 division 103 (concept of ~ – Fārābī), 1779 (*dihairesis* [Gr.] of the good – ps.-Aristotle, *De virtutibus et vitiis* – compendium, Arabic versions by Abū Qurra resp. Ibn al-Ṭayyib), 2658 (~ of sciences), 4290 (Syriac introductions to logic), 7734 (*taqsim* – Ibn Khaldūn)

- Divisiones Aristoteleae* – Arabic transmission as part of Aristotle, *De virtutibus et vitiis* 5005
djabarūt – Ghazzālī 6647, 9227
 Djābir Ibn Ḥayyān 1974 (Ismaili gnosis), 2330 (survey), 4672 (methodology – epistemology – logic), 5281 (~ and Apollonius of Tyana; bibliography of his works), 5286 (legendary reports on ~), 5640, 5831 (legend and reality), 6033 (Djabirian authors – religious position; Ismailism of Djābir), 6042 (Djabirian corpus – authorship: Qarmatians?), 6783, 6993/1, 7514 (language), 7708 (“expert in philosophical sciences”), 7709 (history of the Djābir-problem; philosophical starting-point), 7714 (history of research; Ismailiyya), 8031 (problem of date – new mss. material), 8806; **Abū Bakr al-Rāzī** 6728 (comparison), 6740 (alchemy – chemistry); **alchemy** 6033 (comparison with Ikhwān al-Ṣafāʿ); *al-ʿAhd* 2369 (edition); *al-Ahdjār ʿalā raʿy Bālīnās* 2373 (edition – parts), 3956 (edition – translation); **Aristotle** 2789 (fragment from Aristotle, *Protrepticus*), 8023 (quotations from Aristotle, *De generatione et corruptione* in Djābir, *al-Taṣrif*), 9470 (quotations from Aristotelian works); *al-ʿAshara* 2369 (edition); *al-Bāb* 2369 (edition); *al-Baḥth* 2373 (edition – part); **balance** 1989 (science of balance); → *al-Mizān al-ṣaghūr*; *al-Bayān* – edition 2368; **cosmology** 4949; *al-Ḥadjar* – edition 2368; *al-Ḥāṣil* – 2373 (edition – part); *Hatk al-astār* 2369 (edition); *al-Ḥidjāb* 23474 (edition); *al-Hudā* 2369 (edition); *al-Ḥudūd* 888 (edition, study), 2373 (edition), 2423 (edition), 5286 (analysis – German translation of parts), 7425 (edition); *al-Īdāh* 2368 (edition); *Ikhṛādj mā fi l-quwwa ilā l-fiʿl* 2373 (edition), 7514 (translation – commentary); **Ikhwān al-Ṣafāʿ** 6033 (comparison), 6042 (parallels – differences); *al-Ishtimāl* 2373 (edition – part); *al-Khalīl* 2373 (edition); *al-Khamsīn* 2373 (edition – part); 5277 (analysis – dignitaries); *al-Khawāṣṣ al-kabīr* 2373 (edition – parts); **Kitāb al-sabʿīn** 2371 (ch. 1–10, French translation), 2372 (edition), 2373 (edition – part), 7711 (short analysis); **Kitāb al-Thalāthīna kalīma** 2369 (edition); *al-Lahūt* 2369 (edition); *al-Madjīd* 1974 (French translation – analysis); 2373 (edition); **Madjṛīfī** (ps.), *Ghāyat al-hakīm wa-ahaqq al-natīdjatayn bi-l-taqdīm* 7104 (Djābir as source); *al-Manfaʿa* 2369 (edition); *al-Maʿrifa* 2375 (edition); **Maydān al-ʿaql** 2373 (edition); *al-Minā* 2369 (edition); **mineralogy** 9504 (influence one Hebrew encyclopaedias); *al-Mizān al-ṣaghūr* – 1989 (science of balance), 2373 (edition – part); *al-Mulk* 2368 (edition); *al-Nafs* 2375 (edition); **nature** 1142 (philosophy of nature in *al-Taṣrif*),

Probable Sources of the Numbers on which Jābirian Alchemy was based

Of the many publications on the History of Science that have appeared in recent years few, if any, can rival in importance the two volumes by the late Paul KRAUS that were published in Cairo in the years 1942-43 under the title *JĀBIR IBN HAYYĀN*. As a result of his study of the mass of treatises that comprise the *Jābirian Corpus*, KRAUS was able to prove that Jābirian Alchemy was essentially an extension of the Pythagorean theory that Number is the basic factor not only of the Universe but of all that the Universe contains. The peculiarity of Jābirian theory was that Matter was believed to be made up of the 4 Elements, Heat, Cold, Moistness and Dryness, arranged in varying proportions of the numbers 1, 3, 5 and 8, but with the invariable total of 17. Thus all matter is essentially One : but the various forms assumed by matter depend on how the elements happen to be arranged in both the exterior and the interior of the molar structure. Those forming the exterior decide the physical properties of the substance in question; while those that form the core become, for the time being, latent and lose their operative effect. As these elements exist in and form part of a Universe of Numbers, JĀBIR believed that it was possible to discover which elements existed in the molar shell by consideration of the numerical values of the component *letters* of the other apparent attribute of any substance, viz : its Name.

A further extension of Jābirian thought — apparently derived from GALEN's theory of the action of Drugs — was the postulate that each element was endowed with 7 Powers, and that each of

the Powers had 4 degrees of intensity. The number of resulting permutations and combinations is $4 \times (7 \times 4) = 112$, which may have been one reason why the second Perfect Number, 28, was assigned by JĀBIR to both the 1st Power and the 1st Degree, in place of the earlier Sexagesimal unit of 60, which is said to have been used by APOLLONIUS OF TYANA. The numbers assigned to the remaining 6 Powers were in the arithmetical regression 21, 15, 10, 6, 3 and 1; while in the case of the Degrees the numbers *increased* in the ratio of the 4 numbers 1, 3, 5 and 8, which, as we have already seen, were regarded by JĀBIR as representing — with their total of 17 — the fundamental constitution both of Matter and the Universe.

In spite of detailed researches through the dusty pages of Greek and Syriac literature that most scholars of the present time would hesitate to undertake, KRAUS, in the end, was unable to offer any definite reason why the 4 numbers in question were regarded by JĀBIR as being of such fundamental importance in the constitution of matter, though many examples were found of the importance attached in ancient times to the number 17. It seemed, in fact, almost impossible to imagine that any clue could have escaped KRAUS' notice; but, by a lucky chance, my attention happened to be drawn to the Magic Square diagram that KRAUS reproduced on p. 53 of his 2nd volume, owing to it being mentioned in more than one Jābirian treatise as possessing talismanic efficacy in facilitating child birth. In a paper read at the 1950 Amsterdam Congress of the History of the Sciences, I pointed out that if this — the simplest of all Magic Squares — was subjected to Gnomonic analysis (as shown in the following Figure 1),

4	9	2
3	5	7
8	1	6

Fig. 1

THE BOOK OF SEVENTY

Kitāb al-Sabʿīn

by

Jābir ibn Ḥayyān
(Eighth century A.D.)

1986

Institute for the History of Arabic-Islamic Science
at the Johann Wolfgang Goethe University
Frankfurt am Main

Editor's Introduction

The famous historian, Marcelin Berthelot, in the introduction to the second part of the first volume of the book¹ he published in 1893, remarked that he was presenting in the ninth chapter an analysis of a voluminous and still unknown work from among the Latin manuscripts of the thirteenth century A.D. called *Liber de Septuaginta* (Book of Seventy). Since the equivalent of this title in Arabic had been listed among the works of Jābir ibn Ḥayyān, Berthelot suspected that the Latin book probably was a translation of it, judging also by the sequence of topics and the correspondence of chapter titles given by Ibn al-Nadīm in his *Fihrist*. Berthelot in his book² did in fact analyse the Latin translation, which was ascribed to a spurious author named Johannis (Yaḥyā), and translated by Renaldus Cremonensis.³

After having ascertained that he had discovered the translation of Jābir's book, the Arabic original being at that time unknown, he published the translation in 1906,⁴ stating that the text was incomplete and out of order, and that its language was barbaric. Nevertheless, it was this translation (together with another manuscript of the work discovered later) which broadened the scope of studies investigating the role of Jābir ibn Ḥayyān in the history of alchemy. Shortly after this, an orientalist discovered two incomplete manuscripts of the Arabic text in Cairo.

Thereupon there emerged a new element in the treatment of the problem of Jābir ibn Ḥayyān, which up to

¹ *La chimie au Moyen Âge*. Vol. I, Paris 1893, p. 241.

² *ibid*, p. 320-327.

³ *Liber de Septuaginta Jo, translatus a magistro Renaldo Cremonensi, de lapide animalis*.

⁴ *Le livre des Soixante-Dix de Geber*. In: *Archéologie et histoire des sciences*. Paris 1906 (Mémoires de l'Académie des Sciences de Paris, tome 49), p. 308-363.

29 - نثر الزهور في نظم الزهر؛ 30 - منطق الخرس في لسان الفرس؛ 31 - نور الغبش في لسان الحبش..

المعارف والمراجع

● المقري، فنج الطيب، تح. محمد محيي الدين عبد الحميد، القاهرة 1367هـ/1949م؛ ● ابن حجر العسقلاني، الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة، حيدر آباد 1350؛ ● الأسنوي، جمال الدين، طبقات الشافعية، تح. عبد الله الجبوري، بغداد 1390؛ ● ابن الجزري، غاية النهاية في طبقات القراء، القاهرة 1352هـ/1933م؛ ● الصفدي، نكت الهميان في نكت العميان، القاهرة 1330هـ/1911م؛ ● ابن اياس، بدائع الزهور في وقائع العصور، بولاق 1311؛ ● السيوطي، بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة، تح. محمد أبو الفضل إبراهيم، القاهرة 1384هـ/1964م؛ ● ابن عماد الحنبلي، شذرات الذهب في أخبار من ذهب، القاهرة 1351؛ ● الفيروزآبادي، البلغة في تاريخ أئمة

اللغة، تح. محمد المصري، دمشق، 1392هـ/1972م؛ ● بروكلمان، تاريخ الأدب العربي، ترجمة د. محمود فهمي حجازي ود. حسن محمود إسماعيل، الهيئة المصرية العامة للكتاب، قسم 6 (10 - 11)، ص 457؛ ● دائرة المعارف الإسلامية، ط. ج. المجلد الأول، فصل أبو حيان الغرناطي؛ ● الحديثي، خديجة، أبو حيان النحوي، بغداد 1385هـ/1966م؛ ● م. ن، المدارس النحوية، بغداد 1406/1986؛ ● شوقي ضيف، المدارس النحوية، دار المعارف بمصر 1968م؛ ● مكرم، عبد العال سالم، المدرسة النحوية في مصر والشام في القرنين السابع والثامن من الهجرة، دار الشروق، بيروت 1400هـ/1980م؛ ● دائرة المعارف الإسلامية الكبرى، طهران 1416هـ/1995م.

د. خديجة الحديثي
جامعة بغداد
د. حسن مزيو
جامعة الزيتونة - تونس

18 NOV 2007

ابن حيان، جابر بن عبد الله الكوفي

(ولد قبل 107هـ/725م - 200هـ/815م)

لم يختلف الناس في أمر عالم من العلماء كما اختلفوا في حقيقة جابر بن حيان. فلقد بلغ اختلاف الرأي بينهم حدًا أنكر معه

المنكرون أن رجلاً كهذا شهده التاريخ. ونفى آخرون أن يخلف رجل مثل ذلك التراث الضخم الذي ينسب إليه؛ حتجهم أن مثل هذا

نظريات علمية قديمة، وكان لها أثرها في تقدم الكيمياء في أوروبا، إن هذه الكتب ليست إلا كتبًا لمؤلف لا تيني مجهول - أطلق برتلو عليه اسم «جبر» - انتحل اسم جابر ليحتمي بسمعته وشهرته. وقد أورد «برتلو» (Berthelo) نظريته هذه في كتابه «الكيمياء في العصور الوسطى» (La Chimie au Moyen Age)، الذي ظهر عام 1310هـ/1893م في ثلاثة أجزاء.

وقد أمعن برتلو، حينما عدّ كل كتاب يتضمّن أفكارًا علمية متقدمة كتابًا منحولًا، وكلّ كتاب تافه غثّ كتابًا من كتب جابر العربي.

ومن حسن الحظ أن الرّدّة على برتلو كان من مستشرق متضلع باللّغة العربيّة، يجيدها كأحد أبنائها، هو «هولميارد» E.Y. Holmyard، أستاذ الكيمياء بكلية «كلفتن» Clifton في بريطانيا. فنّد فيه آراء برتلو مشيرًا إلى نقاط الضعف فيها، لعلّ أبرزها: «على المدارس للكيمياء العربيّة أن يكون ملّمًا بالكيمياء واللّغة العربيّة معًا؛ تحقّق لبرتلو الإلمام بالكيمياء ولم يتحقّق له معرفة العربيّة».

وأثّه يتوافر في مكتبات أوروبا نحو 300 كتاب في الكيمياء، منها 50 كتابًا تقريبًا باسم جابر بن حيان، بعضها ضخّم تربو صفحاته المئات. أما الكتب (13) التي اختارها برتلو فإنّ مجموع صفحاتها جميعًا بلغ 205 صفحة فقط. ومثل هذا الاختيار لا يجيز لصاحبه القول إنّه وصل إلى رأي حاسم وحكم سديد.

ويعدّ هولميارد صاحب الفضل الأوّل في الكشف عن منزلة جابر الرفيعة في تاريخ الكيمياء، إذ هو أوّل من أشار إلى التطوير

التراث تعجز عن إنجازها طائفة من البشر. وهي قصّة تتكرّر من نواحي الفكر، كأنّما الإنسانيّة تستكثر على نفسها أن ينبغ من أبنائها أحد يجاوز حدًا معلومًا، فإن جاوزه قال عنه الخلف: «إنّه أسطورة لفقها الخيال»؛ فها هو المؤرّخ الرياضي «بل» (Bell) يكاد لا يصدّق في ترجمته للرياضي والموسوعي الشهير «لايبنتس» (Leibnitz) (ت 1746م)، فقد كتب يقول: «ويكاد يكون من غير المعقول أن تتمكّن رأس واحدة من إنتاج جميع الأفكار المنشورة وغير المنشورة التي كتبها لايبنتس على الورق».

وهكذا كان بالنسبة لصاحبنا جابر بن حيان الكوفي، فقد جاء في كتاب «الفهرست» لصاحبه ابن النديم (ت 438هـ/1047م)، أنّ: «جماعة من أهل العلم وأكابر الوراقين تقول عن جابر بن حيان: إنّه لا أصل له ولا حقيقة. وبعضهم قال إنّه ما صنّف، وإن كان له حقيقة، إلا كتاب الرحمة، وأنّ هذه المصنّفات صنّفها الناس ونحلوها إيّاه». وقد رد ابن النديم عليهم قائلًا: «إنّ رجلاً فاضلاً يجلس ويتعب، فيصنّف كتابًا يحتوي على ألفي ورقة، يتعب قريحته وفكره بإخراجها، ويتعب يده وجسمه بنسخه، ثمّ ينحله لغيره - إما موجودًا أو معدومًا - ضرب من الجهل، وإنّ ذلك لا يستمرّ على أحد، ولا يدخل تحته من تحلى ساعة وإحدة بالعلم، وأيّ فائدة في هذا، وأيّ عائدة؟ والرجل له حقيقة وأمره أظهر وأشهر وتصنيفاته أعظم وأكثر...».

وفي العصر الحديث ظهر من بين المستشرقين من ذهب إلى القول: «إنّ الكتب الكيمياءية اللاتينية، التي تنسب إلى جابر، والمتضمنة

The Origin of Language and its Link with Music according to the Theory of Jābir ibn Hayyān

AMNON SHILOAH

Jābir b. Hayyān

ABSTRACT *Jābir ibn Hayyān took advantage of the vast translation enterprise of Greek scientific works into Arabic. He quotes from these sources, including several whose Greek originals are lost. His works can be likened to the encyclopedia of Ikhwān al-Ṣafā', the most important transmission of Pythagorean tradition. In this Epistle on Music the Ikhwān followed Jābir's method, and perhaps were influenced by him, in analysing the relationship between language and music, together with the arithmetical speculations that were widely influential. In this article, I have attempted to collect Jābir's scattered ideas on the origin of language and music trying to assemble the major ones in a coherent exposition.*

Keywords: *Aṣābi'* (melodic modes); Balance theory (*mīzān*); Harmony of numbers; Hunayn ibn Ishāq; Ikhwān al-Ṣafā'; *Naghma* (note and beat); Pythagorean doctrine; *Ṣawī*; *Taswīt*; Sonorous letters; *Tariqa* (mode)

Jābir ibn Hayyān b. 'Abd Allāh al-Kūfī al-Ṣūfī is one of the principal representatives of earlier Arabic alchemy. Jābir, a contemporary of the first 'Abbasids (third/eighth-ninth century), wrote a large number of essays on the practice of alchemy with many references to the ancient art, as well as Books of the Balances, and exposition of the theoretical and more philosophical foundations of alchemy and the occult sciences. As is well known, by the third/ninth century the Arabs had become acquainted through a vast translation enterprise with the scientific achievements of the Greeks in various areas of learning, including that of musical science. Jābir's numerous writings, of which several were translated into Latin, are imbued with these newly translated works. He knows and quotes many famous Greek sources, including several whose Greek originals are lost. In his treatises, he often uses the translations of Hunayn ibn Ishāq (d. 260/873-4) and his school; he also uses Hunayn's Arabic scientific terminology. It should be noted that the lack of such terminology in Arabic at that period obliged scholars and theorists to look for, or to invent, adequate technical terms. The versatile scholar Hunayn ibn Ishāq, considered instrumental in this new development, was a favourite of the Caliph al-Mutawakkil who appointed him president of the commission in charge of the

MADDE YAYINLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

22 ŞUBAT 2010

Δ 800

- Chemical Technology in Arabic Military Treatises. *By* Ahmad Yousif al-Hassan.
 An Unknown Treatise by Sanad ibn 'Alī on the Relative Magnitudes of the Sun, Earth and Moon. *By* Anton M. Heinen.
 Abu'l-Jūd's Answer to a Question of al-Birūnī Concerning the Regular Heptagon. *By* Jan P. Hogendijk.
 Some Early Islamic Tables for Determining Lunar Crescent Visibility. *By* David A. King.
 Al-Khwārizmī as a Source for the *Sententia astrolabii*. *By* Paul Kunitzsch.
 Al-Ṣaghānī's Treatise on Projecting the Sphere. *By* Richard Lorch.
 The Theory of Quadratic Irrationals in Medieval Oriental Mathematics. *By* Galina Matvievskaia.
 The Chronological System of Abu Shaker (A.H. 654). *By* O. Neugebauer.
 A Few Notes on Sundials. *By* Olaf Pedersen.
 Indian and Islamic Astronomy at Jayasimha's Court. *By* David Pingree.
 The Two Versions of the Ṭūsī Couple. *By* F. Jamil Ragep.
 Kennedy's Geographical Tables of Medieval Islam : An Exploratory Statistical Analysis. *By* Mary H. Regier.
 Ṣā'id, the *Toledan Tables*, and Andalusī Science. *By* Lutz Richter-Bernburg.
 On al-Birūnī's *Densimetry*. *By* Mariam Rozhanskaya and B.A. Rosenfeld.
 Tables of Decimal Trigonometric Functions from ca. 1450 to ca. 1550. *By* Grazyna Rosińska.
 On a Mathematical Problem in al-Khāzini's *Book of the Balance of Wisdom*. *By* Mariam Rozhanskaya.
 The *Takmila fi'l-Ḥisāb* of al-Baghādādi. *By* Ahmed Saidan.
 The Height of the Atmosphere According to Mu'ayyad al-Dīn al-'Urḍī, Quṭb al-Dīn al-Shirāzī, and Ibn Mu'ādh. *By* George Saliba.
 Al-Zarqāl, Alfonso X and Peter of Aragon on the Solar Equation. *By* Julio Samsó.
 Ibn Sinā and Buridan on the Motion of the Projectile. *By* Aydın Sayılı.
 A Treatise by al-Qabiṣī (Alchabitius) on Arithmetical Series. *By* Jacques Sesiano.
 Jābir ibn Aflāḥ's Interesting Method for Finding the Eccentricities and Direction of the Apsidal Line of a Superior Planet. *By* Noel M. Swerdlow.
 The Solar Theory of Az-Zarqāl : An Epilogue. *By* G.J. Toomer.
 The Dominican, the Benedictine, and the Moon. *By* J. Vernet.
 The Heliocentric System in Greek, Persian and Hindu Astronomy. *By* B.L. van der Waerden.
 The Influence of Islamic Astronomy in China. *By* K. Yabuuti.
 On the β-Lines and β-Circles of a Triangle. *By* Peter Yff. »

Ces chapitres sont de qualité inégale, et nous pouvons relever certains d'entre eux : M.-T. Debarnot (p. 35-69) présente l'œuvre astronomique de Ḥabaš, encore peu étudiée, et ce travail préliminaire apparaît comme une introduction à une édition ultérieure de cet auteur important du IXe siècle; G. Saliba (p. 445-465) édite les textes de trois auteurs sur la hauteur de l'atmosphère, problème important pour la visibilité des astres sur l'horizon; A. Heinen (p. 167-174) édite un court traité sur les tailles respectives de la terre, du soleil et de la lune, mais sans étudier la tradition en cause et ses prolongements éventuels; O. Neugebauer (p. 279-293)

détaille la chronologie d'un auteur arabe du XIIIe siècle, contenue dans un traité transmis en éthiopien... Il n'est pas possible de rendre compte de tout dans le détail, disons simplement que l'historien des sciences exactes trouvera là des questions à critiquer peut-être, peut-être aussi à poursuivre.

Régis MORELON
(C.N.R.S., Paris)

ĠĀBIR IBN HAYYĀN, *Tadbīr al-iksīr al-a'zam* — *L'élaboration de l'élixir suprême*. (Quatorze traités de Ġābir Ibn Ḥayyān sur le grand œuvre alchimique.) Textes édités et présentés par Pierre Lory. Damas, I.F.E.A.D., 1988. 17,5 × 24,5 cm, 22 + 10 + 191 p.

JĀBIR IBN HAYYĀN, *Dix Traités d'alchimie. Les dix premiers traités du Livre des Soixante-dix*, présentés, traduits de l'arabe et commentés par Pierre Lory. Paris, Sindbad, 1983. In-8°, 318 p.

Le volume édité à Damas contient le texte arabe des quatorze traités choisis par P. Lory dans le cadre de son étude. L'édition de tels textes est très importante dans la mesure où le corpus des écrits attribués à Ġābir a été composé à la période charnière entre l'hellénisme tardif et l'essor de la culture arabe; le développement de l'alchimie en langue arabe, dont il s'agit dans ces traités, a été alors confronté à des problèmes de vocabulaire et de structure linguistique, et l'accès aux textes originaux est irremplaçable.

La préface française de ce volume reprend rapidement le contenu des traités et le problème de l'attribution à Ġābir de ce célèbre corpus, après les travaux de Kraus sur le sujet, et la préface arabe insiste surtout sur la compréhension globale par Pierre Lory des textes qu'il présente. L'édition elle-même du texte occupe évidemment la majeure partie de l'ouvrage, et en constitue l'intérêt principal.

P.L. a utilisé six manuscrits pour l'établissement de son texte. Il renvoie à sa thèse dactylographiée pour la description de ces différents témoins et pour les principes d'édition qu'il a adoptés dans le cadre de ce travail. Il aurait fallu au moins résumer les deux cents pages du travail indiqué pour que l'on soit convaincu de la qualité du texte proposé et des critères adoptés dans le choix des variantes. Lorsque l'on connaît l'original de la thèse, on sait que le travail est sérieux, mais il aurait fallu que l'imprimé s'en soit fait l'écho, même de façon succincte, dans la mesure où il est important que l'édition imprimée des textes arabes anciens présente toutes les garanties nécessaires et que la méthode suivie y soit explicite.

Cette réserve, non négligeable, ne supprime en rien l'intérêt de la publication. Le domaine de l'alchimie arabe demande encore un grand travail de dépouillement et d'analyse, et c'est à partir des études analogues à celle-ci qu'il sera possible d'avancer. Dans l'apparat critique du texte lui-même, ne sont retenues que les « variantes significatives », ce qui se défend en partie dans le cadre d'une publication de ce type; les index contiennent les personnages, les œuvres citées et le vocabulaire des termes techniques d'alchimie. La compétence de P.L. en langue

CHAPTER 2

CONTRIBUTIONS OF MUSLIM PHYSICAL SCIENTISTS TO THE SCIENTIFIC METHOD

1. Introduction

The scientific method which is responsible for scientific achievements has, historically speaking, been a controversial issue. According to an old English tradition, Francis Bacon was the originator of this method and the history of science is only the unfolding of his plan. As Rupert Hall states, the exaggeration of this opinion is now quite obvious¹. Bertrand Russell remarks that scientific method became full-fledged with Galileo, and that the knowledge at once secure and sound emanates from Galileo². Robert Briffault gives this credit to the Mediaeval Muslim scientists and describes Bacon as the mere preacher of this method in Europe³. One is, therefore, urged to know the actual fact.

An intensive study of the original works of some Muslim scientists (of the 3rd - 6th centuries Hijra) including Ibn al-Haytham, Al-Biruni, Ibn Rushd and Jabir ibn Hayyan, have been lately made by the authors with reference to delineation of the scientific method and some of the results are described and discussed below in this Chapter. It now appears fairly clear that the scientific method as outlined by Ibn al-Haytham was the fore-runner of modern scientific investigation, as we know it today. The western scientists of the post-Ibn al-Haytham period borrowed his mode of approach and followed his method.

2. Jabir's (c. 800 A.D.) Contribution to Scientific Method

Of course, Jabir ibn Hayyan's earlier efforts are also noteworthy. Jabir ibn Hayyan's major contribution in this respect is his vigorous experimentation and the concept of 'mizan' or balance, which encompasses many applications.

Jabir ibn Hayyan is believed to be the author of a very extensive corpus of alchemical and other scientific writings in Arabic. Holmyard published, in 1928, a not very extensive volume of Jabir's writings based on an Indian lithograph. The immense list of Jabir's works in the *Fihrist*, which previously had been considered fantastic, was at least partially confirmed by these publications. Alchemy takes a commanding position, both in theory and in actuality, in the corpus of Jabir texts, but all the writings belonging to it are by no means concerned with this subject.

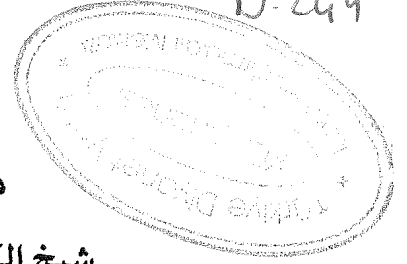
According to Jabir's developed theory, the ingredients of the 'elixir' that alchemists were seeking are not exclusively minerals; rather, some are vegetable and animal. Ideal goal is a catalogue of all natural objects in which the basic qualities and peculiar properties of each substance, which are to be determined experimentally, are numerically specified. The scientific principle of such research, Jabir called *Mizan* (balance); its all-encompassing importance results from the wealth of its application.

07 ARALIK 2001

MADDE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

جابر بن حيان
١٢٠ هـ (٧٢٧ م)

10-244

للدكتور أحمد مدحت إسلام

هو أبو موسى جابر بن حيان بن عبدالله الصوفي

شيخ الكيمائيين العرب، وأول من وضع القواعد لعلم الكيمياء

ولكنها كانت بمثابة صنعة أو حرفة يشتغل بها الناس ويستعملون طرقها في بعض المجالات، مثل عمليات التعدين أو الصباغة أو النسيج، أو بعض عمليات استخراج الزيوت أو تحضير العطور، أو في صنع الزجاج، وكانت أساليب هذه الصنعة في كل مجال من هذه المجالات يتوارثها الصغار من الكبار، وتنتقل بين الصناع من جيل لآخر عن طريق المران.

ويتبين من ذلك أن فنون الكيمياء كانت تحتاج إلى شيء كثير من المران والممارسة الدائمة، ولا يتقنها إلا من اكتسب فيها قدراً كبيراً من الخبرة، ولم تكن لها قواعد عامة، أو أصول مدروسة يمكن أن يتعلمها الناس، وهي الصفة الأساسية التي تميز العلم عن غيره من أنواع المعرفة.

وقد أحب جابر بن حيان هذه الصنعة، وشغف بها شغفا كبيراً، وبدأ في دراسة أساليبها دراسة مستفيضة وعميقة، محاولاً نسبة الأشياء إلى

ولد جابر بن حيان بخراسان، ثم سافر مع أبيه حيان العطار وهو مازال صغيراً، إلى بغداد عاصمة الدولة العباسية، وعاش هناك مدة في بلاط العباسيين.

وهناك من يقول أن جابر بن حيان كان يمت بصلة القرابة إلى البرامكة، وأنه عاش معهم مدة طويلة، ولكنه اضطر إلى الفرار إلى مدينة الكوفة عندما نقم هارون الرشيد على البرامكة أطاح بهم في نهاية الأمر.

وقد أمضى جابر بن حيان جزءاً كبيراً من حياته في مدينة الكوفة وتلقى بها أول دروسه في الكيمياء علي يد جعفر الصادق الذي كان ملماً بكل الإلمام بفنون الكيمياء وأساليبها، ويبدو أن جابر ابن حيان قد تأثر بشخصية أستاذه كل التأثر، وأنه أخذ عنه ولعه الشديد بالكيمياء وفنونها.

ولم تكن الكيمياء في ذلك الحين علماً قائماً بذاته، بالمعنى الذي نعرفه اليوم،

MADE IN ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN
SOMBAKUNJURKUNAN MAY10 2018

الإمام جابر بن زيد الأزدي العماني (حياته... ومكانته العلمية)

د. محمد جاسم المشهداني

الأمين العام لاتحاد المؤرخين العرب.

MADE IN MALAYSIA
SOMBA BELAN BUKITAN

23 MAYIS 2009

تمهيد

يُعدُّ جابر بن زيد الأزدي العماني أحد أبرز أعلام التابعين العمانيين الذين برعوا في علم الفقه، كما يُعدُّ من بين كبار العلماء في الفترة التي عاصرها، حتى إن كبار علماء الرجال، وعلماء الجرح والتعديل قد ترجموا له، وأفاضوا في الحديث عن شخصيته ومكانته العلمية، وبالنظر لأهمية ومكانة هذا العالم في تاريخ الفكر الإسلامي عموماً، وتاريخ عُمان بصفة خاصة، فقد وقع اختياري على هذا الموضوع لدراسته وبيان أهميته ومكانته في ميدان الدراسات الفكرية المختصة في تاريخ عمان الفكري، وبيان دور مفكرها في إغناء الفكر الإسلامي، في فترة مبكرة من التاريخ، ولقد اقتضت ضرورات البحث أن أقسمه إلى عدّة مباحث، كما يأتي:

المبحث الأول: تناولت فيه جرداً لأبرز العلماء والمؤرخين الذين ترجموا لجابر بن زيد، وتناولوا جوانب مختلفة من حياته، وإن هذا الاهتمام يكشف قيمة وأهمية ومكانة جابر بن زيد في ميدان الفكر الإسلامي، بحيث استحوذت تلك الأهمية على تفكير أولئك العلماء الذين ترجموا له.

المبحث الثاني: تطرقت في هذا المبحث إلى دراسة حياة جابر بن زيد، ونشأته، بما في ذلك اسمه ونسبه ونسبته، ومن ثم نشأته وطبيعة حياته وتواضعه وزهده.

المبحث الثالث: عالجت فيه موضوع شيوخه الذين تتلمذ عليهم، وأخذ مروياته عنهم، ومن ثم بيان من أكّد من العلماء

على رواية جابر بن زيد عن شيوخه.

المبحث الرابع: تناولت فيه موضوع عقيدته، حيث تبين لنا من خلال الدراسة انه كان إباضياً، وساهم في تهئية منابع الفكر للمذهب الإباضي من خلال الاعتماد على آرائه الفقهية في هذا الميدان؛ ومن ثم بيان رأيه في الخوارج والقدرية.

المبحث الخامس: بينت في هذا المبحث توثيقه ومكانته العلمية من خلال آراء علماء الرجال فيه، ومن ثم بيان مكانة تلاميذه ورواته، والتعريف على مصنفاته ومروياته ونماذج منها.

المبحث السادس: تطرقت فيه إلى الآراء التي تناولت تاريخ وفاته، ومن ثم تحديد الرواية الدقيقة لتاريخ وفاته، ومدفنه.

وأخيراً، أرجو أن أكون قد وفقت في كتابة هذا البحث لإبراز جانب مهم من جوانب تاريخ الحركة الفكرية في عُمان، ودور أبنائها في إغناء الفكر الإسلامي، منذ فترة مبكرة من تاريخ الإسلام.

المبحث الأول: جابر بن زيد في المصادر والمراجع

ترجم لجابر بن زيد، كبار العلماء والمفكرين، ويندر أن تجد كتاباً مختصاً في علم الرجال، والجرح والتعديل إلا وترجم له، ومن أبرز هؤلاء العلماء الذين ترجموا له بتفصيل وإسهاب، محمد بن سعد (ت، ٢٣٠)^(١)، وخليفة بن خياط (ت، ٢٤٠)^(٢)، والبخاري (ت، ٢٥٦)^(٣)، وأبو زرعة الرازي (ت،

(١) ابن سعد، محمد بن سعد كاتب الواقدي (ت، ٢٣٠)، الطبقات الكبرى، تحقيق الدكتور إحسان عباس، ج ٧ (بيروت، ١٩٦٨) ص ١٧٩.

(٢) خليفة بن خياط، (ت، ٢٤٠هـ)، التاريخ، تحقيق الدكتور أكرم العمري، ج ١ (النجف، ١٩٦٧)، وكتاب الطبقات الكبرى، تحقيق الدكتور أكرم العمري، (بغداد، ١٩٦٧) ترجمة رقم ١٧٢٩.

(٣) البخاري، محمد بن اسماعيل (ت، ٢٥٦هـ)، التاريخ الكبير، ج ٢ (حيدرآباد، ١٣٥٨ - ١٣٦٢هـ) ص ٢٠٤.

84 - ٧٤ المؤرخ العربي (aded: 57(1419/199))

Bagdad

IRCICA

3. Gâbir b. Haijân el Sûfî, Abû 'Abdallâh, aus Kûfa gebürtig, oder dort lebend, der grösste Alchymist der Araber, ein Schüler von Gâfar el-Sâdiq (gest. 148), oder nach Andern von Châlid b. Jezîd, was aber ziemlich unwahrscheinlich ist. Es ist dies der Geber² des Mittelalters; ich führe ihn hier nur an, weil er nach Muh. b. Sa'îd el-Saraqostî (s. Art. 234) der Verfasser eines Buches „über den Gebrauch des Astrolabiums“ sein soll, das er selbst in Kairo gesehen habe, und das c. 1000 Probleme (Fragen) enthielt, denen nichts zu jener Zeit gleichkam.^o) Der Fihrist führt eine grosse Reihe von Werken von ihm an, von denen aber wohl viele ihm fälschlich zugeschrieben werden, so einen Kommentar zum Euklides, einen solchen zum Almagest etc. Was seine Lebenszeit anbetrifft, so führt H. Ch. (V. 34, 79 etc.) an, er sei 160 (777) gestorben, Brockelmann, Gesch. d. arab. Litteratur, I. 241, setzt seine Blütezeit in dieses Jahr; übrigens ist zu dieser Frage zu bemerken, dass der Fihrist selbst Quellen anführt, die ihn als eine sagenhafte Persönlichkeit bezeichnen, es heisst daselbst (p. 355): „Eine Anzahl von Männern der Wissenschaft behaupten, dass Gâbir nirgends woher stammte, und in Wirklichkeit nicht existiert hat.“ Seine alchymistischen und magischen Schriften sind viel verbreitet und teilweise auch herausgegeben, ich trete hierauf nicht ein. (Fihr. 354; C. I. 424 n. Ibn el-Q.)

^o) Vielleicht ist es das vom Fihr. angeführte „Buch der Fragen“.

1*

SUTER, "Die Mathematiker und Astronomen der Araber
und Ihre Werke". s. 3-4, 1900 (LEIPZIG)

الجفر

خطی متعددی از آن در کتابخانه‌های عمومی موجود است و برخی از آنها به زبان عربی یا فارسی به چاپ رسیده است.

منابع: *الذریعة*، ۱۲۰/۵؛ *فهرست کتابهای چاپی فارسی*، ۱۵۶۵/۲، ۱۷۶۹؛ *فهرست کتابهای چاپی عربی*، ۲۵۱؛ *فهرست نسخه‌های خطی دو کتابخانه مشهد*، ۶۸۳/۲ به بعد؛ *فهرست کتابخانه سپهسالار*، ۳۲/۴؛ *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*، ۱۲۴۵/۹، ۱۷۴۲/۱۰، ۲۲۳۵/۱۱، ۲۹۶۲/۱۲، ۳۱۹۴/۱۳، ۳۲/۱۵.

محمدحسین روحانی

— Cabir b. Hayyan

الجفر الاسود، کتابی در علم جفر به زبان عربی، نوشته ابوموسی جابر بن حیان صوفی (م ۲۰۰ ق)، وی از شاگردان برجسته امام جعفر صادق (ع) بوده و در علم شیمی اکتشافهای ارزنده‌ای کرده است. گفته‌اند جابر بن حیان کتابی شامل هزار برگ متضمن رسایل امام ششم تألیف کرده است. این کتاب را از آن رو *الجفر الاسود* گفته‌اند که از *جفر ابیض* و *جفر احمر* که در برخی احادیث آمده است، متمایز گردد. نسخه‌ای خطی از آن به شماره ۵۲۶۹ در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است. این کتاب را «منسوب به جابر بن حیان» دانسته‌اند.

منابع: *الذریعة*، ۱۲۰/۵؛ *فهرست نسخه‌های خطی دو کتابخانه مشهد*، ۶۸۳/۲. محمد حسین روحانی

جفیر بن الحکم عبدی، ابوالمنذر، از راویان مورد وثوق شیعه است که در شمار اصحاب امام صادق (ع) یاد شده، کتابی نیز داشته که آن را پسرش منذر از او روایت کرده است، در بعضی نسخه‌ها «جیفر» ضبط شده است.

منابع: *رجال*، نجاشی، ۹۵؛ *رجال*، طوسی، ۱۶۴؛ *جامع الرواة*، ۱۶۴/۱؛ *اعیان الشیعة*، ۱۹۷/۴؛ *معجم رجال الحدیث*، ۱۴۳/۴؛ *تنقیح المقال*، ۲۳۰/۱. سید مهدی حائری

جلاء الأذهان ← تفسیر جلاء الأذهان

جلاء العیون، نام کتابی است به زبان فارسی، در تاریخ و مصائب چهارده معصوم (پیغمبر اکرم (ص) و فاطمه زهرا و ائمه اطهار (ع))، تألیف محمدباقر مجلسی (م ۱۱۱۱ ق). این اثر گرانبه‌ای همچون سایر تألیفات علامه مجلسی - بین خواص و عوام شیعه اشتها دارد، زیرا که علاوه بر موقعیت خاص مؤلف، از بهترین آثار در موضوع خود به شمار می‌رود. مرحوم مجلسی انگیزه تألیف این کتاب را در آغاز آن بیان نموده که خلاصه آن چنین است: «یادآوری و تذکر مصایب اهل بیت عصمت از مهمترین وسایل تقرب به درگاه خداوند است، و نیز اطلاع یافتن بر احوال پیشوایان

رویدادها از راه حروف و اعداد و خواص آنها، که بر مبنای حدس و تخمین مبتنی است، و کتابهای بسیاری از قدیم و جدید درباره آن نوشته شده و همه مؤلفان، ریشه مطالب خود را از پیامبر و ائمه می‌دانند، و اثر خود را وسیله و راهی برای دستیابی به آن می‌شمارند. مرحوم شیخ آقا بزرگ تهرانی چندین اثر را که در این فن تألیف شده است در *الذریعة* (۱۲۰/۵ به بعد) معرفی کرده است.

منابع: به غیر از آنچه که در متن آمده؛ *اصول کافی*، ۳۴۴/۱؛ *الاختصاص*، ۲۸۴؛ *بصائر الدرجات*، ۱۶۲؛ *بحار الانوار*، ۱۸/۲۶؛ *احقاق الحق*، ۱۸/۸ به بعد؛ *الولای*، چاپ جدید، ۵۷۹/۳؛ *الامامة و التصرة من الحیرة*، ۱۷۴؛ *بوستان معرفت*، ۲۱۸. سید مهدی حائری

الجفر، نامی کلی برای چند کتاب که برخی از دانشمندان شیعی امامی درباره این فن تألیف کرده‌اند. در اینجا «جفر» تا اندازه‌ای شبیه به آن چیزی است که در کتابهایی به همین عنوان از امیرالمؤمنین (ع) و امام جعفر صادق (ع) آمده است. جفر در اصطلاح دانشمندان این فن عبارت از فن استخراج رویدادهای جهان و احوال عالم و آدم به تدریج زمان و به اندازه طاقت بشری است. کتابهای جفر شامل حروف ابجد تا پایان است که ۲۸ حرف است. هر حرفی ۲۸ صفحه است و هر صفحه دارای ۲۸ سطر و هر سطر دارای ۲۸ خانه. حاصل ضرب اینها ۶۱۴۶۵۶ می‌شود. برخی از دانشوران شیعی که ذیل این عنوان کتاب نوشته‌اند، بدین گونه‌اند: (۱) خواجه نصیرالدین طوسی (م ۶۷۲ ق) نسخه‌ای از کتاب او به نام *الجفر النصیری* ضمن مجموعه وقف حاج عماد، در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است؛ (۲) ملا صفی‌الدین علی بن حسین بن علی بیهقی کاشفی، معاصر شاه طهماسب صفوی که پدرش حسین بن علی به سال ۹۱۰ ق در گذشته است. کتاب او فارسی است و عنوان *حرز الامان من فتن الزمان* دارد ولی معروف به *جفر خایه* است. نسخه‌ای خطی از آن به شماره ۶۵۵۴ در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است؛ (۳) شیخ بهایی (م ۱۰۳۱ ق) کتاب او دارای پیشگفتار و شش فصل است. نسخه‌ای خطی از کتاب او به شماره ۳۹۶۶/۹ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است؛ (۴) نجم العمالک میرزا اسماعیل مصباح (م ۱۳۰۰ ق)؛ (۵) میرزا محمد بن سلیمان تنکابنی (م ۱۳۰۲ ق)؛ (۶) میرزا علی اکبر بن شیر محمد همدانی (م ۱۳۲۵ ق)؛ (۷) سید مهدی بن علی غریفی نجفی (م ۱۳۴۳ ق)؛ (۸) میرزا محمد بن حاج غلام علی رشتی، کتاب او فارسی است و دارای مقدمه، دو باب و ۱۲ فصل است؛ (۹) عبدالرحمان بن محمد بن احمد بسطامی. به جز اینها نیز کتابهای متنوعی زیر عنوان *جفر* یا *رساله در جفر* توسط دانشمندان شیعی نوشته شده که نسخه‌های

ISSN 0392-4866.

UNIVERSITÀ DI ROMA «LA SAPIENZA»
DIPARTIMENTO DI STUDI ORIENTALI

MADDE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

RIVISTA

30 MAYIS 2010

DEGLI

STUDI ORIENTALI

VOLUME LXXI

FASC. 1-4

(1997)

Caḥrib Ḥayyān

L. CAPEZZONE, Ḡābir ibn Ḥayyān nella città cortese 99-146

ROMA
BARDI EDITORE

1998

في حل شبهة عرضت له في المقالة
الثلاثة عشرة من كتاب الأصول لأقليدس
خ برلين ٥٩٢٥ .

أبو القاسم أصبغ بن محمد بن السمع المتوفى سنة
٤٢٦ هـ (طبقات الأطباء لابن أصبغ ٢: ٣٩ ،
الأعلام ١: ٣٣٣ ، كحالة ٢: ٣٠٢) .

— تفسير كتاب اقليدس .

أبو علي الحسن بن الهيثم البصري المتوفى سنة
٤٣٠ هـ (تاريخ الحكماء للقفطي : ١٦٥ ، كحالة
٣: ٢١٦) .

— حل شكوك اقليدس

(منتخبات) خ برلين ٥٩٢١ .

أبو سعيد أحمد بن محمد بن عبد الجليل السجزي
المتوفى سنة ٤٧٧ هـ (الأعلام ١: ٢١٣) .
— براهين اقليدس .

محمد بن عبد الباقي البغدادي الشهير بقاضي
المارستان المتوفى سنة ٥٣٥ هـ (شذرات الذهب
٤: ١٠٨ ، كحالة ١٠: ١٢٣) .

— شرح اقليدس في أصول الهندسة .

محمد بن محمد بن عمر الجعفي المتوفى سنة
٦١٨ (كحالة ١٢: ١٩٨ وسياتي) .
— شرح اقليدس حواشي على الكتاب المذكور
خ برلين ٥٩٢٥ .

نجم الدين أبو زكريا يحيى بن شمس الدين محمد
بن عبيدان بن عبد الواحد بن اللبودي المتوفى سنة
٦٧٠ هـ (طبقات الأطباء لابن أبي أصبغ ٢:
١٧٣ ، هدية العارفين ٢: ٥٢٤ ، الأعلام ٨:

— شرح المقالة الثالثة من اقليدس
خ برلين ٥٩٢٢ .

أبو محمد الحسن بن عبيد الله بن سليمان بن
وهب المهندس (القرن الثالث) (تاريخ الحكماء
للقفطي : ١٦٤ ، كحالة ٣: ٢٤٣) .
— شرح المشكل من كتاب اقليدس في النسبة .

أبو العباس الفضل بن حاتم النيريزي (بالنون
والياء للثناة والراء والزاي قرية من نواحي شيراز)
المتوفى سنة ٣١٠ هـ (أخبار الحكماء للقفطي :
١٦٨ ، هدية العارفين ٢: ٨١٩ ، الأعلام ٥:
١٤٧) .

— شرح كتاب اقليدس خ برلين ٥٩٢٧ .

أبو سعيد سنان بن ثابت بن قره الحراني المتوفى
سنة ٣٣١ هـ (تاريخ الحكماء للقفطي : ١٩٠ ،
معجم الأدباء لياقوت ١١: ٢٦٢ ، طبقات
الأطباء لابن أبي أصبغ ١: ٢٢٠ ، كحالة ٦:
٢٨١) .

— اصلاح كتاب اقليدس

(ياقوت : ١٤٠٥ ط إحصان عباس) .

أبو جعفر محمد بن الحسين الخازن الخراساني
المتوفى نحو سنة ٤٠٠ هـ (أخبار الحكماء
للقفطي : ٢٥٩ ، الأعلام ٦: ٩٨) .
— شرح المقالة العاشرة من اقليدس
خ برلين ٥٩٢٤ .

أبو نصر منصور بن علي بن عراق الخوارزمي
المتوفى سنة ٤٢٥ هـ (كحالة ١٣: ١٧) .
— رسالة أبي نصر منصور علي بن عراق مؤلف
أمير المؤمنين إلى أبي الريحان البيروني

— Calir b. Hayyan 214
— Sabit b. Kurra 214, 215
— اقليدس
— Hayyig 215
— 214
— Hayyig 215
— ابن اقليدس
— ابن اقليدس
— ابن اقليدس

في أصول الهندسة والحساب

ابن اقليدس

(وهو يضم الهمزة وكسر الدال لفظ يوناني مركب من أقلي بمعنى المفتاح ودس بمعنى المقدار وقيل
الهندسة أي مفتاح الهندسة) وفي القاموس اقليدس اسم رجل وضع كتاباً في هذا العلم (توسع صاحب
كشف الظنون : ١٣٧ في ذكر هذا الكتاب انظره) .

هـ (تاريخ الحكماء للقفطي : ١١٥ ، طبقات
الأطباء لابن أبي أصبغ ١: ٢١٥ ، وفيات
الأعيان ١: ١٢٤ ، شذرات الذهب ٢:
٢١٥) .

— شرح اقليدس .

(كشف الظنون : ١٣٨) .

... الجوهرية (كشف الظنون : ١٣٨) .

— شرح اقليدس .

... الهاماني (كشف الظنون : ١٣٨) .

— شرح اقليدس .

... اليزيدي (كشف الظنون : ١٣٨) .

— شرح اقليدس .

أبو القاسم الأنطاكي (كشف الظنون : ١٣٨) .

— شرح اقليدس . هدية العارفين ١: ٦٨٢
الفهرست: ٣٤٢)

الأهوازي (بروكلمان ٥: ٥٩٢) .

— شرح المقالة العاشرة من كتاب اقليدس

خ برلين ٥٩٢٣ .

أبو سهيل (سهيل) القرشي ...

— Kadigade-i Rum 216
— Cuscani 211

جابر بن حيان بن عبد الله الكوفي المتوفى نحو
سنة ١٩٨ هـ (تاريخ الحكماء للقفطي : ١٦٠ ،
كحالة ٣: ١٠٥) .
— شرح اقليدس

(الفهرست لابن النديم ٤٢٣ ط طهران) .

أبو حفص الحارث الخراساني (كشف الظنون :
١٣٨) .
— شرح اقليدس .

أحمد بن محمد الكرابيسي (كشف الظنون :
١٣٨) .

— شرح اقليدس . (الفهرست: ٣٤٠)

أبو الوفاء الجوزجاني (كشف الظنون : ١٣٨) .
— شرح اقليدس .

يوسف الرازي (كشف الظنون : ١٣٨) .
— شرح اقليدس .

أبو داود سليمان بن عقبة (كشف الظنون :
١٣٨) .
— شرح اقليدس .

أبو الحسن ثابت بن قره الحراني المتوفى سنة ٢٨٨

وكان قد وجد في إمامه الفذ (الصادق عليه السلام) سنداً ومعيناً، ورائداً أميناً،
وموجّهاً لا يستغني عنه.^(١)

ثم اتصل بالبرامكة، وانقطع إلى جعفر بن يحيى البرمكي.
وتقدّم في الفلسفة والحكمة والمنطق وغير ذلك، واشتهر بالكيمياء، ووضع
فيها تأليف كثيرة مشهورة، وأصبح إمام هذا الفن من غير منازع.

وحاز شهرة واسعة عند الأفرنج بما نقلوه من كتبه في بدء نهضتهم العلمية.
قال برتلون: لجابر في الكيمياء ما لأرسطوطاليس قبله في المنطق.
وللمترجم تأليف جمّة، منها كتب في مذاهب الشيعة^(٢)، و(٣٠٠) مؤلف في
الفلسفة، و(٥٠٠) مؤلف في النقض على الفلاسفة.

وإليك جملة من مؤلفاته في الحكمة والمنطق والفلسفة والكلام: كتاب
الإمامة^(٣)، مقدمة المعرفة^(٤)، القديم، الحكمة المصونة، العدل، اللاهوت، صندوق
الحكمة، كتاب إلهي، صفة الكون، كتاب الجاروف الذي نقضه المتكلمون (وقيل
هو لأبي سعيد المصري)، ومصححات أرسطاليس، وغير ذلك.

توفي سنة مائتين، وقيل غير ذلك.

١. من كلام هولبارد في كتابه «صانعو الكيمياء». انظر فلاسفة الشيعة.

٢. انظر الفهرست للنديم.

٣. ذكره المترجم في كتابه «نخب كتاب القديم». الذريعة ١١١/١١ برقم ٦٨٧.

٤. ويقصد بحسب الظاهر منه المسألة الكلامية المعروفة، هل حيّ بالاضطرار أم لا، وما يتبعها من
مباحث. فلاسفة الشيعة.

MADDE YAYINLANDIRGAN
SONRA BELLE DUKUMAN

١٧

02 ARA 2006

جابر بن حيان*

(حدود ١٢٠-٢٠٠هـ)

ابن عبد الله، أبو موسى الكوفي، أحد فلاسفة الشيعة، وأكابر المفكرين.
كان عالماً بالكيمياء، فيلسوفاً، غزير الانتاج في مختلف حقول المعرفة.
ولد حدود سنة عشرين ومائة.

وورد - حسب قول هولبارد - بلاد الجزيرة العربية، للاتصال بقبيلته (الأزد)،
وبقي هناك إلى أن بلغ أشدّه، فأتقن العربية، وتعلّم القرآن والحساب وعلوماً
أخرى.^(١)

وتلمذ للإمام جعفر الصادق عليه السلام، واختصّ به، ووصفه بسيد أهل زمانه.

* الفهرست للنديم ٥١٢-٥١٧ (ط. الاستقامة - القاهرة)، كشف الظنون (١/٨٣، ٩١٤، ١١٦٠/٢،
١١٦١، ١٤١٥، ١٤١٦، ١٤١٩، وغيرها، إيضاح المكنون ٢/٢٨٨، أعيان الشيعة ٤/٣٠،
الأعلام ٢/١٠٣، معجم المؤلفين ٣/١٠٥، معجم رجال الحديث ٤/٩ برقم ٢٠٠٩، قاموس
الرجال ٢/٣٠٦، مستدركات أعيان الشيعة ٣/٤٦، فلاسفة الشيعة ١٨٤، معجم التراث
الكلامي ٤/٤٤١ برقم ٩٦١٨.

١. قيل إن والده كان عطّاراً بالكوفة، وإنّه في خلال رحلة له إلى خراسان، وُلد له فيها ولده جابر، وإن
والي خراسان قتل والده لانهامه بالشيعة، ثم إن جابراً اليتيم قدّر له من أرسله إلى أهله الأزدية في
الكوفة، وقيل إن والده نزع (مع زوجته وولده جابر) من الكوفة إلى طوس (بخراسان)، ثم أرسل
جابر إلى الجزيرة العربية.

Publications of the
Institute for the History of
Arabic-Islamic Science

Edited by
Fuat Sezgin

NATURAL SCIENCES
IN ISLAM

Volume 70

Jābir ibn Ḥayyān

Texts and Studies
Collected and reprinted

II

2002

Institute for the History of Arabic-Islamic Science
at the Johann Wolfgang Goethe University
Frankfurt am Main

Jābir b. Ḥayyān

95294

NATURAL SCIENCES
IN ISLAM

Volume
70

JĀBIR IBN ḤAYYĀN

TEXTS AND STUDIES
II

Collected and reprinted
by
Fuat Sezgin

in collaboration with
Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer,
Farid Benfeghoul

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	95294
Tas. No:	509.297 NAT-S

2002

Institute for the History of Arabic-Islamic Science
at the Johann Wolfgang Goethe University
Frankfurt am Main

Publications of the
Institute for the History of
Arabic-Islamic Science

Edited by
Fuat Sezgin

NATURAL SCIENCES
IN ISLAM

Volume 69

Jābir ibn Ḥayyān

Texts and Studies
Collected and reprinted

I

2002

Institute for the History of Arabic-Islamic Science
at the Johann Wolfgang Goethe University
Frankfurt am Main

- Jabir b. Hayyan

95293

NATURAL SCIENCES
IN ISLAM

Volume
69

JĀBIR IBN ḤAYYĀN

TEXTS AND STUDIES

I

Collected and reprinted
by
Fuat Sezgin

in collaboration with
Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer,
Farid Benfeghoul

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	95293
Tas. No:	509.297 NAT-S

2002

Institute for the History of Arabic-Islamic Science
at the Johann Wolfgang Goethe University
Frankfurt am Main

SPIRITS: THE REACTIVE SUBSTANCES IN JĀBIR'S ALCHEMY

BASSAM. I. EL-ESWED

I. INTRODUCTION

The experiments and recipes given in Jābir's alchemical texts are usually viewed as ambiguous and as a source of confusion. The present article is an attempt to study Jābir's experiments in the light of modern chemistry and within the theoretical context of Jābir's alchemy. My approach in studying Jābir's alchemical experiments avoids the esoteric and mystical aspects of alchemy. This approach avoids underestimation of the value of alchemy that results from focusing on its symbolic aspects.¹

Because of their central role in Jābir's alchemical experiments, spirits (*al-arwāḥ*), namely *zi'baq* (mercury), *kibrīt* (sulfur), *nūshādīr* (ammonium chloride) and *zarnīkh* (arsenic sulfides), and other 'organic' spirits are worth studying. The first part of this study deals with identification of these spirits with their modern counterparts. This is made depending on the 'physical and chemical' properties of spirits as they are stated in the original alchemical manuscripts of Jābir (8th century A.D.), al-Bīrūnī (937–1052 A.D.), Ibn Sīnā (*ca* 980–1037 A.D.), Ikhwān al-Ṣafā' (10th century A.D.) and al-Jildakī (14th century A.D.). The second part of this article will deal with Jābir's theoretical concept of spirits and its relation to his practice as well as its relation to Greek alchemy. The third part will deal with 'derivative spirits' which are mineral or organic spirits that were subjected to alchemical treatments (*tadābīr*). All of Jābir's manipulations and observations will be compared as far as possible with modern chemistry as well as with Hellenistic alchemy.

¹ R. Halleux, *Les textes alchimiques* (Turnhout, 1979), pp. 57–8.

19 OCAK 2007

MAHİR İNÖNÜ KÜTÜPHANESİ
SÖZLÜK VE İNCELEME BÖLÜMÜ

Publications of the
Institute for the History of
Arabic-Islamic Science

Edited by
Fuat Sezgin

NATURAL SCIENCES
IN ISLAM

Volume 71

Jābir ibn Ḥayyān

Texts and Studies
Collected and reprinted

III

2002

Institute for the History of Arabic-Islamic Science
at the Johann Wolfgang Goethe University
Frankfurt am Main

- Jābir b. Ḥayyān

95295

NATURAL SCIENCES
IN ISLAM

Volume
71

JĀBIR IBN ḤAYYĀN

TEXTS AND STUDIES

III

Collected and reprinted
by
Fuat Sezgin

in collaboration with
Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer,
Farid Benfeghoul

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	95295
Tas. No:	508-297 NAT.5

2002

Institute for the History of Arabic-Islamic Science
at the Johann Wolfgang Goethe University
Frankfurt am Main

- ⁸³ Extant examples are: the *jām'* of Ulmās al-Ḥājib (729/1328-29), the *jāmi'* of Qawsūn al-Nāṣiri (730/1329), and the *jāmi'* of Bashtak al-Nāṣiri (736/1335).
- ⁸⁴ Al-Maqrizī, *al-Khiṭaṭ*, 2: 427-28.
- ⁸⁵ Ibid.
- ⁸⁶ Mubārak, *al-Khiṭaṭ al-Tawfiqiyyah*, 2, 6: 53.
- ⁸⁷ Ibn Taghri Bardī, *al-Nujūm*, 7: 465.
- ⁸⁸ Al-Sakhāwī, *al-Daw' al-Lāmi'*, 12: 44-45.
- ⁸⁹ Max Van Berchem, *Matériaux pour Corpus Inscriptionum Arabicarum* (Paris, 1894-1903), pt. 1, Egypt.
- ⁹⁰ Ibn Iyās, *Badā'i' al-Zuhūr*, 2: 189; Al-Sakhāwī, *al-Daw' al-Lāmi'*, 12: 44-45.
- ⁹¹ Al-Ashraf Sha'bān is the grandson of al-Nāṣir Muḥammad b. Qalāwūn and the twenty-second Mamluk sultan. He was born in 754/1353 in the eh Citadel; he was enthroned in 764/1362 at the age of ten, and rules until his death in 778/1376.
- ⁹² Al-Maqrizī, *al-Khiṭaṭ*, 2: 399.
- ⁹³ Mubārak, *al-Khiṭaṭ al-Tawfiqiyyah*, 2, 4: 60-61.
- ⁹⁴ Al-Maqrizī, *al-Khiṭaṭ*, 2: 399.
- ⁹⁵ Leonor Fernandes, "Madrasa of Umm al-Sultān Sha'bān," M.A. thesis, American University in Cairo, 1975, 2-3.
- ⁹⁶ For further discussion of the inscriptions see *ibid.* 2-23.
- ⁹⁷ Al-Maqrizī, *al-Khiṭaṭ*, 2: 399. also confirmed by his account in *al-Sulūk*, 3, 1:210.
- ⁹⁸ Ibn Hajar, *al-Durar*, 1: 474.
- ⁹⁹ Ibn Taghri Bardī, *al-Nujūm*, 10: 59.
- ¹⁰⁰ Ibn Iyās, *Badā'i' al-Zuhūr*, 1: 227; al-Maqrizī, *al-Khiṭaṭ*, 2: 460.
- ¹⁰¹ Fernandes, "Madrasa of Umm al-Sultān Sha'bān," pp. 63-65.
- ¹⁰² The waqfiyyah of Umm al-Sultān Sh'bān, dated 771/1369-70, Dār al-Wathā'iq, Cairo: Maḥkamah 47.
- ¹⁰³ Al-Maqrizī, *al-Khiṭaṭ*, 2: 79.
- ¹⁰⁴ Mubārak, *al-Khiṭaṭ al-Tawfiqiyyah*, 2, 4: 60.
- ¹⁰⁵ Al-Maqrizī, *al-Khiṭaṭ*, 2: 79.
- ¹⁰⁶ Ibn Taghri Bardī, *al-Nujūm*, 6:56.
- ¹⁰⁷ Mubārak, *al-Khiṭaṭ al-Tawfiqiyyah*, 1, 3: 51.
- ¹⁰⁸ Creswell, *Brief Chronology*, p. 138.
- ¹⁰⁹ Muḥammad Amīn, *Fihrist Wathā'iq al-Qāhira* (Cairo, 1981).
- ¹¹⁰ Ira M. Lapidus, "Mamluk Patronage of the Arts in Egypt: Concluding remarks," *Muqarnas* 2 (1984): 175.

BOOK REVIEWS

Syed Nomanul Haq. *Names, Natures and Things: The Alchemist Jābir ibn Ḥayyān and his Kitāb al-Aḥjār (Book of Stones)*. With a foreword by David E. Pingree. Boston Studies in the Philosophy of Science. Dordrecht-Boston-London: Kluwer Academic Publishers, 1993. 158 pp.

REVIEWED BY REMKE KRUK

The relationship between words and the things they denote has occupied philosophical minds over the centuries. It is the central subject of this work by Syed Nomanul Haq. The *Kitāb al-Aḥjār*, or "Book of Stones" is one of the many texts belonging to the corpus attributed to Jābir ibn Ḥayyān, the famous if elusive alchemist. The book Haq edits, translates, and analyzes is the *Kitāb al-Aḥjār 'alā ra'y Balinās*, one of the works dealing with the theory of balances, and not *Kitāb al-Aḥjār* or *Kitāb al-Ḥijāra*, another book from the corpus.

Haq provides a clear and very readable translation of this difficult text, and taking Kraus' work as its base, analyzes its problems in an admirably clear manner. Language is a central point of interest: all substances are defined by the specific proportion of the four natures (hot, cold, dry and moist) which exist in them, and the nature of this proportion can, by a well-defined set of linguistic rules, be derived from the words denoting these substances. Jābir's system is not free from obscurities and apparent contradictions, and Haq, while doing his utmost to elucidate these matters, does not try to explain them away at all costs.

The four primary qualities mentioned here, the "natures" (*ṭabā'i'*), are the basis of Jābir's theories. He concludes the treatise with the statement that they form the fundamental principle of the natural world. His "natures" are different from

pensée de Sijstânî qui lui a déjà consacré plusieurs études approfondies. Il offre une introduction nourrie et claire à la philosophie en même temps qu'à la spiritualité ismaélienne d'époque fatimide. Le commentaire de P.W. est en ce sens un auxiliaire tout à fait précieux. P.L.

633. ZANGI BOKHÂRI, Mohammad b. Mahmud b. Mohammad. *Bustân al-'oql fi tarjomân al-manqul*, éd. et introd. de Mohammad Taqi Dâneshpazhuh & Iraj Afshâr. Tehrân, Pazhuheshgâh-e 'Olum-e Ensâni va Motâle'ât-e Farhangi, 1995/1374, 235 p., facsim.

[Le jardin des sages]

Dans son introduction (pp. 1-24), Iraj Afshâr rappelle que la traduction abrégée des *Rasâ'il* des Ikhwân al-Safâ avait omis la partie concernant les humains et les animaux (voir *Mojmal al-hekmat*). C'est une traduction persane de ce traité qui est publiée ici, traduite par Zangi Bokhâri (copie de 713/1313, de la main de Zangi, dans la *majmu'e* Quart 1675 de Berlin-Tübingen). La traduction est assez libre. Le texte est aux pp. 27-220 et correspond, après l'intéressante introduction de circonstance de Zangi, aux *Rasâ'il*... des Ikhwân al-Safâ, mais avec l'omission du chapitre 8 du traité. Le traité va de Adam au Prophète, et porte sur leurs relations aux animaux (voir *infra* n° 744, §1). C.F.

— Voir également dans les chapitres: *Islam*: n° 577 — *Soufisme*: n° 592, 596 — *Littérature persane classique*: n° 699, 714.

Abstracta Iranica, 17-19

(1994-1996) Tehran, s. 213

Cabare la Hayyân

10. HISTOIRE DES SCIENCES ET DES TECHNIQUES

F. Afkari, C.-H. de Fouchécour, P. Lory,
A. Newman, Ž. Vesel

634. HAQ, Syed Nomanul. *Names, Nature and things. The Alchemist Jâbir ibn Hayyân and his Kitâb al-Ahjâr (Book of stones)*, foreword by David E. Pingree. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 1993, xx-284 p. (Boston Studies in the Philosophy of Science, 158)

Cet ouvrage présente plusieurs parties de portées distinctes: une introduction visant à reprendre le dossier de la chronologie du corpus attribué à Jâbir b. Hayyân, une présentation des doctrines jâbiriennes impliquées dans le *Kitâb al-Ahjâr*, une édition de fragments de ce texte (arabe), suivie de leur traduction anglaise annotée. L'ensemble est érudit et référencé avec précision, mais suscite deux réserves. D'une part, l'introduction cherchant à réfuter les hypothèses de Kraus sur la datation du corpus jâbirien n'est guère convaincante; et d'autre part, le choix d'éditer une série de fragments du *K. al-Ahjâr* et non la totalité du traité diminue de beaucoup l'intérêt de cette publication. P.L.

635. *MEDICAL JOURNAL OF THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN*. Tehrân, Enteshârât-e 'Elmi va Farhangi, 1992/1371, 86 p., N° spécial, suppl. au vol. 6 n° 3, 14 articles.

This special supplement to the journal was presented to those attending the International Congress of the History of Medicine in Islam and Iran, held at the University of Tehran in October, 1992. The issue includes articles by: — M. FARHADI on the history of Islamic medicine and its use for future planning, on Ibn Sina's views on the recurrent laryngeal nerve, and on Ibn Hindu on medical teaching. — M.N. NAJMABADI on smallpox and measles as described by Razi. — M.R. MOHARRERI, on neuropsychiatric disorders described in *Hidâyat al-Muta'allimîn*, written around 990 A.D. — A.A. VELAYATI (Iran's foreign minister and also a practicing physician) on an introduction to the history of medicine in Islam and Iran. — M. MOHAGHEGH on Ibn Hindu's *Miftâh al-tibb*, on Razi's *Kitâb al-Shukûk 'alâ Jâlinûs*, and Razi's book on al-Tîn al-Nishâpûrî. — N. SIMFOROOSH on the effectiveness of Islamic rules on controlling sexual transmitted diseases. — F. AZIZI and H.A. RASOULI on levels of serum glucose, bilirubin, calcium, phosphorous, protein and albumin in men during Ramadan. — F. AZIZI on serum levels of prolactin, thyrotropin, thyroid hormones, TRH responsiveness and male reproductive function during fasting. — H. TADJBAKHSH on Persian Muslim physicians' views on contagious diseases and immunity, and — S.A. TAGHI AYATOLLAHI on the Islamic view of nutrition.

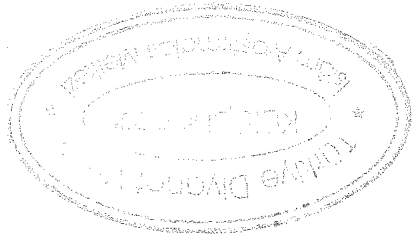
The historical studies, and indeed the Congress itself, demonstrate that study of the history of medicine is thriving in present-day Iran and that such well-known figures as Mehdi Mohaghegh and Mahmood Najmabadi are being joined by newer scholars doing research in all aspects of Islamic medicine. Particularly interesting for the historian are the introductory essays of Farhadi and Velayati, as representative of the eclectic, complex approach to the field of Islamic medicine currently on offer. The medical analyses likewise show the continued viability of medical research. Simforoosh's essay on STDs suggests a sharp decline in rates of syphilis in Iran since the Islamic Revolution, which the author ascribes to social factors including the implementation of "Islamic rules", efforts against prostitution, drug addiction, alcoholism and homosexuality, and the encouragement of early marriages and condemnation of divorce. Some of these essays have appeared in regular issues of the journal. A.Ne.

MADDE YAYIMLANDIKTAN

SÖNMEK ÜÇÜN OKUMAN

11 KASIM 2002

- SACHEDINA A. A., 1981, *Islamic Messianism. The Idea of the Mahdi in Twelver Shi'ism*, Albany-New York.
- AL-ŞAFFĀR AL-QUMMĪ, 2e éd., s. d. (vers 1960), *Başâ'ir al-darajât*, éd. Mirzâ Kûtchebâghî, Tabriz.
- AL-SHARĪF AL-RADĪ, 6e éd. 1351 solaire/1972, *Nahj al-balâgha*, texte arabe et trad. persane de 'A.N.Fayḍ al-islâm, Téhéran.
- SHĪRĀZĪ Abū l-Qāsim Rāz, *Miṣād al-'ibād*, litho., Tabriz, s.d. (publié avec plusieurs autres écrits de l'auteur). 97-115.
- SMITH M.-Haddad, Y.Y., 1981, *The Islamic Understanding of Death and Resurrection*, Albany.
- TABARSI/TABRISĪ NŪRĪ, 1965, *Janna al-ma'wâ*, publié à la fin du vol. LIII des *Bihâr al-anwâr* de Majlisî « Le Second » (*supra*), Téhéran, 1385.
- 1991, *al-Najm al-thâqib*. Qumm-Jamkarân, 1412.
- TŪSĪ Abū Ja'far, éd. 1398/1979, *Kitâb al-ghayba*, éd. Téhéran.

Revue des Mondes Musulmans
et de la Méditerranée,
no. 91-94 (2000) Aix-en-Provence,
s. 73-92.

0-368

07 MART 2002
MADDE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

Pierre Lory

Eschatologie alchimique chez Jâbir ibn Ḥayyân

Abstract: The corpus of texts attributed to the alchemist Jâbir ibn Ḥayyân, which was probably completed during the first half of the 10th century AD, delivers several elements of an original eschatological extreme Shi'i doctrine. Jâbir does not give an opinion on the question of the succession of the Imams which divided the Shi'i movement at that time: according to his school of thought, the encounter with the Imam happens by means of gnostic knowledge, and especially through the discovery of the secrets of alchemy as a global universal science. The present article attempts to shed light upon new evidence on the basis of an analysis of the *Kitâb al-Bayân*. According to this text, the collective salvation of mankind from the prison of ignorance will happen with the help of the spreading of esoterical sciences. At the end of times, a messianic divine and human person called the *Bayân* will manifest the hidden dimensions of being and fulfill the destiny of the whole of mankind.

Résumé : Le Corpus des écrits attribués à l'alchimiste Jâbir ibn Ḥayyân, achevé vraisemblablement dans la première moitié du Xe siècle, contient des éléments d'une doctrine eschatologique ultra-chiite assez originale. Celle-ci ne se prononce pas sur les questions de succession de l'imamat qui avait déchiré le mouvement chiite. Pour elle, la rencontre avec l'Imam a lieu par le truchement du savoir, et tout particulièrement par la compréhension des secrets de l'alchimie, science totale, universelle. Le présent article tente d'en dégager des données nouvelles à partir de l'analyse du traité *Kitâb al-Bayân*. Ce texte suggère que la libération collective de l'humanité des chaînes de l'ignorance aura lieu grâce à la diffusion de ces sciences ésotériques. À la fin des temps, un personnage messianique divino-humain désigné comme le *Bayân* viendra rendre manifeste le caché, et accomplir ainsi le destin de l'humanité entière.

1. **La civilisation arabe en Espagne**, par E. LÉVI-PROVENÇAL. (Épuisé)
2. **Séville musulmane au début du XIIe siècle**,
par E. LÉVI-PROVENÇAL. (Épuisé)
3. **Introduction au Coran**, par R. BLACHÈRE.
4. et 5. **Le Coran. Traduction selon un essai de reclassement
des sourates**, par R. BLACHÈRE. (Épuisé)
6. **La littérature arabe, des origines à l'époque de la dynastie
umayyade**, par C.-A. NALLINO, traduit par Ch. PELLAT. (Épuisé)
7. **Islam d'Occident**, par E. LÉVI-PROVENÇAL. (Épuisé)
8. **Les tendances modernes de l'Islam**, par H.-A.-R. GIBB,
traduit par B. VERNIER. (Épuisé)
9. **L'évolution de l'Égypte (1924-1950)**, par M. COLOMBE.
10. **Le Livre des Avars de Gahiz**, traduit par Ch. PELLAT. (Épuisé)
11. **Le Commentaire coranique du Manar. Tendances modernes
de l'exégèse coranique**, par J. JOMIER. (Épuisé)
12. **Introduction à la Sociologie de l'Islam**, par J. CHELHOD. (Épuisé)
13. **Les Structures du sacré chez les Arabes**, par J. CHELHOD.
14. **L'Éthique sexuelle de l'Islam**, par G.-H. BOUSQUET. (Épuisé)
15. **Histoire de la littérature romanesque de l'Égypte moderne**,
par N. TOMICHE.
16. **Théologiens et juristes de l'Espagne musulmane (Aspects
polémiques)**, par A.-M. TURKI.
17. **Lectures du Coran**, par M. ARKOUN.
18. **Le Cid, personnage historique et littéraire**, par M. de EPALZA
et S. GUELLOUZ.
19. **Arabisation et politique linguistique au Maghreb**,
par G. GRANDGUILLAUME.
20. **Introduction au droit musulman**, par J. SCHACHT, traduit par
P. KEMPF et A.-M. TURKI.
21. **L'Arabie du Sud, histoire et civilisation** (tome I : le Peuple yéménite
et ses racines), par J. CHELHOD et un groupe d'auteurs.
22. **L'Arabie du Sud, histoire et civilisation** (tome II : la Société yémé-
nite de l'Hégire aux idéologies modernes), par J. CHELHOD et un
groupe d'auteurs.
23. **Essais sur la pensée islamique**, par M. ARKOUN.
24. **Pour une critique de la raison islamique**, par M. ARKOUN.
25. **L'Arabie du Sud, histoire et civilisation** (tome III : Culture et institu-
tions du Yémen), par J. CHELHOD et un groupe d'auteurs.
26. **Poésie ésotérique ismailienne**, par Y. MARQUET.
27. **Islam et religions**, par G. MONNOT.
28. **Société, pouvoir et religion au Maroc, à la fin du Moyen Âge**,
par M. KABLY.
29. **Al-Kūfa, naissance de la ville islamique**, par Hichem DJAIT.
30. **Ghazali, la raison et le miracle**, Table ronde UNESCO 1985.
31. **La philosophie des alchimistes et l'alchimie des philosophes**,
par Yves MARQUET.

MADDE YA FIMLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

Cabir b. Hayyan
Thuan-i Safa
Yves MARQUET

LA PHILOSOPHIE DES ALCHEMISTES ET L'ALCHIMIE DES PHILOSOPHES

Jâbir ibn Ḥayyân
et les « Frères de la Pureté »

Ouvrage publié avec le concours du
Centre National de la Recherche Scientifique

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Ankara	
Demirbaş No	35301
Tabii No	113 MAR.P

1988

Editions MAISONNEUVE ET LAROSE
15, rue Victor-Cousin
75005 PARIS

- Future." Available online at <http://www.firstmonday.org/issues/issue6_10/ronfeldt/index.html. 2001>.
- Rose, Richard. "Getting Things Done in an Antimodern Society: Social Capital Networks in Russia." In *Social Capital: A Multifaceted Perspective*, eds. Partha Dasgupta and Ismail Serageldin, 147-71. Washington, DC: World Bank, 2000.
- Singerman, Diane. *Avenues of Participation: Family, Politics, and Networks in Urban Quarters of Cairo*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995.
- Springborg, Robert. *Family, Power, and Politics in Egypt: Sayed Bey Marei—His Clan, Clients and Cohorts*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1982.
- Wickham, Carrie. "Constructing Incentives for Opposition Activism: Islamist Outreach and Social Movement Theory." Paper presented at the Annual Conference of the Middle East Studies Association, Chicago, 5 December 1998.
- Wiktorowicz, Quintan. "The New Global Threat: Transnational Salafis and Jihad." *Middle East Policy* 8, no. 4 (December 2001): 18-38.
- Zuwiyya Yamak, Labib. *The Syrian Social Nationalist Party: An Ideological Analysis*. Cambridge, MA: Harvard Center for Middle Eastern Studies, 1966.

S. Nomanul Haq

GREEK ALCHEMY OR SHĪ'Ī METAPHYSICS? A PRELIMINARY STATEMENT CONCERNING JĀBIR IBN ḤAYYĀN'S ZĀHIR AND BĀṬĪN

What follows represents the skeleton of a larger thesis and a larger study. The thesis has three integral elements. The first element is historiographic; it involves the question of the conventional boundaries separating the history of science from the history of religion. Breaching these boundaries, at least in the case of the history of Arabic alchemy, is warranted, I argue, not only because of the peculiarities of our historical data, but also because it extends the domain of our explanation and illuminates many otherwise obscure issues. The second element of the thesis is that the Jabirian theory of the zāhir and the bāṭin is not grounded in Greek alchemy: in a complex manner, its sources lie rather in Shī'ī metaphysics. The third and final element, which is least developed here, concerns the vicissitudes of the doctrine of the occultum and the manifestum in Latin alchemy. I suggest, tentatively, that the zāhir-bāṭin of Jābir ibn Ḥayyān explains the Latin doctrine much better than the ekstrophè theory of the Greek alchemists—which would mean that the roots of the occultum and the manifestum are to be found in Shī'ī metaphysics and not in the Greek alchemical tradition.

Introduction

THANKS TO THE MONUMENTAL STUDIES of Paul Kraus, it has now been common knowledge for quite some time that science and religion are openly intertwined in the grand alchemical corpus attributed to Jābir ibn Ḥayyān.¹ In fact, even in his earliest studies, Kraus declared that these writings ought to be approached in two different ways—as shedding light on the religious history of Islam and as posing a problem in the history of science. While he did not say so explicitly, Kraus was effectively seeking to tear down the disciplinary blinders that have traditionally demarcated and isolated the semantic turf of one scholarly community from that of the other. Indeed, he pursued his own methodological

هذه
رسائل مهتة
في العلوم الكيمياءية والصنعية
لجابر بن حيان

وغيره من الحكماء والفلاسفة

طبعت تحت نظر العالم العلامة الشهير

السيد برطلو

احد اعضاء السينات وجمع العلوم الرياضية والطبيعية

وقد اعتنى بطبعها ونقلها الى اللغة الفرنسية

الشيخ هوداس

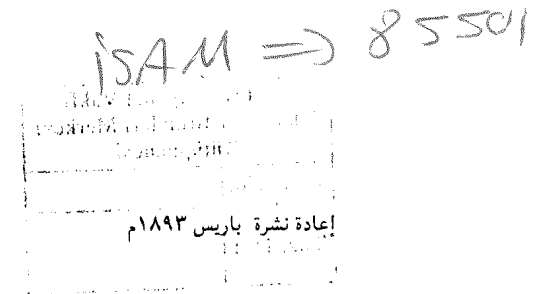
المدرس بمدرسة الالسي الشرقية

باريز

بالمطبعة الدولية

سنة ١٨٩٣

طبع في ٥٠ نسخة

نشر بمعهد تاريخ العلوم العربية والإسلامية
بفرانكفورت - جمهورية ألمانيا الاتحادية
طبع في مطبعة شتراوس، مورلنباخ، ألمانيا الاتحادية

MADDE YAKINLANDIKTAN
SONRA GULEN DUKÜMAN

23 MAYIS 2009

THE 'ARABICK' INTEREST OF THE NATURAL
PHILOSOPHERS IN SEVENTEENTH-CENTURY ENGLAND

Leiden - 1994, s. 278-296. IRCICA: 36455

WILLIAM NEWMAN

ARABO-LATIN FORGERIES:
THE CASE OF THE *SUMMA PERFECTIONIS*
(WITH THE TEXT OF JĀBIR IBN ḤAYYĀN'S *LIBER REGNI*)

Among the most famous scientific works ascribed to an Arabic author is the *Summa perfectionis* attributed traditionally to Jābir ibn Ḥayyān, or 'Geber,' as he was called in Latin. Five different editions of this text appeared between the 1480's and 1702,¹ in at least fifteen printings.² In England alone, the *Summa* received two printed vernacular translations during the second half of the seventeenth century, and one full-length Latin commentary.

Despite the early modern conviction that the *Summa* was written by an Arabic Geber, it has been suspected since the late nineteenth century that the text was a Latin forgery. The first scholar to state this emphatically was Marcelin Berthelot, whose *La chimie au moyen âge* of 1893 asserted that the real author of the *Summa* was probably a scholastic writer living sometime after the mid-thirteenth century.³ As I have recently been able to show, the *Summa's* real author was most likely a Franciscan monk named Paulus de Taranto, who wrote his *magnum opus* between 1270 and the first decade of the fourteenth century.⁴ In fact, Paul of Taranto was a thoroughly scholastic writer: both the *Summa* and another work ascribed to him, a *Theorica et practica*, are steeped in the method and vocabulary of the late medieval schoolmen. We must therefore wonder why, at a period when medieval learning had reached the ebb tide of its popularity, the 'chemical textbook of mediaeval Christendom,' to use Sarton's expression, still commanded such authority.⁵

In order to explain the *Summa's* continuing popularity, it will first be useful to look at the works of two seventeenth century British *adepti*, who both died around the time of the great plague of London. Then I will introduce the comments of the *Summa's* translators. Finally, it will be necessary to probe the sources of their comments, a task which will require our backtracking four centuries.

It is interesting to note that the authors most fascinated by the pseudonymous work of Paul of Taranto frequently adopted his very practice of employing a *nom de guerre*. Such is the case, for example, with Thomas

Vaughan, twin brother of the famous metaphysical poet, Henry Vaughan the Silurist. Thomas, who wrote under the pseudonym Eugenius Philalethes, is best known for his scurrilous pamphlet war waged against the Cambridge Platonist Henry More between 1650 and 1651.⁶ In addition to this invective literature, however, Vaughan wrote a *corpus* of eight alchemical pamphlets between 1650 and 1655, which has long commanded the interest of scholars. Following the lead of Trithemius of Sponheim and Agrippa of Nettesheim, Vaughan interprets the medieval authors in a Neoplatonic sense.⁷ The old alchemical recipes are riddles written in a figurative language meant to hide the real subject of the alchemical art. Vaughan believes that the metallurgical and chemical language of alchemy overlies a process involving the purification of common humus, in order to arrive at its hidden, elementary nature. This 'virgin earth, being associated with the tellurian dust from which God made man according to Genesis, would of course have miraculous powers. A faithful exegete of the alchemical tradition, he finds it necessary to make the torch-bearers of alchemy conform to his non-metallurgical interpretation. It is at this point that we encounter the *Summa perfectionis*. In his *Aula lucis* Vaughan writes a brief eulogy of Geber, in which he claims that the supposed Arabian was really more pious than most Christians:

Hee I say, hath so freely, and in truth so plainly discovered this secret, that had hee not mixt his many impertinencies with it, he had directly prostituted the mysterie...we are indeed more beholding to this Prince, who did not know Christ, then to many profest Christians...⁸

Even the uninformed reader will be struck by two facts— first that Vaughan has attributed many impertinencies to Geber, and second, that he has bestowed a royal title upon him. It is clear from Vaughan's other remarks that Geber's impertinencies refer to the numerous metallurgical and chemical processes described in the *Summa*, which in our Welsh alchemist's opinion can only lead to a torture of *Metalls*.⁹ If one removes the chemistry and metallurgy from the *Summa*, however, very little is left. Why then does Vaughan continue to laud Geber? The answer lies in Vaughan's conviction that Geber was a powerful Arabian prince steeped in the mysteries of alchemy. Thomas Vaughan is unwilling to discard the image of an alchemical potentate from the land of legend, ruling by the limitless power of his art. That the *Summa's* metallurgical alchemy does not agree with his own Neoplatonic brand bothers Vaughan very little, since he can claim that Geber included these processes merely to delude the uninitiated.

Let us now turn from Eugenius Philalethes to his contemporary, Eirenaeus Philalethes. Despite the similarity of their pseudonyms, Eugenius and Eirenaeus were quite different people, espousing their own distinct views of

MADRE TEREZIA KURKČAN
SONRA BULUR JOZEMAN

15 EYLÜL 1998

المعهد العالي للفنون الإسلامية
بدمشق

دكتور الأسيوطي

أربع عشرة رسالة في صناعة الكيمياء

بجابر بن حيان

مقّفاً وقدم لها

بيير لوري

دمشق

١٩٨٨

MAKUS YATIMILIBRARI
KUNDA SELEN OODUMAR

Genç / Kitap
Kütüphanesi Beyoğlu

24 OCAK 1994

SI, LXXIII, 1991, Paris, s. 127-135

Derg / Kitâb
Kitâphanede Mecuttâ

KABIR İYİNİ ANDIYAN
SÖZLERİ BELİN DÖKÜMÜ
020058 CABİR İ. HAYYAN

10 KASIM 1998

NOTES ET / AND COMMENTAIRES / COMMENTARIES

Yves MARQUET.

A PROPOS DE LA SECTE
DES AUTEURS JÂBIRIENS

1. La succession du 11e imâm.

Le texte situé au début du 38e discours du *Kilâb al-hamsîn* m'avait paru curieux, mais décevant, et je l'avais cité pour mémoire dans ma *Philosophie des alchimistes...*(¹), pp. 117-9. De plus, un contresens, étrange et absurde, m'avait empêché d'en saisir l'intérêt que Pierre Lory a mis en lumière dans *Alchimie et mystique en terre d'islam*(²), p. 92. Mais si l'analyse de Lory suscite l'intérêt, la déception surgit à nouveau, car à ce texte s'applique parfaitement sa remarque (p. 93) : « Il serait téméraire de vouloir extraire une doctrine imamologique complète et structurée » de « ces quelques textes... ». Effectivement, ce passage ne résoud pas le problème de l'appartenance sectaire des auteurs jâbiriens.

Le fait que, comme Lory l'a souligné, il mette l'accent sur la thèse de la licéité de la transmission de l'imâmât d'un frère à un autre, m'a incité à me reporter au *Kilâb firaq as-sî'a* de Nawbahtî, hérésiographe à peu près contemporain. Et cela m'a rappelé l'importance qu'avait eue ce problème pour les chiïtes.

La thèse courante, chez ceux-ci, est que, après Hasan et Husayn, la succession, dans l'imâmât, doit s'effectuer de père en fils aîné. Et bien sûr, si l'imâm n'avait aucun fils, ou si le fils aîné désigné mourait avant son père, cela provoquait inmanquablement, des désaccords ou même des schismes ; ce qui avait commencé avec la succession de Ja'far as-Şâdiq et le schisme entre les partisans d'Ismâ'il ou de Muḥammad b. Ismâ'il, les partisans de Mūsâ l-Kâzim, et même les partisans de 'Abdallâh, autre fils de Ja'far as-Şâdiq. Or le problème devait se présenter à nouveau dans la lignée des imâms des futurs duodécimains.

(1) *La philosophie des alchimistes et l'alchimie des philosophes : Jâbir ibn Ḥayyân et les « Frères de la Pureté »*, Maisonneuve et Larose, 1988.

(2) Verdier, 1989.

Cabir b. Hayyan

جَابِرِ بْنِ حَيَّانَ

Kapı şekildi
R. Kuntulus

بقلم
زكي نجيب محمود

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Demirbaş No:	16410
Tasnif No:	925 CAB

مؤسسة التبليغ
بيروت

١٩٨٧ - ١٤٠٧

25 HAZİRAN 1993

BAĞB YATINLANDIRYAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

6/26

- Cahier L. Hayyân
- Ihwân as-Şafâ

⑥

QUELLES FURENT LES RELATIONS ENTRE « JÂBIR IBN HAYYÂN » ET LES IHWÂN AS-ŞAFÂ' ?*

Yves MARQUET

STUDIA ISLAMICA, LXIV, 1986,

(Paris), s. 39-51. Dergi / Kitap
Kütüphane de Mecutter

11 AGUSTOS 1993

ERGİSİNİN YATIRILMASI
KONRA GELEN DOKÜMAN

Qui était Jâbir ibn Ḥayyân ? Les traités qu'il est censé avoir écrits le donnent, on le sait, pour un dignitaire chiite, et compagnon de Ja'far as-Şâdiq. Ja'far, on le sait aussi, fut le sixième imâm des imâmites, mort en 765 de l'ère chrétienne, et le dernier descendant du prophète sur l'imâmât duquel Chiïtes duodécimains et ismaïliens soient d'accord.

Dans ces traités⁽¹⁾, Jâbir parle souvent, ou est censé parler, de son maître Ja'far qui lui aurait transmis sa science ; et il le fait souvent parler lui aussi pour montrer comment s'effectuait cet enseignement. Il s'agit naturellement d'une fiction. En fait, on ne sait même pas si Jâbir a existé réellement.

Paul Kraus, on s'en souvient, a publié son ouvrage capital sur les écrits jâbiriens en 1943⁽²⁾. Et récemment Pierre Lory a fait paraître sa traduction de dix traités⁽³⁾, qui laisse prévoir une analyse approfondie au moins d'une collection de ces écrits.

(*) Le présent article est le condensé d'une longue étude que j'espère faire paraître prochainement.

(1) Principaux textes publiés : Holmyard, *The Arabic Works of Jâbir ibn Ḥayyân*, Paris, 1928. P. Kraus, *Essai sur l'histoire des idées scientifiques dans l'Islam*, I : *Textes choisis*, Paris-Le Caire, 1935. Le titre de ce deuxième recueil sera résumé ainsi : Jâbir, p. x.

(2) Contribution à l'histoire des idées scientifiques dans l'Islam, I : *Le corpus des écrits jâbiriens*, 1933 ; II : *Jâbir et la science grecque*, 1942 (M.I.E., XLIV et XLV). Dans les références, je résumerai le titre de ces deux derniers ouvrages de la façon suivante : Kr I et Kr 2.

(3) Jâbir ibn Ḥayyân, *Dix traités d'alchimie, Les dix premiers traités du Livre des soixante-dix*, Sindbad, Paris, 1983.

AN EIGHTH CENTURY ARABIC TREATISE ON THE
COLOURING OF GLASS: *KITĀB AL-DURRA*
AL-MAKNŪNA (THE BOOK OF THE HIDDEN PEARL)
OF JĀBIR IBN ḤAYYĀN (c. 721–c. 815)

AHMAD Y. AL-HASSAN

University of Aleppo, Institute for the History of Arabic Science, Aleppo,
Syria

Email: ayh15@gabarin.com

Abstract: This paper examines the history of glass colouring. It reviews *Kitāb al-Durra al-maknūna* of Jābir ibn Ḥayyān, which deals with the subject. The manuscript of this practical treatise was discovered recently. Part one of the paper deals with Jābir as a philosopher and chemist. The art of lustre-painting on glass originated in Syria during the Umayyad Caliphate in the eighth century and was soon practised in the neighbouring area. The paper reviews Arabic literature that deals with the colouring of glass until the 13th century, and with pre-Islamic and Latin books of recipes that deal with glass colouring. Recipes for cast coloured glass are very few and scant in non-Arabic literature, and lustre-painting on glass was not mentioned in any treatise outside Arabic, even in the works of Theophilus and Neri. The colouring of glass gemstones by colour diffusion is not mentioned also. The paper compares the recipes of *Kitāb al-Durra* with the results of modern analysis of existing Islamic stained glass objects. There is a close correspondence, and the main indispensable ingredients in both cases are silver and copper compounds. Part one ends with an account of *lāzaward* as cobalt oxide in glass colouring. Part two of the paper gives a representative selection of recipes from *Kitāb al-Durra* for the three methods of glass colouring.

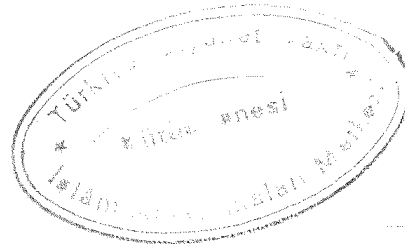
Résumé: Cet article traite de l'histoire de l'art de colorer le verre d'après le *Kitāb al-Durra al-maknūna* de Jābir ibn Ḥayyān dont le manuscrit a été découvert récemment. Dans la première partie, on traite de Jābir, philosophe et chimiste. L'industrie du verre était florissante à cette époque; la technique particulière qui consiste à appliquer un glacié métallique sur le verre, née en Syrie au VIIIe siècle durant le califat omeyyade, s'est rapidement diffusée dans les aires voisines. La littérature en arabe traitant de l'art de colorer le verre jusqu'au XIIIe siècle, ainsi que les procédés pré-islamiques et latins pour ce faire sont ensuite évoqués. Les descriptions des techniques de coloration du verre fondu sont peu nombreuses et éparses dans la littérature arabe; quant à la technique qui consiste à appliquer un glacié métallique, elle n'est pas évoquée en dehors de littérature arabe, même pas dans les œuvres de Theophilus et de Neri, pas plus que l'art de colorer les gemmes de verre par diffusion de couleur. Nous montrons dans cet article que les recettes données dans le *Kitāb al-Durra* coïncident avec les résultats des analyses chimiques des objets de verre coloré qui subsistent dans le monde islamique: les éléments indispensables sont, dans tous les cas, des composés, d'argent et de cuivre. La première partie s'achève avec une description de l'emploi de l'oxyde de cobalt

Cabir ibn Hayyan

27 MAYIS 2009

0515

MADDG YATIRILANDIKTAN
SONEA GULEN DOKÜMAN

الكيمياء الصناعية في كتاب الخواص الكبير

لجابر بن حيان

أحمد يوسف الحسن

كندا

مقدمة:

إن الصورة التي رسمها بعض مؤرخي العلوم لجابر بن حيان هي انه اشتهر فقط بكتاباتة في علم الصنعة التي تبحث في تحويل المعادن الخسيسة إلى الذهب والفضة بل أن بعضهم وصفوا كتاباته بالغموض والتورية وانه لم يترك أعمالا واضحة في الكيمياء العملية. ولقد استمرت هذه الصورة الخاطئة لجابر في أذهان بعض مؤرخي العلوم الغربيين طيلة قرن كامل، منذ أواخر القرن التاسع عشر وحتى أواخر القرن العشرين؛ وخلال هذه المدة اهتم الدارسون برسائل جابر في علم الصنعة دون غيرها. ولكن جابر كان أيضاً كيميائياً عملياً، وتزخر رسائله بوصف العمليات الكيميائية وشرح طرق إنتاج المواد ووصف الآلات والتجهيزات الكيميائية. وإلى جانب اهتمامات جابر بعلم الصنعة فقد كانت عنده خبرة عملية كبيرة في الكيمياء الصناعية وتستند المعلومات المتداولة حالياً في الكتب الثقافية العامة عن انجازات جابر في هذا المضمار إلى ما أورده بعض الباحثين الغربيين في الربع الأول من القرن العشرين وليس بمقدور المرء أن يقرر حتى الآن استنادا إلى هذه المعلومات المتداولة ما إذا كانت هذه الانجازات حقيقية أم إنها ضرب من الخيال.

• باحث في تاريخ العلوم العربية.

١- انظر برثيلوت في المراجع وكذلك فيومان.

مجلة تاريخ العلوم العربية، المجلد الرابع عشر، ٢٠٠٨م، ص ٥ - ٥٥.

Merelleh Tasih'i'l-Ulumi'l-Arabiyye, c. 14, sy. 1-2
Helep 2008, ss. 5-56 IRCICA Ktp.

- Cabir b. Hayyan

22 HAZ 2010

MAADUVA KUTUPHANASI
SONRA GULEN DOKUMAN

Edited by
Fuat Sezgin

ISLAMIC
MEDICINE

Volume
89

Texts and Studies
on
Islamic Medicine

Collected and reprinted

II

1997

Institute for the History of Arabic-Islamic Science
at the Johann Wolfgang Goethe University
Frankfurt am Main

Volume
89

TEXTS AND STUDIES
ON
ISLAMIC MEDICINE

II

Collected and reprinted
by
Fuat Sezgin

in collaboration with
Mazen Amawi, Carl Ehrig-Eggert,
Eckhard Neubauer

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	54869-49
Tas. No:	

1997

Institute for the History of Arabic-Islamic Science
at the Johann Wolfgang Goethe University
Frankfurt am Main

däre Nebel gehüllt, ist durch neuere Untersuchungen und glückliche Handschriftenfunde unserm Verständnis näher gerückt als die vieler späteren Großen der islamischen Wissenschaft. Wir übersehen jetzt seine Beziehungen zu den Barmakiden, zu den führenden Männern der Schi'a, zum Imām Ga'far. Wir wissen, daß sein Vater, der Drogist Hajjan, als Agent der schiitischen Propaganda lange in Chorasan weilte, bis er vom Statthalter Asad ibn 'Abdallah gefangen gesetzt und hingerichtet wurde. Wir können verstehen, daß der Beruf des Vaters dem heranwachsenden Sohne Freude an der Beschäftigung mit Mineralogie, Botanik, Zoologie gebracht und ihn weiterhin zur Alchemie geführt hat. Während aber über Gäbir als Alchemisten niemals ernste Zweifel geäußert wurden und auch die ausführliche Aufzählung seiner alchemistischen Schriften im *Fihrist* jeder Kritik standhielt, mußten die Angaben der zweiten, summarischen Liste im *Fihrist*, die über Tausende von Schriften Gābirs zur Philosophie, zur Medizin, zur Technik usw. berichtete, den ernstesten Bedenken unterliegen. Daß von diesen angeblichen Schriften nicht eine einzige gerettet schien oder auch nur zitiert wurde, war der schwerwiegendste Einwand gegen das Verzeichnis; die phantastischen Zahlen wären durch Korrekturen des Textes oder auf andere Weise zu beseitigen gewesen, wenn auf irgendeinem Wege glaubhaft zu machen war, daß Gäbir nicht nur ein Alchemist, sondern ein in allen Gebieten der Naturwissenschaft und Mathematik bewandertes Arzt und Philosoph war.

Man kann heute den grundsätzlichen Zweifel an dem Inhalt der zweiten Liste nicht mehr aufrechterhalten. Ein umfangreiches Werk über die Gifte, der gleichen ägyptischen Quelle entstammend, die uns die vollständigen „Siebzug Bücher“ über Alchemie gespendet hat, stellt die gründliche ärztliche Bildung Gābirs außer Frage, und weit mehr als dies: es zeigt uns Gäbir zugleich als vielseitigen naturhistorischen Schriftsteller, nicht zuletzt auch als Verfasser von Schriften über Technik und Kriegskunst, also genau so, wie es die zweite Liste angibt. Ein längeres Zitat aus dem „Buch über die Kriegskunst“, das von dem Inbrandsetzen einer belagerten Stadt handelt, gibt den vollgültigen Beweis für diese Seite seiner Schriftstellerei, nur die phantastischen Angaben über die Anzahl der von Gäbir verfaßten Schriften werden nach, wie vor abgelehnt werden müssen.

Das Giftbuch des Gābir ibn Hajjān.
Von Julius Ruska.

Die Gestalt des Begründers der arabischen Alchemie, vor wenig Jahren trotz M. Berthelots Textveröffentlichungen noch ganz in legen-

1) Vgl. E. J. Holmyard, An Essay on Jābir ibn Ḥayyān. Studien zur Geschichte der Chemie, Festgabe für E. O. von Lippmann. Berlin 1927, S. 28ff.

Eine Anführung des Buches der Gifte im 21. Buch der „Siebzug“, eine andere im *Kitāb al-mawāzin* (bei Berthelot) zeigen, daß die Abfassungszeit des Buchs in eine Zeit fällt, die vorwiegend mit naturhistorischen, pharmakologischen und medizinischen Studien ausgefüllt war und vor der alchemistischen Periode liegt. Ihr mag eine noch ältere mit technischen, astrologischen, mathematischen Studien vorangegangen sein. Auch die philosophischen Schriften muß man wohl, wenigstens teilweise, in eine frühe Zeit setzen. Warum diese Schriften fast spurlos untergegangen sind, darüber hat sich, bis jetzt wenigstens, bei Gäbir selbst keine Erklärung oder Mitteilung gefunden. Schon der *Fihrist* kennt anscheinend keines dieser Werke mehr. Daß das Giftbuch, wie es scheint, als einziges der medizinischen Werke unversehrt über alle Stürme hinweg in einer Handschrift erhalten geblieben ist, gehört zu den wunderbarsten Fügungen im Bereich der Wiedererweckung Gābirs.

Seiner Abfassungszeit nach steht das Buch der Gifte in der Mitte zwischen Paulus Aegineta (um 640) und den ältesten erhaltenen arabischen Medizinern Ibn Māsawaih, 'Alī ibn Rabban at-Tabarī u. a. (um 850). In der Behandlung des Gegenstands unterscheidet es sich von allen sonst auf uns gekommenen Giftbüchern der griechischen oder muslimischen Ärzte. Während diese nach einer kurzen Einleitung bei jedem Gift sofort die Vergiftungssymptome und die Heilungsmethoden anschließen, teilt Gäbir sein Werk in sechs Kapitel von einheitlichem Inhalt. Das erste gibt eine weitausgesponnene Theorie der Gift- und Arzneiwirkungen. Im zweiten werden die Gifte einzeln nach den Klassen der Tier-, Pflanzen- und Mineralgifte aufgezählt und beschrieben. Das dritte Kapitel bespricht die Gifte, je nachdem sie ganz allgemein auf die tierischen Körper wirken, oder nur auf einzelne Organe und einzelne tierische Körper. Im vierten Kapitel werden die Kennzeichen der Vergiftung durch einfache Gifte, im fünften die durch zusammengesetzte Gifte erörtert. Im sechsten endlich beschreibt Gäbir „die Befreiung von den Wirkungen der Gifte, die kein Schaden entsteht, und die Heilmittel, die gegen die Gifte nützen, wenn sie angewandt werden, bevor es zu spät ist!“

Zahlreich sind die Berufungen auf Galen und Hippokrates, auch Andromachos wird mehrfach genannt, dagegen fehlen Dioskurides und Paulus. Kennzeichnend für den Inhalt ist die große Zahl der persischen Pflanzen- und Mineralnamen und das Fehlen sicherer syrischer Entlehnungen in der Terminologie, auch das Fehlen von Hinweisen auf Indien, soweit ich bis

jetzt habe sehen können. Von höchstem Interesse ist die schriftstellerische Form des Werkes, die dialektisch-schulmäßige Darstellung. Ich hoffe, mich in nicht zu ferner Zeit in einer besonderen Abhandlung ausführlicher über das Buch und die Probleme, die es aufgibt, äußern zu können. Hier wollte ich nur eine kurze Anzeige geben, die genügen wird, um die Kenner der Medizingeschichte und die Kulturhistoriker der islamischen Frühzeit von der Wichtigkeit des Fundes zu überzeugen.

Gift, October 1997
Dider Bayir

BERNARD QUARITCH LTD

Directors: Lord Parmoor, P. N. Poole-Wilson, W. M. Delamore, P. D. Grinke,
T. M. Hofmann, A. M. M. Hunter, J. R. Jones, R. A. Linenthal, A. P. Payne,
I. M. Smith

5-8 LOWER JOHN STREET, GOLDEN SQUARE,
LONDON W1R 4AU

Tel: 071-734-2983 Fax: 071-437-0967
International Tel: 44-71-734-2983
International Fax: 44-71-437-0967

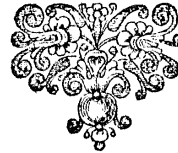
RECENT CATALOGUES

- 1176 Bibliography
- 1177 Science, Alchemy & Philosophy
- 1178 Continental Books
- 1179 Art and Architecture
- 1180 German Books
- 1181 English Books
- 1182 Politics, Philosophy & Psychology
- 1183 Medicine
- 1184 The Enlightenment
- 1185 Travel

The illustration on the cover is from item 43

التراث العلمي العربي فكنا أوروبا

مجموعة من الكتب والمخطوطات الهامة النادرة
حول انتشار وتأثير العلوم العربية الإسلامية في أوروبا
خلال القرون الوسطى وعصر النهضة

ARABIC SCIENCE AND MEDICINE

A collection of Manuscripts and Early Printed Books illustrating
the spread and influence of Arabic Learning
in the Middle Ages and the Renaissance

BERNARD QUARITCH

- 32 DE FEBRIBUS Opus sane aureum ... in quo trio sectarum clarissimi medici habentur, qui de hac re egerunt; nempe Graeci, Arabes, atque Latini. [Edited by Gasparo Bindoni]. Venice, Gratosio Perchacino for Gasparo Bindoni, 1576 [colophon 1575].

Folio, with woodcut printer's device on title, woodcut initials at the beginning of each author's section, printed in double columns; title slightly browned, otherwise a fine copy; splendidly bound in contemporary green dyed vellum, 3-line outer border of plain vellum (the green removed by a gouge), gilt scroll-work frame, 3-line inner border, enclosing the large gilt arms of Ferdinand Hofman, Freiherr zu Grevenstein, spine gilt decorated with plain vellum lines forming compartments, the top compartment entirely plain vellum and lettered in ink, with a numeral 7 superimposed later, and an old paper label below, yapp edges, remains of ties, edges sprinkled blue and red.

First edition of this compilation (it was re-issued in Venice in 1594 with the name of Fernel, probably spuriously, attached). The Bindoni were a prominent family of sixteenth century Venetian printers; this is the only work issued under the sole editorship of Gaspar Bindoni. It is an anthology of writings on fevers by twenty-five Greek, Arab, and Latin authors, the last including Latin writers of the Middle Ages. The Arabic writers are Avicenna, Rhazes, Averroes, Isaac, Serapion, Haly Abbas and Johannes Actuarius. The Latin authors include Constantinus Africanus and Arnald of Villanova.

Isaac Judaeus (Ishāq ibn Sulaymān al-Isrā'īlī) and Haly Abbas ('Alī ibn 'Abbās al-Majūsī) are not represented elsewhere in the collection, and so a note regarding them may be given here (Actuarius was the last of the Byzantine physicians and wrote in Greek, although he was acquainted indirectly with Arabic medicine). Ishāq ibn Sulaymān al-Isrā'īlī was an Egyptian-born Jewish physician (died c. 955) who emigrated to Tunis and became court physician to the last Aghlabid emir, and afterwards the Fatimid caliph who succeeded him. His most illustrious pupil was Ibn al-Jazzār (see item 14). His two most important works were on urine and on fevers, the latter being the best available in the Middle Ages: an edition of the Arabic original has recently been published. 'Alī ibn al-Abbās (died 384/994) flourished some fifty years after the death of Rhazes, and his book, *Kitāb al-Maliki* (known in Europe as *Liber regius*), from which the chapters on fevers included here are extracted, was intended to occupy a place between the *Continens* and *Liber ad Almansorem* of his predecessor.

Adams F.400; Bird 639 (imperfect); Bruni Celli 2844; Durling 1105; Garrison-Morton 2193; Parkinson & Lumb 812; Wellcome 6868.

جابر بن حيان بن عبد الله الكوفي الصوفي

JĀBIR IBN HAYYĀN ibn 'Abd Allāh al-Kūfī al-Ṣūfī
known as GEBER

The name of Jābir ibn Hayyān is famous in the context of early Arabic alchemy. The historical figure seems to have lived in the eighth and early ninth centuries. His father was an apothecary in Kufa who was sent on an early Shiite mission to Khorasan. But analysis of the vast corpus of alchemical texts attributed to Jābir reveals that many of these works date from a later period. Many contain terminology and knowledge that derives from the ninth-century translations from the Greek of Hunayn ibn Ishaq and his school, and there are elements of Muṭazila and Ismā'īli theology such as may be found in the tenth-century writings of The Brethren of Purity (*Ikhwān al-Ṣafā'*). It is, therefore, to a school of Jābir rather than to the individual that these works should be attributed. Later in the Middle Ages, texts associated with Jābir were a major source for alchemists in the East and in Europe where the name Geber was also applied to alchemical texts that were not necessarily of Arabic origin.

- 33 GEBER. De alchimia libri tres. Eiusdem liber investigationis perfecti magisterij, artis alchimicae. Iis additus liber trium verborum. Epistola item Alexandri Imperatoris, qui primus regnavit in Graecia. Persarum quoque extitit Imperator: Super eadem re. [colophon:] Strasbourg, Jean Grüninger, 29 August 1531.

Folio, with large title woodcut and numerous large woodcut illustrations; a good, large copy, washed, in modern vellum.

Extremely rare, and finely illustrated, edition of this famous work, also known under the title *Summa perfectionis*. This was the last work printed by Grüninger, famous for his illustrated books: the title woodcut here is probably by Wechtelin. Grüninger first issued it in 1520, an edition which appears to be even rarer than the present one. Grüninger's is the first illustrated edition of Geber.

The identity of Geber with the eighth century alchemist Jābir ibn Hayyān is still a matter of dispute. Indeed, Sartori's dictum of 1927 holds true today - "an elaborate study of all the Jābir texts, whether Arabic or Latin, is one of the most urgent and promising tasks of scholarship ... but even on the slender basis of our present knowledge, Jābir appears already as a very great personality, one of the greatest in mediaeval science" (I, p. 520). Certainly, *De alchimia* and the other works of the Geberian corpus

bk. DSB
Plessner,

Ambix

The Journal of the Society for the
Study of Alchemy and Early Chemistry

Members of Council

DR. W. H. BROCK (Hon. Editor)	F. GREENAWAY, Esq. (Hon. Secretary)
Prof. A. G. DEBUS	G. HEYM, Esq.
DENIS I. DUVEEN, Esq.	Dr. W. A. SMEATON (Hon. Treasurer)
Prof. R. J. FORBES	Dr. E. ASHWORTH UNDERWOOD
D. GEOGHEGAN, Esq.	Dr. T. I. WILLIAMS (Chairman)

VOL. XVI

NOVEMBER, 1969

No. 3

(3113-118)

GEBER AND JĀBIR IBN ḤAYYĀN: AN AUTHENTIC SIXTEENTH-CENTURY QUOTATION FROM JĀBIR

By M. PLESSNER*

It is well known that Hermann Kopp was the first to attempt a systematic solution of the Geber-Jābir problem. E. O. von Lippmann enumerated the scholars who, from the beginning of the eighteenth century onwards, raised doubts as to the authenticity of such familiar Latin texts as the *Summa perfectionis magisterii* (Of the Sum of Perfection, or Of the Perfect Magistry), *Liber Fornacum* (Book of Furnaces), etc.—works which, allegedly being translations from the Arabic, had for ages been attributed to the alchemist Jābir ibn Ḥayyān, reputed to have lived in the eighth century A.D.¹ Kopp's endeavours—which, in fact, came to nothing—were described by J. Ruska as follows:

Through Hammer's translation, Kopp already knew the whole content of the article devoted to Jābir in the *Fihrist* of Ibn al-Nadīm and all

* The Hebrew University, Jerusalem, Israel.

¹ E. O. von Lippmann, *Entstehung und Ausbreitung der Alchemie*, I, Berlin, 1919, pp. 485ff.

the book titles mentioned by Ḥājji Khalifa. He also pointed out that he had found no convincing evidence that any of these works might be the original of one of the books circulating in the Occident under Geber's name. He gives accurate information about the Arabic Geber manuscripts in the European libraries, especially those in Paris, Leyden and London. . . . He was assured by his colleague, Gustav Weil, a competent Orientalist, that Geber's *Summa* contains not a shred of evidence that this work had been translated from an Arabic original. And yet, with the backing of all these facts, he could not muster up sufficient courage to draw the only possible conclusion and to expose a literary fraud that had led the history of chemistry astray for five centuries.²

In fact, the scholar bold enough to emphasize that conclusion was Marcellin Berthelot, who enlisted the cooperation of such eminent orientalisks as Duval and Houdas to edit and translate for him a number of Syriac and Arabic alchemical texts. After comparing these translations with the Latin Geber he came to the following conclusion: "The Latin work of the Pseudo-Geber . . . became . . . the source book for XIVth-century studies; but its attribution to the Arabs themselves has distorted the whole history of science, by causing the attribution to them of positive knowledge which they never possessed".³

In view of the fact that only eighteen years after Kopp's failure to reach a firm conclusion (*Beiträge zur Geschichte der Chemie*, III) Berthelot had made this revolutionary statement and, moreover, had identified a Latin text as a translation of an Arabic work belonging to the Corpus Jābirianum, the *Liber de Septuaginta*,⁴ he does not seem to have deserved the detractory qualification of von Lippmann: "Let attention be drawn to the fact that Berthelot is entirely in the wrong when, in his usual manner, he seeks exclusively for himself the credit for bringing about this swing in opinion".⁵

Considering that Kopp was Berthelot's senior by ten years and that he died only one year before the publication of the latter's *La Chimie au Moyen Âge* (1893) it was to Berthelot's credit that he made this discovery. It was Berthelot who pursued these manuscripts long known to all the orientalisks who, though they dealt with the history of medicine and sciences before him, had evidently

² J. Ruska, "Hermann Kopp, Historian of Chemistry", *J. Chemical Education*, 14, 1937, No. 1 (Jan.), p. 9 of offprint.

³ "L'ouvrage latin du Pseudo-Geber . . . est devenu . . . la base des études du XIVe siècle: mais son attribution aux Arabes eux-mêmes a faussé toute l'histoire de la science, en conduisant à attribuer à ceux-ci des connaissances positives qu'il[s] n'ont jamais possédées", M. Berthelot, *La Chimie au Moyen Âge*, Paris, 1893, I, p. 350.

⁴ *Ibid.*, pp. 308ff., edited 1906 in *Archéologie et Histoire des Sciences*, pp. 308ff.

⁵ ". . . doch sei hervorgehoben, dass sich Berthelot in völligem Unrechte befindet, wenn er, seiner Gewohnheit gemäss, die Herbeiführung dieses Umschwunges für sich ganz allein in Anspruch zu nehmen sucht", Lippmann, *loc. cit.* (1), 364.

not studied them; it was he who, from a mutilated manuscript lacking a title, had recognized the *Liber de Septuaginta* (The Book of Seventy), the Arabic original of which turned up in 1925,⁶ almost twenty years after Berthelot had published the Latin version a year before his eightieth birthday.

If the present author is not mistaken, no other Latin translation of any part of the Arabic Corpus Jābirianum has been recognized up to the present, though this may be the result of our still incomplete knowledge of the extant texts. Recently, however, a XVIIth-century testimony to another Jābirian text in Latin has come to light.

In the author's 1950 Amsterdam paper "The Place of the *Turba Philosophorum* in the Development of Alchemy",⁷ it was pointed out that this book alludes to a parallel between the God Creator and the alchemist; in a belated footnote attention was drawn to a passage in Jābir's *Kitāb al-baḥth* quoted by Paul Kraus,⁸ where the same parallel is expressly drawn. Now, Agrippa of Nettesheim, in his *De Occulta Philosophia* (Book III, chap. 36) speaks of the way in which man is created in the image of God (*De homine quomodo creatus ad imaginem dei*). In this chapter, man is described as a microcosm and, at the same time, as the image of God (*imago dei*), insofar as he is able to know everything and to perform miracles:

Firstly he will know God, in whose image he was made; he will know the world, of which he is a likeness; he will know all creatures, with whom he shares a feature,⁹ and what relief he can gain and extract from stones, plants, animals, the elements, the heavens, spirits, angels and whatever exists, and how he may fit them to each other at their proper place, time, rank, measurement, proportion and ordered arrangement, and draw them and lead them to himself just like a magnet the iron.

And Geber teaches in his book *The Sum of Alchemy*, that no-one can reach perfection in that art without having recognized its principles within himself; indeed, the more each man understands himself, the greater the power of attraction he attains, the greater and more wonderful the works he does, and he rises to such perfection that he becomes a son of

⁶ J. Ruska, "Die sieben Bücher des Gābir ibn Ḥayyān" in J. Ruska (ed.), *Studien zur Geschichte der Chemie. Festschrift für Edmund O. von Lippmann*, Berlin, 1927, pp. 38-47. The manuscript was discovered in Cairo by Meyerhof in 1925 and delivered to Ruska at Heidelberg in 1926. The present writer, who became Ruska's assistant at Berlin in 1927, made a German translation of the whole book. This translation was saved from the devastated Berlin Institute by the late A. Siggel and restored to the writer after the Second World War. It is to be published with the collaboration of a chemistry specialist.

⁷ *Isis*, 45, 1954, especially p. 336 with note 22a.

⁸ Jābir ibn Ḥayyān, *Contributions à l'histoire des idées scientifiques dans l'Islam*, II, *Jābir et la science grecque. Mémoires de l'Institut d'Égypte*, XLV, Imprimerie de l'Institut français d'archéologie orientale, Cairo, 1942, p. 99 with note 5.

⁹ Cf. e.g. Nemesius of Emesa, in *Contra Iulianum et Nemesium of Emesa*, ed. W. Telfer (Library of Christian Classics, IV), London, 1955, p. 228.

GESCHICHTE DES ARABISCHEN SCHRIFTTUMS

BAND III

MEDIZIN – PHARMAZIE
ZOOLOGIE – TIERHEILKUNDE
BIS ca. 430 H.

VON

FUAT SEZGIN

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Kütüphanesi	
Kayıt No. :	
Tasnif No. :	

LEIDEN
E. J. BRILL
1970

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Kütüphanesi	
Kayıt No. :	3002-34
Tasnif No. :	

Ibn an-Nadim 296; Ibn Ğulğul 63; Ibn al-Qifti, *Hukamā'* 100–101; Ibn Abi Uşaibi'a I, 125–127; Barhebr. ²130–131. – BROCKELMANN, EI, I¹, 626; Graf, *Gesch. chr. ar. Lit.* II, 110; D. SOURDEL, EI, I², 1298.

Ibn Abi Uşaibi'a nennt *al-Kunnās* und das *K. al-Taqkira*, das er für seinen Sohn ĞİBRĀ'İL geschrieben hatte. Viele Zitate, welche vielleicht auf das *Kunnās* zurückgehen, sind in *al-Hāwī* erhalten; s. eb. I, 99, 115–116, II, 99, 185, 205, 235, 254, 270, 271, IV, 116, 179, 188, VI, 253, VII, 41, 235, VIII, 59, 157, IX, 127, X, 133, 204, 315, XI, 65–66, 92, 252, XII, 35, 197, XVI, 96, 115, XVII, 26; an einigen Stellen in *al-Hāwī* (II, 111, 146, 155, 202, 207) kommt der Name als „İŞŪ'BUḤT" vor.

ĞĀBİR B. ḤĀIYĀN

ĞĀBİR wurde bisher weder von den alten noch von den modernen Gelehrten in der Geschichte der arabischen Medizin geführt. Seine medizinische Leistung wird durch seine hervorragende Stellung in der Geschichte der Alchimie in den Schatten gestellt. Seit den zwanziger Jahren unseres Jahrhunderts hat man bemerkt, daß der Alchimist ĞĀBİR die Medizin nicht außerhalb seines wissenschaftlichen Betätigungsfeldes gelassen, ja sogar eine große Anzahl medizinischer Schriften verfaßt hat. Die Überreste dieser Schriften – im Lichte unserer Anschauung von der Authentizität von Ğābir's Corpus betrachtet – lassen klar erkennen, daß wir es auch auf diesem Gebiet mit der gleichen eigenartigen und hervorragenden Persönlichkeit zu tun haben.

Die medizinischen Darlegungen des Ğābir'schen Korpus geben uns die Möglichkeit, außerordentlich wichtige Anhaltspunkte für die rasche Entwicklung der theoretischen Seite der arabischen Medizin im 2./8. Jahrhundert zu finden. In seinen ältesten Schriften werden medizinische Fragen sehr selten und nur als Ergänzung zum behandelten Thema angeschnitten. Im *K. al-Ḥudūd* über die Definitionen der Wissenschaften, das noch zu den frühesten Schriften des ĞĀBİR gehört, wird die Alchimie als wichtigste weltliche Wissenschaft bezeichnet. „Die anderen Disziplinen werden im *k. al-ḥudūd* kaum genannt. Sie dienen ihr nur als Hilfswissenschaften oder sind höchstens in ein ‚analoges Verhältnis‘ zu ihr gestellt.“¹ In einer anderen Schrift, im Buch vom Übergang aus der Potenz in die Aktion (*K. Ibrāğ mā fi l-qūwa ıla l-fi'ıl*), das geraume Zeit später verfaßt worden sein muß, wird die Medizin an die Spitze der Aufzählung gestellt und

¹ KRAUS in: *Isis* 15/1931/11.

GESCHICHTE DES ARABISCHEN SCHRIFTTUMS

BAND V

MATHEMATIK
BIS ca. 430 H.

VON

FUAT SEZGIN

Türkiye Diyanet Vakfı Islâm Ansiklopedisi Kütüphanesi	
Kayıt No. :	3002-6
Tasnif No. :	

LEIDEN
E. J. BRILL
1974

al-Birūnī's (S. 142–144) erhalten ist. Der Titel des Buches gibt das indische Wort *Ahargana* wieder, was die Berechnung der Zeit zwischen der Epoche einer bestimmten Ära und einem gegebenen Zeitpunkt bedeutet¹.

S. noch Kennedy, *Islamic Astronomical Tables* No. X, 206.

ĞĀBİR B. ĞĀIYĀN

Die Bedeutung Ğābirs in der Geschichte der arabischen Naturwissenschaften wird in verschiedenen Bänden der GAS hervorgehoben (s. Bände III, S. 211–223, und IV, S. 132–269). Bereits im Jahre 1900 wurde ĞĀBİR von SUTER unter den arabischen Mathematikern und Astronomen chronologisch an dritter Stelle angeführt. SUTER kannte die Angabe von IBN AN-NADĪM, daß ĞĀBİR einen Kommentar zu den *Elementen* des Euklid und einen zum *Almagest* des Ptolemäus geschrieben habe. Aber nicht diese Angabe –, deren Richtigkeit in Frage gestellt werden könnte –, sondern vielmehr das Zeugnis von Muḥammad b. Sa'īd IBN MAŠŠĀT AS-SARAQUSĪ² (in der ersten Hälfte des 5./11. Jahrhunderts) erlaubte es Suter, Ğābir auch zu den Mathematikern und Astronomen zu rechnen. IBN MAŠŠĀT hatte ein Buch Ğābirs über den Gebrauch des Astrolabs gesehen, das ca. 1000 Probleme abhandelte und dem zu seiner Zeit kein Buch gleichkam.

Nachdem in den zwanziger Jahren dieses Jahrhunderts ĞĀBİR nach den Entdeckungen von E. J. HOLMYARD eine weitaus größere Bedeutung für die Geschichte der Wissenschaften erlangt hatte, wertete J. RUSKA einige Passagen in seinen Werken für die Geschichte der Mathematik aus. „Unmittelbare Hinweise auf mathematische Begriffe haben sich in den medizinischen und alchemistischen Werken, die wir jetzt besitzen, nicht gerade viele gefunden. Immerhin sind zwei erwähnenswert, weil die eine Stelle, im Buch der Gifte, Ğābirs Bekanntschaft mit der Einteilung der Zahlen in solche mit oder ohne gemeinsamen Teiler dartut, die andere und für die Geschichte der Mathematik wichtigere im Buch 44 der Sammlung der SIEBZIG BÜCHER, seine Bekanntschaft mit der Null beweist.“

¹ Zur englischen Übersetzung s. *Al-Birūnī on . . . Transits . . .*, transl. M. SAFFOURI – A. IFRAM with a Commentary by E. S. Kennedy, Beirut 1959, S. 30–31. S. noch O. SCHMIDT, *On the Computation of the Ahargana* in: *Centaurus* 2/1951–53/140, 141, 148, 166, 172, 180.

² S. Sa'īd, *Tabaqāt* 61; Qiftī, *Ḥukamā'* 161.

GESCHICHTE DES ARABISCHEN SCHRIFTTUMS

BAND VI

ASTRONOMIE

BIS ca. 430 H.

VON

FUAT SEZGIN

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Kütüphanesi	
Kayıt No. :	7
Tasnif No. :	

LEIDEN
E. J. BRILL
1978

2. – *De scientia motus orbis* oder *De elementis et orbibus coelestibus* (mit vermutlichem Titel in Rückübersetzung *Ma'rifat ḥarakāt al-aflāk* od. *Tarkīb al-aflāk wa-ḥarakātihā*), vermutlich übersetzt von GERHARD VON CREMONA, zu Hss. s. Carmody S. 32–33, gedr. Nürnberg 1504, 1549. Die Schrift besteht aus 3 Teilen, bzw. 27 Kapiteln; Kapp. 1–7 behandeln eine modifizierte aristotelische Physik; Kapp. 8–24 astronomische Probleme, 25–27 die Meteorologie, s. PINGREE a. a. O. S. 9 ff.

Wichtige Zitate astronomischen Inhaltes liefert al-Hāšimī, *Ziğ* 96^a, 115^a (wobei MĀSĀ'ALLĀH von YA'QŪB B. ṬĀRIQ überliefert), 135^b–138^b (*bāb min 'amal Māsā'allāh yu'rafu bihi zawāl al-autād min ṭabāṭihā*).

ĠĀBIR B. ĤĀIYĀN

Wie sich Ġābir (s. GAS III, 211–223, IV, 132–269) auf dem Gebiet der Mathematik (s. GAS V, 219 ff.) als einer der frühesten Vertreter der Rezeptionsperiode bei den Arabern erweist, so auch auf dem Gebiet der Astronomie. Von seinem bevorzugten Gebiet, der Alchimie, wurde er rasch zu einer Naturphilosophie und zur Beschäftigung mit fast allen bekannten Wissensgebieten seiner Zeit geführt. Nach Angaben der Quellen und Hinweisen in seinen eigenen Werken hat er eine Reihe von astronomischen und astrologischen Büchern verfaßt und außerdem solche Fragen bei verschiedenen Gelegenheiten im Zusammenhang mit naturphilosophischen Problemen angeschnitten. Eine Betrachtung der gesamten diesbezüglichen Materialien erweckt den Eindruck, daß ĠĀBIR infolge der stürmischen Rezeption der Wissenschaften anderer Völker durch die Araber seine astronomischen Kenntnisse aus unterschiedlichen Quellen geschöpft hat, die nicht alle auf dem letzten Stand der astronomischen Wissenschaften waren.

Seine Kosmologie ist anfänglich von den synkretistischen Lehren seiner spätantiken Quellen geprägt. In seinen interessanten, teils auch merkwürdigen und nicht selten voneinander abweichenden Ausführungen über den Kosmos (von denen wir vor allem im Kapitel der Philosophie zu sprechen haben werden), erwähnt er öfter die Planeten und Fixsterne. Hier muß auf seine eigenartige Darstellung im *K. at-Taṣrif* (s. GAS IV, 255) hingewiesen werden, in der er die Sphären der sieben Planeten nach der Reihenfolge Saturn, Jupiter, Mars, Sonne bis zum Mond über die der Sphäre des Tierkreises und aller anderen Sterne stellt¹. Diese Darstellung, die in der arabischen

¹ S. *Textes* S. 413; Kraus II, 147.

GESCHICHTE DES ARABISCHEN SCHRIFTTUMS

BAND VII

ASTROLOGIE – METEOROLOGIE UND VERWANDTES
BIS ca. 430 H.

VON
FUAT SEZGIN

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Kütüphanesi	
Kayıt No. :	8
Tasnif No. :	

LEIDEN
E. J. BRILL
1979

Ibn an-Nadīm führt noch folgende Titel auf: *al-Kitāb al-ma'rūf bi-s-sābi' wa-l-'isrīn*; *al-Kitāb al-awwal*; *ibtidā' al-a'māl*; *al-Kitāb at-tānī*; *'alā daf' at-tadbīr*; *al-Kitāb at-tālīt fi l-masā'il*; *al-Kitāb ar-rābi' fi šahādāt al-kawākib*; *al-Kitāb al-hāmis fi l-hudūt*; *al-Kitāb as-sādis fi tasyīr an-naiyirain wa-mā yadullāni 'alaihi*. – K. *al-Hurūf*. – K. *as-Safar*. – K. *al-Hukm 'ala l-iğtimā'āt wa-l-istiğhālāt*. – K. *al-Mardā*. – K. *aš-Šuwar wa-l-hukm 'alaihā*.

Weitere Zitate: *Numūdār Māsā'allāh*, in der Hds. Br. Libr. Add. 7473 (174^a 175^b), Qaṣrānī (Hds. Berlin) 52^a, 70^b, 73^a, 79^a, 91^a, 93^a, 122^a, 122^b, 140^b, 141^b, 142^b, 148^b, 152^b, 153^a, 227^b, 261^b; Ibn Abi r-Riğāl, *Bārī'* 27^b, 28^a, 47^b, 66^b, 69^a, 90^a, 107^a, 132^b, 140^a; Qabišī (Hds. Oxford) 18, 19, 20, 21, 23, 24; Ibn Hibintā I, 64^a, 179^b, II, 129^a–129^b, 148^a ff.; Ibn Abi ṣ-Ṣalt, *al-Kumās at-tibbī* Ayasofya 3724, 202^a. Sein *Numūdār* wird zitiert im *Ziğ* des Ibn Maḥfūz, Paris 2486, 191^b, 193^b; Ibn Bardawaih (Hds. Nuruosmaniye) 27^b, 75^a, 75^b, 84^b.

ĠĀBIR B. ḤAIYĀN

Als universaler Gelehrter hat Ġābir auch die Astrologie und Astro-
nomie (s. GAS VI, 129) in den Kreis seiner Studien miteinbezogen.
Jedoch wird aus den erhaltenen Spuren seiner astrologischen Werke
nicht ersichtlich, wieweit ihm die Terminologie und die Lehren der
zeitgenössischen Astrologen näher bekannt waren und an welche
Quellen er anknüpfte. Ganz besonders in den frühen Schriften sind
die Grenzen zwischen der Astronomie und Astrologie nicht sicher
zu ziehen; er versteht sie beide im K. *al-Baḥṭ* unter der Bezeich-
nung *šīnā'at an-nuğūm*. Nach Ġābirs Ansicht muß der Astrologe
auch ein Mathematiker (*riyādī*) sein, er muß die Astronomie (*al-
hai'a*) beherrschen, die einen Teil des „*ilm an-nuğūm*“ bildet. Die
hai'a beschreibt er als „Darstellung der Lage des Himmelsgewölbes
und dessen, was es umfaßt“ (*šūrat waḍ' al-falak wa-mā fihi*). Die

¹ Über die lateinischen *Masā'il*-Bücher, die von MĀSĀ'ALLĀH verfaßt worden
sein sollen, sagt THORNDIKE: „In the field of astrological interrogations there
appear to be four different texts which have been attributed to Messahala.
These may more readily be distinguished by their incipits than by various
appellations and titles which have been given to them in different manu-
scripts, such as *De cogitationibus*, *De intentione et cogitatione*, *De intentionibus
secretorum*, *Liber intentionum*, *Libellus interpretationum de interrogationibus*,
De interpretatione (or *interpretationibus*) *cogitationum*, *De inventionibus occultis*,
De occultis, *De receptione*, *De receptione planetarum* and *De secretis astrono-
micæ* . . .“, a. a. O. S. 49–50.

Prof. Celâl Saraç

CABİR İBN İ HAYYÂN ÜZERİNE

OSMAN YALÇIN MATBAASI
Divanyolu Caddesi Ersoy Han, İstanbul 1962

1) Giriş*. a. Edebiyat ve San'at tarihi, Felsefi doktrinler tarihi ve Filozofların hayat hikâyeleri, bizi, umumiyetle daha yakından ilgilendirmektedir. Çünkü bu yolda beşer ruh ve vicdanîyatının muhtelif tezahürlerine intikal edebilmekteyiz. Halbuki, çok kere: «İlim, fen ve tekniğin tarihi neye yarar? Âlimlerin meslek hayat ve mücadelelerini bilmekle ne kazanırız?» deriz. Gerçeği, müsbet bilgiyi takdir eder, fakat gerçeğin meydana çıkarılmasındaki zorlukları, müsbet bilgilerin elde edilip zenginleştirilmesinde katlanılan zahmetleri dâima düşünmeyiz. Meselâ Câzibe = Çekim kanununu hep öğrenmişizdir, biliriz; fakat bunu kimin bulmuş ve ne zaman bulmuş olduğunu sormayız. Bunun gibi, meşhur Pisagor teoremi için de aynı tutumu muhafaza eder ve şöyle bir muhakeme yürütürüz: Bunlar Tabiat'de esasen mevcud olan olaylar ve bu olaylarla ilgili kanunlardır; ancak üzerlerinde bir perde vardır; yeter derecede keskin bir zekâ ve kuvvetli bir istidâd belirince, nasıl olsa bu olaylardan ve kanunlardan haberdar oluruz... Fakat kaç kişi bu zekâ ve istidâd sahiplerinin, bu perdeyi aralıyarak Tabiat kanunlarını yakalayabilmek için nasıl gayret sarf ettiklerini araştırır, bu yoldaki gayret ve mücadeleden haberdar olmanın faydasını kavrar?.. Halbuki beşeriyet bu gayretli mücadelecilere ne kadar borçludur?.. Ne kadar minnettardır?.. Bu minnet borcu ödenmemeli midir?.. Eğer ödenmezse, bugünün yapıcı ve araştırmacıları da yarının dünyasından aynı lâkaydıyı beklemelidirler.

* Cabir İbn-i Hayyân — hayatı ve eserleri — üzerinde geniş bibliyografya için bak: Paul Kraus, *Jâbir Ibn Hayyan; Contribution à l'Histoire des idées scientifiques de l'Islam*, 2 vol; Kahire 1942-1943.

Notlar makale sonuna alınmıştır.

İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi, c.1 (sayı 1)
s. 3, 1963 (İSTANBUL)

Not: Bu makale 15 sayfadır.

İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi, c.1 (sayı 1),
s. 1, 1963 (İSTANBUL).
Not: Bu makale 15 sayfadır.

12 EKİM 1985

MADDE YATINLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

دراسات إسلامية

Cabir b. Hayyan (155vd)

من تاريخ الإلحاد في الإسلام

دراسات
ألف بعضها وترجم الآخر
الدكتور عبد الرحمن بدوي

Türkiy - Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Kütüphanesi	
Kayıt No. :	9599
Tasnif No. :	297.4 3ED.M

المؤسسة العربية للدراسات والنشر

بنابنة برج الكارنون - ساقية الخنزير
ت : ٣١٢١٥٦ - بركياً - موكبالي - بيروت
ص.ب. ١١/٥٤٦٠ - بيروت

١٩٨٠

جابر بن حيان

لن يستطيع الباحث في تاريخ الفكر الإسلامي أن يجد شخصية أغرب وأخصب من شخصية جابر بن حيان. فهي شخصية أمعت في الغموض واكتنفها السر، حتى كادت أن تكون أسطورة؛ وتسامت في التفكير حتى ليقف المرء ذاهلاً أمام ما تقدمه لنا من نظرات علمية فلسفية كلها عمق وكلها حياة، وأمام هذه الروح العامة التي تسودها، روح التنوير والنزعة الإنسانية، التي تصبو إلى اكتناه كل الأسرار، وتشعر بما يشيع فيها من قوى إلهية مبدعة فترتفع بالإنسان إلى مقام الألوهية، ويحدها الأمل في التقدم المستمر الوثاب للإنسانية في تطورها. وشخصية هذا حظها الروحي ستظل حية باستمرار، لأنها من الناذج الحية أبداً للإنسان السالك سبيله قُدمًا نحو تحقيق « الصورة » العليا على الأرض؛ ولن يستطيع البحث العلمي والفيلولوجي والحضاري أن يفرغ منها فراغاً تاماً، مهما أنفق من جهد في هذا السبيل: بل ستمعن في البعد كلما توغل في الطريق إليها، وسيزداد مقدارها كلما تلمس المرء نواحيها. ونحن اليوم أبعد ما نكون عن إدراكها إجمالاً، فضلاً عن الإحاطة بخطوطها الرئيسية وتياراتها التوجيهية. لأن البحث فيها لم يكد يبدأ جدياً بعد، أو إن بدأ فلا يزال في مستهل الطريق. بل إن التراث العلمي الإسلامي لا زال الغموض يغزو أطرافه من كل جانب، لأن المستشرقين، وهم وحدهم الذين يقومون بشيء من الكشف عن مناحي الحياة الروحية في الإسلام، لم يبدأوا البحث في تاريخ العلوم الطبيعية في الإسلام إلا منذ عهد قريب جداً لا يكاد يتجاوز هذا القرن، ولم يأخذ هذا البحث مظهراً جدياً ولم يظفر بعناية صحيحة إلا منذ سنة ١٩٢٥. وإنما كانوا يعنون في القرن الماضي بالناحية الدينية فالتاريخية فاللغوية فالفلسفية فالصوفية على هذا الترتيب أو ما يشبهه. وبدأت العناية بالناحية العلمية واضحة بعض الوضوح عند المرحوم نلينو في دراساته « لعلم الفلك عند العرب »

- Ilyas Fernini, 1959
- A Bibliography of scholars in medieval Islam :
150-1000 A. H. (750-1600 A.D)/ Ilias Fernini.
Abu Dhabi: Cultural Foundation, 1998.
xxx, 507p.; 30 cm.
- Includes bibliography references, appendices and index.
1. scholars, Muslim - Biography.
2. Civilization, Islamic - Bio-bibliography.
3. Bibliography, Critical.
4. Civilization, Islamic - Bibliography. Title.

150 - 1000 A.H
(750 - 1600 A.D)

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	89853
Tas. No:	

Ilias Fernini, Ph.D.
Faculty of Science
United Arab Emirates University

All rights are reserved to the Cultural Foundation. Abu Dhabi

حقوق الطبع والنشر محفوظة للمجمع الثقافي
الطبعة الأولى ١٩٩٨م

* الآراء الواردة في هذا الكتاب لا تعبر بالضرورة عن رأي الناشر *

the fifth main formula for the right-angled triangle in C, namely $\cos A = \cos a \cdot \sin B$. In plane trigonometry, Jābir solves his problems with the aid of the whole chord instead of using the trigonometrical functions sine and cosine.

Jābir criticized Ptolemy on a number of astronomical methods. Ptolemy's "errors" are also listed in the prologue of the *Islāh*. The most substantial, and most famous, deviation from the *Almagest* concerns Venus and Mercury. Ptolemy placed them beneath the sun, claiming that they were never actually on the line joining the eye of the observer and the sun. Jābir contradicted this justification, putting Venus and Mercury above the sun. The work of Jābir is considered as a theoretical work. The demonstration are free of all numbers and there are no tables.

In the *Islāh*, Jābir gave an interesting method for finding the eccentricities and direction of the apsidal line of a superior planet²³¹. The solution invented by Jābir was much simpler than the lengthy iterative method found by Ptolemy which required over a hundred computational steps in which the possibility of error is not small (Swerdlow, 1987).

In instrumentation, Jābir invented a "universal instrument", called the equatoria²³², to be used for astronomy as well as in mathematics and physics. This torquetum-like instrument replaced all the instruments of the *Almagest*.

According to Ibn al-Qiftī, the *Islāh* was later revised by Maimonides and his student Joseph ben Jehudah. The text is known in three manuscripts, Berlin 5653, and Escorial 910 and 930, differences showing that the Escorial manuscripts contain a revision, perhaps that by Maimonides and Joseph.

Jābir was known in the West through Gerard of Cremona's translation. His name was used as that of an authority who criticized Ptolemy, but more serious was his influence on Western

²³¹ Swerdlow, pp. 501-512

²³² Lorch, pp. 11-34

trigonometry. For instance, Richard of Wallingford cited him several times in the *Albion* and in the *De Sectoro*. Simon Bredon took a great deal of work from Jābir in his commentary on the *Almagest*. But his most important influence was upon Regiomontanus's *De Triangulis*, written in the early 1460's and printed in 1533, which systematized trigonometry for the Latin West. The core of the fourth book of this treatise is taken from Jābir without acknowledgment; this plagiarism was the subject of several pungent remarks by Cardano. Copernicus' spherical trigonometry is of the same general type as Jābir.

JĀBIR (Jābir Ibn Hayyān)

Abū Mūsā Jābir Ibn Hayyān 8-9th c. A.D.

Alchemist - Jābir²³³ is known for his extensive corpus of alchemical and other scientific writings in Arabic. Some doubts were made regarding the true authorship of his writings. Ibn al-Nadīm presented a biography and a bibliography of Jābir in his *Fihrist* of 987. In the same work he opposed the already present doubt concerning Jābir's existence. Al-Nadīm, a Shiite, supported the identity of a man named Ja'far, whom Jābir often called his teacher, with the sixth Shiite imam, Ja'far ibn Muḥammad al-Šādiq (ca. 700-765) and opposed his identification with the Barmakid vizier Ja'far ibn Yaḥyā (executed in 803 under Hārūn al-Rashīd). Holmyard published in 1928 a not very extensive volume of Jābir's writings based on an Indian lithograph. The immense list of Jābir's works in the *Fihrist*, which previously had been considered fantastic, was at least partially confirmed by these publications.

The study of all the printed texts of Jābir and of the manuscripts partly discovered by M. Meyerhof in Cairo libraries led Paul Kraus²³⁴ to the following conclusions: that the corpus

²³³ Plessner, pp. 39-43

²³⁴ Jābir Ibn Hayyān, Paris (1935)